

**Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutı**

Tariyx fakulteti

**Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi
kafedrası**

**Mámleket hám huqıq tariyxı hám teoriyası pa`ninen
lekciya materialları**

Tayarlaǵan:

Primbetov Q

Nókis – 2020

Tema: Mámleket hám huqıq tarixi hám teoriyası huqıqy pán sıpaticında hám onıń ózine tán ózgeshelikleri.

Jobası:

1. Mámleket hám huqıq **tarixi hám teoriyası** predmeti hám onı úyreniw metodları.
2. Mámleket hám huqıq **tarixi hám teoriyasınıń ózine tán ózgeshelikleri.**
3. Mámleket hám huqıq **tarixi hám teoriyasınıń jámiyetlik pánler sistemäsindägi tutqan ornı.**
4. Mámleket hám huqıq **tarixi hám teoriyası** yuridikalıq pánler sistemäsindägi tutqan ornı.

Hár bir pánniń predmeti - ol úyrenetuǵın máselelerden ibarat boladı. Málim bolǵaninday márkleket hám huqıq teoriyasınıń predmeti márkleket hám huqıqtıń kelip shıǵıwı, rawajlanıwı hám hárekette boliwınıń eń ulıwma nızamlıqlarınan ibarat. Mámleket hám huqıq teoriyası hám tariyxı márkleket hám huqıqtıń ayırım táreplerine tiyisli bolǵan qandayda bir ayırım sotsiallıq nızamlılıqlardı emes, al sol uyğınlasqan birlikte alıńǵan nızamlılıqlar pútkıl sistemäsın eń ulıwma hám ayrıqsha kóriniste óz shegine kiritedi yaǵníy úyrenedi. Solay etip, ol barlıq márkleket - huqıq hádiyseleri hám protsessleri ushın ulıwma nizamshiliqlardi úyrenedi, márkleket hám huqıqtı jámiyetlik institut sıpatında qarap shıǵadi.

Márkleket hám huqıq teoriyası hám tariyxı predmetine tek álemdegi márkleket hám huqıq qatnasiqları, protsessleri, hádiyselerdiń eń ulıwma belgilerin ǵana emes, al adamlardiń olar haqqındaǵı oyları da kiredi. Demek márkleket hám huqıq teoriyası hám tariyxı predmetine jámiyetlik oy-pikirdiń huqıq penen baylanıslı hám onıń qatnasında úyreniletuǵın bólegi yaǵníy huqıqiy ańı (oylawi) kiredi.

Márkleket hám huqıq teoriyası hám tariyxı óziniń ǵárezsiz predmet baǵdarina iye bolip, jámiyetlik, sonday-aq yuridikalıq pánler sistemäsindägi belgili orin tutadi. Onıń bul ózgesheligin birinshi Prezidentiniz I.A.Karimov Ózbekistan pánler Akademiyasınıń ulıwma jiynalisindägi sózinde bilayinsha táriypledı: « alımlarımız, birinshi náwbette jámiyetlik pán wákilleri aldında turǵan úlken waziypalar haqqında toqtalip ótpekshimen. Mámleketimiz ǵárezsizligin bekkelew, milliy máleketshilikti rawajlandiriw, huqıqiy demokratiyalıq márkleketti quriw hám puqaralar jámiyetin dúziwdey ullı arziw úmitler menen jasar ekenbiz, jámiyetlik pánler tarawindaǵı ilimiý izlenisler hám olardiń nátiyjelerine ayriqsha itibar bermeslik múmkın emes ».

Hár qanday pán óz predmeti kólemine emes, al óz metodlarına da iye boliwi lazım.

Metod – bul ulıwma mánide maqsetke erisiw usili, belgili túrde izge salıngan háreketi bolip tabiladi. Metod - bul arnawli mánide biliw quralı, úyreniletuǵın temani rawajlanıwda dóretiw joli esaplanadi. Bunda soni aytıp ótiw zárür, márkleket hám huqıq teoriyası metodologiyası haqqındaǵı másele bir qatar ayriqsha mashqalalardi sheshiw menen baylanıslı bolip tabiladi.

Biziń pikirimizshe materialistik dialektika metodi márkleket hám huqıq teoriyasında metod sıpatında óz ómirin pútinley jasap bolǵanı joq. Misal ushın sol kóz-qarastan márkleket hám huqıq:

- birinshiden, insan tábiyati menen, sotsiallıq-ekonomikaliq, siyasiy, ruwxıy hám basqa shárayatlar menen belgilenedi;
- ekinshiden, olardi basqa sotsiallıq hádiyseler menen salistiriw tiykarında jámiyettegi orni hám rolin aniqlaw múmkin;

- úshinshiden, márkleket hám huqıqi turaqli rawajlanıp baradi. Jámiyet qáliplesiwiniń hár bir áhmiyetli basqishi olar rawajlanıwiniń jańa basqishi sanaladi.

Ózbekistan sotsiallıq-ekonomikaliq hám huqıqiy turmisinda júz berip atirǵan jańalaniw protsessleri shárayatında insan huqıqları hám erkinlikleri dúnya júzlik usillarin biliw, olardi respublikamızda dóretiwhilikte qollaniw zárúrligine aylanbaqta.

Birinshi shaqırıq Olyı Májilistiń altınshi sessiyasında sózge shıqqan brinshi Prezidentimiz I.A.Karimov tómendegi máselelerdi itibarǵa aldi: «Náwbettegi áhmiyetli másele - respublikaniń nizam hújjetlerin insan huqıqları tarawindaǵı xaliq aralıq normalar hám standartlarǵa muwapiq halǵa keltiriw bolip tabiladi. Dúnya júzinde insan huqıqları tarawında 70 standart qabil qilingan. Bul hújjetlerde húkimettiń óz puqaraları aldındaǵı minnetlemeleri hám olarǵa baylanıslı berilgen.

Ózbekistan házirge shekem bul standartlardan 15 ine qosilǵan».

Biraq bul nárse sırt el tájiriybesine kóre-kóre ózlestirip aliwdi ańlatadi. Bul iste halqimizdiń mádeniy hám ruwxıy dástúrlerin esapqa aliwimiz shárt.

Mámleket hám huqıq táliymatiniń metodologiya sıpatındaǵı áhmiyeti mámleket háraketiniń belgili tarawlarında huqıqiy tártipke salıwdıń qaǵıyda hám shártlerin úyreniwshi arnawlı tarawlıq yuridikaliq pánler onıń nizamshiliqlarınan paydalaniwda ayqın kóriniske iye.

Qabillanǵan qararlar nátiyjeliligin, huqıqiy tártipke salıw yaki huqıqiy qorǵawdiń óz waqtında hám tásirsheń bolıwin bahalawda huqıqiy mámleket institutları háraketiniń hár túrli salaların úyreniwde anıq sotsiologiyaliq metod kóbinshe jeke tuwri jol bolip shıǵadi. Usi metod jámiyetlik ámeliyat mútajlıklerin úyreniw hámde áhmiyetli mámleket-huqıqiy mámleketlerin sheshiwge kómeklesip ǵana qalmay, al jaqın keleshekte birinshi gezekte sheshiliwi zárur bolatuǵın bir qatar mashqalalardı anıqlawǵa da járdem beredi.

Salistirmali-huqıqiy metod mámleketshilik hám huqıqtaniw metodologiyasında anıq sotsialogiyaliq usil menen bir qatarda júdá áhmiyetke iye. Salistirmali metod túsinikleri, hádiyseler hám protsesslerdi salistiriw hámde olar ortasındaǵı uqsaslıq hám ayırmashiliqlardi anıqlawdi názerde tutadi. Salistiriw nátiyjesinde ulıwma huqıq sistemasi, mámleket qurılısi yaki misali, ayriqsha alıńan huqıqiy institutlar hám normalardıń sıpatlı jaǵdayi anıqlanadi. Biraq bul jerde áhmiyetli bir shártti esapqa alıw zárur - yaǵniy salistirilatuǵın ob`ektler haqıqattanda salistirılǵan boliwi kerek.

Rásmiy yuridikaliq metodti huqıqtaniw pánine say, onıń tábiyatinan kelip shıǵatuǵın, tolıq mánide dástúrlık metod dep ataw múmkın. Onıń mánisi sonnan ibarat, huqıq pútin barlıgınsha úyreniledi. Ol hesh nársege salistirilmaydi, ekonomika, siyasat, ádep-ikramliliq, basqa jámiyetlik hádiyseler menen baylanispaydi.

Birinshi shaqırıq Olyı Májlistiń birinshi sessiyasında brinshi Prezidentimiz I.A.Karimov mámleket hám huqıq táliymati hámde ámeliyatın jańasha túsiniw zárúrligine tiykarlanıp ǵana qalmay, onıń mazmunin da táriyplep berdi: «Biz jaqın ótmishimizde klasstiń húkimdarlıqtıń quralı sıpatında mámleket haqqındaǵı marksshe ideyanı baslama qılıp alıp, bul táliymatti dogmaǵa, mámleket hám huqıqtı bolsa klasslıq gúres, klasslıq qarsılaslardı jeńiw quralına aylandırǵan edik. Demokratiya shárayatlarında bolsa mámleket sotsiallıq qarama-qarsılıqlardi zorlıq hám bastiriw joli menen emes, al sotsiallıq kelisim menen salistiriw quralına aylandı. Huqıqtıń ózine bolsa jámiyetlik birge islesiw hám kelisimge tiykarlanǵan jámiyetlik tártip-intizamǵa erisiw, erkinlik, ádillik hám teńlikti júzege keltiriw quralı sıpatında jantasiladi». Mámleket hám huqıq teoriysin burıngı halına qayta tiklew protsessi endi ǵana baslanbaqta.

Mámleket hám huqıq teoriysi hám tariyxi ayriqsha dawlı temasına iye bolip, huqıqtaniwǵa tiyisli hám tiyisli bolmaǵan sotsiallıq pánler sistemاسında ózine tán orin tutadi.

Búgingi sotsiallıq turmistiń tiykarǵı másalesi - mámleket haqqındaǵı, huqıq tuwralı másałe bolip esplanadı.

Mámleket hám huqıq teoriysin hám tariyxi, bir tärepten yuridikaliq bolmaǵan pánler hám ilimler (ekonomika, filosofiya, sotsiologiya, siyasattaniw, etnografiya) menen, ekinshi tärepten - yuridikaliq (mámleket hám huqıq tariyxi, siyasıy táliymatlar tariyxi) pánleri menen ózara qatnasiǵın anıqlaw tolıq tiykarlı bolip tabiladi.

Mámleket hám huqıq teoriysiniń jámiyetlitk pánler menen qatnasiǵın úyreniwdi barlıq pánlerdiń «ana»si dep atalatuǵın filosofiyadan baslaymız. Filosofiya - tábiyat, jámiyet hám oypikir qáliplesiwiiń ulıwma nizamshiliqları haqqındaǵı pán. Filosofiya mámleket hám huqıq másalesen de itibardan shette qaldırmaydi.

Filosofiya páni jetiskenlikleri mámleket hám huqıqtıń mazmunin, olardıń islew-ámel qiliw mexanizmin, jámiyetlik qatnasiqlardı tártipke salıw hám basqariwshiliq tásırı formasın jaqsıraq túsiniwge járdem beredi.

Mámleket hám huqıq teoriyası sotsiologiya páni menen de ózine tán qatnasiqqa iye. Sotsiologiya - tolıq sistema sıpatında alıńan jámiyet haqqındaǵı hámde ayrim jámiyetlik tártipler, protsessler, toparlar haqqındaǵı pán bolip, jámiyettiń mámleket hám huqıq siyaqlı áhmiyetli bólimlerin úyrenedi.

Mámleket hám huqıq teoriyası siyasat, siyasiy protsessler, siyasiy partiyalar, háreketler, sistemalardi úyreniwden ibarat bolǵan siyasattaniw páni menen uqsas bolip keledi. Siyasat álbette mámleket hám huqıq turmisi menen sheńberles baylanisip ketken.

Mámleket hám huqıq teoriyası tariyx páni menen de ózara baylanisli. Tariyx málim bolǵaninday jámiyet haqqındaǵı, jámiyyettaniwǵa tiyisli pán. Ol insaniyat mádeniy-ruwxıy rawajlaniwdiń hár qiyli túrleri hám dáwirleri, jámiyyettiń rawajlaniw jollari hám tikleniw basqishlarin, insaniyattiń ótmishinen keleshekke qarap umtılıw sebepleri hám mánisin aniqlaydi.

Mámleket hám huqıq teoriyası ekonomikaliq táliymat páni menen de baylanisli bolip tabiladi. Sonday-aq ekonomikaliq táliymat jámiyyettede ekonomikaliq-materialliq islep shıgariw qatnasiqlarin, ayirbaslawdi, bólisterdi, islep shıgariw usillarin, onıń tariyxin túrlerin úyrener eken, bunda mámleket hám huqıqtıń áhmiyetine hám onıń ornina ayriqsha itibar beredi. Bazar qatnasiqlarin qálidestiriwde, ekonomikaliq reformalardi alip bariwda mámleket óziniń bas reformator háreketin huqıq arqali ámelge asiriwin bul pán álbette esapqa aladi.

Ózbekistanda mámleketshiliktiń huqıqiy tiykarları kúsheyip bariwi, huqıqiy mádeniyat, puqaralardiń huqıq hám erkinlikleri, huqıqiy bilim hám sonıń ishinde yuridikaliq bilim de rawajlanip bariwi menen mámleket hám huqıq teoriyasınıń hámde barlıq yuridikaliq pánlerdiń jámiyetlik pánler sistemasındaǵı áhmiyeti de artip baradi.

Mámleket hám huqıq teoriyasınıń rawajlaniwi tek onıń aldında turǵan waziyalar menen belgilendey, al ol orinlaytuǵın funktsiyalar menen baylanisli boladi.

Mámleket hám huqıq teoriyası tarawlıq hám qánigelesken yuridikaliq pánler ushın fundamental pán sıpatında metodologiya xizmetin óteydi, yaǵniy olargá baylanisli metodologiyaliq funktsiyani orinlaydi. Mámlekettiń ózi siyasiy gúres orayı sıpatında maydanǵa shıgadi, sonıń ushın mámleket hám huqıq teoriyasınıń jáne bir áhmiyetli funktsiyasi - siyasiy funktsiya esaplanadi.

Siyasiy funktsiya menen bekkem baylanista bolǵan ideologiyaliq funktsiya da bar. Házirgi zaman ideologiyasi hám onıń mámleketimiz hám xalqımız táǵdırindegi áhmiyetine kelsek, bul haqqında brinshi Prezidentimiz I.A.Karimov sonday deydi: «Aldımızda turǵan eń áhmiyetli masele, bul - milliy gárezsizlik ideologiyasin jaratiw hám turmisqa engiziw bolip tabiladi. Milliy gárezsizlik ideologiyasi xalqımızdıń buringı dástúrine, tiline, dinine, ruwxıyatına tiykarlanip, keleshekke isenim, mehir-aqibet, insap, sabır-taqat, ádillik sezimlerin ańımızǵa sińdiriwi lazım». Ańlı túrde túsiniletuǵın hám qabillanatuǵın ideologiyaliq funktsiya, huqıq, mámleket ekonomikaliq jámiyetlik turmisinda, mádeniyat tarawinda, jámiyetlik ań salasında salmaqli rol` oynawin kórsetiwden ibarat.

Yuridikaliq pánler mámleket hám huqıq barlığınıń ol yaki bul tárepleri, ózgesheliklerin belgili kóz-qarastan turp, aniq dárejede úyrenedi. Barlıq yuridikaliq pánler úsh toparǵa: fundamental tariixiy táliymat, tarawlıq hám ámeliy yuridikaliq pánlerge bólinedi. Málim bolǵaninday tarawlıq yaki arnawli yuridikaliq pánler kóbinese mámleket hám huqıqiy turmistıń qandayda bir tamaǵı, baǵdari yamasa tárepin talqilaw menen shugullanadi. Mámleket hám huqıq teoriyası olardan ayirmashılıǵı, mámleket hám huqıq rawajlaniwiniń ulıwma, leykin ózine tán ózgesheliklerin úyrenedi.

Demek, mámleket hám huqıqtıń ulıwma teoriyası óziniń arnawli hám tarawlıq yuridikaliq pánlerge bolǵan qatnasında ulıwmalastırıwshi, basshılıq, baǵdarlawshi, metodologiyaliq áhmiyetke iye pán bolip, ol tarawlıq hám arnawli yuridikaliq pánlerdiń tiykarlarına tiyisli maselelerdi islep shıgariw ushın zárür.

Mámleket alǵashqi jámiyet dúziminiń jemiriliwi, klasslardıń payda boliwi menen húkimran klasstiń quralı sıpatında oǵan qarsi gúresiw ushın maydanǵa shıqtı. Mámlekettiń ekonomikaliq tarawdagı maqsetin islep shıgariw qurallarına iyelikti bildirse, siyasiy húkimranlıq barlıq xaliqtıń mámleket apparati hám málim nizamlar járdeminde húkimran klass ushın bársheniń boysiniw májbúriyatinan ibarat.

Mámlekettiń belgileri:

1. Xaliqtıń aymaqliq belgileri boyinsha bóliniwi.
2. Galaba xaliqliq hákemyattiń payda boliwi.

3. Saliqlardiń barlıǵı.
4. Huquqtıń barlıǵı.
5. Siyasiy hákimyattıń barlıǵı.

Mámlekет tipleri. Mámlekет hám huquq teoriyasında mámleketti tiplerge ajiratiwda jalǵız jandasiw joq. Tipler shártli ráwishes tómendegilerge:

1. Monarxiya-Joqari mámlekет hákimyatiniń monarch tárepinen basqariliwi.
2. Respublika-mámlekettegi joqari hákimyat málim müddetke saylanatuǵın organlar arqali sáwlelenedi.
3. Ápiwayi yaki unitar-mámlekет suverenitetin ámelge asiriwshi jalǵız mámlekет hákimyati bar boladi.
4. Quramali mámlekет gárezsizlikten paydalaniwshi óz aldına mámlekет dizimlerinen ibarat bolǵan mámlekет. (imperiya, federatsiya siyaqlilar)
5. Imperiya-zorlıq yaki kúsh isletiw joli menen dúzilgen quramali mámlekет.
6. Federatsiya-ixtiyarlıq tiykarında bir neshe mámlekетler diziminibar mámlekет.
7. Konfederatsiya-mámlekетler awqami.
8. Mámlekетler ara-doslıq.

Funktsiyalari: Mámlekettiń funktsiyasi onıń waziypalari hám maqsetleri menen bekkem baylanisli. Sonnan kelip shiqqan halda mámlekет funktsiyalari: Ishki funktsiyalarǵa hám sırtqi funktsiyalarǵa bólinedi.

Ózbek xalqi mámlekethiligi dáslepki siyasiy dizimler ortaq, jasalmali suwgariw diyxanshiliq hám sharwashiliq xojaliǵı negizinde bronza ásirinde-aq Ámiwdárya hám Sirdárya boylarında júzege kele baslaǵan. Onıń tadrijiy dawaminda b.e.sh. I-miń jilliq baslarında iri mámlekет birlespeleri sıpatında rawajlanǵan.

-Ózbek xalqi hám mámlekethilik tariyxi sálkem 3000 jilliq tariyxqa iye bolip, ulıwma jahán tariyxiń ajiralmas bólegi bolip kelmekte, túrli atlar menen ataliwi, dinastiyalardıń almasiwi hám ózgeriliwi onıń pútinligin hám málimligin ózgerttirmeydi.

-Ózbek xalqi Ózbekistanniń jergilikli túp xalqi bolip, olarıń tariyxi eń áyyemgi dawirlerge barip taqaladi.-Ózbekistan terretoriyasında jasaǵan xaliqlar jahán tsivilizatsiyasına úlken úles qosip kelgen.

Joqarida keltirilgen protsesslerdiń analizi ózbek mámlekethiligi tariyxiń predmetin payda etedi.

Ózbekistanda demokratik huquqiy mámlekет quriw protsessinde ótmishtiń tariyxiy tájriybesi, ózbek xalqınıń áyyemgi mámlekethilik belgileri tákrarlanbas áhmiyet kásip etiwi Ózbekistan Respublikasi brinshi Prezidentimiz I.A.Karimovtiń shígarmalarında óz sáwlesin tapqan. Sonnan kelip shiqqan halda, ózbek mámlekethiligi tariyxin qalis, haqli ráwishes jaratiw maqseti belgilengen. Waziyasi bolsa tómendegilerden ibarat:

-Ózbekistanda dáslepki qala mádeniyatiniń qáliplesiwi hám eń áyyemgi mámlekethiliktiń kelip shígiwinda ázeliy ortaq xalqıń mádeniyati sheshiwshi omil bolǵanlıǵın kórsetip beriw.

-B.e.sh. IX-VIII hámde VII-VI ásirlerde dáslepki mámlekethiligidir rawajlaniw protsesslerin tereń hám úzliksiz izertlew hám basqalar.

Bar maǵlıwmatlarǵa tiykarlana, ózbek xalqi tariyxiń mámlekethilik dizimine ótiw basqishi, Ózbekistan terretoriyalarında dáslepki mámleketerdiń qáliplesiwi hám rawajlaniw protsessi basqishlari tómendegi dawirler menen belgilenedi:

1. Bronza dawiri. B.e.sh. II-miń jilliqtiń ekinshi yarimi hám ortalari. Onsha úlken bolmaǵan diyxanshiliq oazisleri tiykarında dáslepki mámlekethilik dizimine ótiw dawiri.
2. Bronza dawirinen temir ásirine ótiw dawiri. B.e.sh. IX-VIII ásirler. Mayda mámlekет shólkemleriniń rawajlaniwi hám iri áskeri-siyasiy birlespelerdiń júzege keliwi.
3. Dáslepki temir dawir b.e.sh. VII-VI ásirler. Áyyemgi Xorezm hám Áyyemgi Baktriya siyaqli iri mámlekет birlespeleriniń qáliplesiwi.

Tayanish túsinikleri.

Respublika, monarxiya, sheklengen monarxiya, federatsiya, konfederatsiya, mámlekетler aradoslıq-mámlekетshilik túrleri.

Temani bekkemlew ushin sorawlar.

1. Mámlekет qanday tiplerge bólinedi?
2. Mámlekет túrleri hám onıń waziypasi?
3. Ózbek mámlekетshiligi tariyxi pánin oqitiwdan maqset ne?
4. Ózbek mámlekетshiligi basqishlari?

	Test tapsırması	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	...– bul ulıwma mánide maqsetke erisiw usili, belgili túrde izge salıngan háraketi bolip tabiladi.	Metod	Prinsip	Progress	Jámiyet
2	Mámlekет hám huqıq teoriysin hám tariyxi pánı birinshi nawbette qaysi pánler menen ózara qatnasiǵın aniqlaydi?	ekonomika, filosofiya, sotsiologiya, siyasattaniw, etnografiya	ekonomika, filosofiya, sotsiologiya, voleologiya, etnografiya	ekonomika, filosofiya, sotsiologiya, siyasattaniw, geografiya, etnografiya,	filosofiya, sotsiologiya, siyasattaniw, geografiya, etnografiya,
3	Ixtiyarlıq tiykarında bir neshe mámlekетler diziminen ibarat mámlekет ne dep ataladi?	Federatsiya	Impertiya	Guberniya	Korparatsiya
4	Respublika- bul...	mámlekettegi joqarı hákimyat málím müddetke saylanatuǵın organlar arqali sáwlelenedi.	mámlekettegi joqarı hákimyat málím müddetke saylanatuǵın organlar müşheleri arqali sáwlelenedi.	mámlekettegi joqarı hákimyat málím müddetke saylanatuǵın organlar arqali sáwlelenedi.	mámlekettegi joqarı hákimyat málím müddetke saylanatuǵın insan arqali sáwlelenedi.
5	Mámlekettińtykarg'ı neshe belgileri bar?	5	4	6	3

Ádebiyatlar:

1. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasız kelajak yoq» T. «Sharq» 1998
2. Karimov I.A. «Ózbekistonning óz istiqlol va taraqqiuot yuli» T. «Ózbekiston» 1992
3. Ózbek xalqi va davlatchiligi tarixi konseptsiyasi. Uzbekiston tarixi 1999-yil 1-son
4. Azamat Zie «Ózbek davlatchiligi tarixi» T. «Sharq» 2000
5. Sagdullaev A. va boshq. Ózbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. T. «Akademiya» 2000
6. Davlat va huquq nazariyasi. (yu.f.d. Bobaev H.B. va yu.f.d. Odilqoriev -.T. umumiy taqriri ostida). - T. 2000
7. Ibrohim Saidaxmedov Davlat va huqıq tarixi Toshkent Ózbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashiriyoti 2006
8. H.M. Muhamedov, O.T.Husanov, B. M. Muhamedov Ózbekiston Davlat va huqıq tarixi Toshkent «Tasvir» nashiriyot uyi 2009

Áyyemgi Turan aymaǵında mámlekет hám huqıqtıń payda boliwı hám rawajlanıw tariyxı

Reje

1.«Avesto» da eń áyyemgi mámleketerdiń payda boliwı haqqındaǵı maǵlıwmatlar.

2. «Avesto»da shańaraq hám neke múnásiybetleri.
3. «Avesto» boyınsha jinayat hám jazalar kvalifikatsiyası.
4. Uriw, qáwim, qáwimler awqamınıń dúziliwi.
5. Úrp-ádetler jámiyetlik múnásibetlerdi tártipke saliwshi qural.
6. Áyemgi Turan huqıqında mámleket hám huqıqtıń payda boliwı.
7. «Sogdi» hújjetleri áyyemgi huqıqıı derek.

Belgili bolǵanday-aq, batis tariyxinda ullı reformatorlar hám aǵartiwshilar dawiri eń zor hám ájayip oyaniw dawiri dep atalǵan. Rim hám Grek mádeniyatiniń rawajlaniwina salistirip táriyplenedi. Haslinda adamgershilik ideyaların reformalaw háreketi Orta Aziyaniń ullı perzenti Zardushten baslaǵan desek, asira aytqan bolmaymız.

Óytkeni, onıń táliymati adamgershilik ideyalardi birinshi bolip ilahiylastırǵan, dúnialiıq ómirdi muqaddes dep bahalaǵan, onıń tiykargı pikirleri keyingi dünlya dinleri xristianlıq hám islamniń tátipleri hám sıyıniw qaǵıydalarına da tiykar bolǵan. «Avesto»nı úyreniwe payǵambar Zaratushtraniń xizmeti hám zardushtlıq dininiń payda boliwı mashqalasına itibar beriledi. Zaratushra (grekshe — Zarastr, fars tilinde — Zardusht) nińati áyyemgi Iran Zarushtra sózinen kelip shiqqan. «Zar» — bul «altın», «ushtra»tiya — yamasa úsh túrlı mánide — «altın túyeli», «altın túye iyesi», «túyeler jeteklegen adam» dep tárip etiledi. Gáp sonda, «Avesto» niń jaratılıwı mámleketcilik xizmetker hám nizam taniwshi din, ilahiatshi sıpatında Zaotar hám atardan ataqlarınıń iyesi, óz dawirinde «Payǵambar» (jaqsılıq haqqında derek beriwshi) sıpatında dańqi shiqqan Spitamenniń ati menen baylanıslı bolıp, Spitamen zardusht taxtinan biziń eramızdan buringı 630-553 yamasa 618-341 jillarda jasaǵan dawirde Oraylıq Aziyada kóshpeliler daǵdarısqa ushirap, Turan hám Iranda el bolıp, otırıqlı jasay baslaǵan túrkiyler, parsılar, derbikler, asiyalar, toxarlar, daxlar, massagetler, saklar, xorezmlikler, chashlikler, baktriyaliqlar otırıqshı turmisqa maslasıp diyganshılıq, sharwashılıq, ónermentshilikke óte baslaǵan hám áyyemgi qala, wálayatlarǵa tiykar salǵan edi.

Patriarxal uruwshılıq jámańtı múnásiybetleriniń ornın oraylasqan mámleketcilik sistemasińiń iyelewi menen xarakterlenedi. «Avesto»da insannıń sotsiallıq miynetine baylamışlı barlıq jamanlıqtan, jawızlıqtan qutılıwı mümkin ekenlik ideyası jatadı. Diyganshılıqtaǵı miynet jaqsılıqtıń júzege shıǵıwında hám insandı qayta tárbiyalawda tiykargı faktor, Axura Mazda nizamına boysınıw bolıp esaplanadı. «Kim ǵálle ekse jaqsı adam. ǵálle ekken adam jaqsılıq tuqımin shashadı » demek, miynet hám tábiyyiy zárúrlıkke baylanıslı insanlardı birge jasawǵa shaqırǵan.

«Avesto» Zardushtiylik dininiń muqaddes kitabı bolıp, bizge shekem jetip kelgen bólegi biziń eramızdıń III-VII ásirlerinde redaktsiyalanǵan. «Avesto» niń bapları parsı álipbesi tiykarında 48 belgili jazıwdan ibarat. «Avesto» parsı tilinen «Apastak» yamasa «Asas» dep awdarıladı. Tariyxıı derekler «Avesto»nı Oksus yaǵníy Ámiwdárya jaǵalawlarında, Iran Vij úlkesin bolsa Xorezm úlkesi dep atap kórsetedi. «Avesto» miń baptan ibarat bolıp, 21 kitaptı óz ishine alǵan. Dáslepki jazbası 8300000 sózden ibarat bolǵan. «Avesto» birinshi bolıp, XVIII ásirde (1755-1761 jillarda) frantsuz ilimpazı Anketil Dyuperron tárepinen awdarılǵan.

A.Dyuperron Hindistanniń Gujarat wálayatında Iran zardushtiyleriniń áwladları — parsılardıń úrp-ádetleri hám diniy márəsimleri menen tanısıp shiqqan. Dyuperroniń xizmeti sonnan ibarat, ol parsılardıń diniy jazıwların oqıı alǵan, eń áyyemgi 1288-jılda kóshirilgen qoljazba nusqasın awdargan. Dáslepki «Avesto» 21 kitaptan ibarat bolǵan. Ayırım bólimleri saqlanıp qalǵan. Yasha — «qurbanlıq keltiriw», Vispart — «barlıq biylewshiler», Yasht — «qádirlew», «ulıǵlaw», Videvdat — «dáwlerge qarsı

nızam» bolıp, sasanıylar dáwirinde tallanǵan.

I. Yasna — 72 baptan ibarat ayatlar, qurbanlıq etiw hám basqa zardushtiylik máresimlerin orinlaw waqtında yaddan oqilatuǵın duwalardi qıráát penen oqiw, otqa tabiniwshiliq bayramlarıniń resimleri óz kórinisin tapqan.

II. Yasht — ayirim qudaylardi ulıglawshi hám jawiz adamlarǵa qarsi gúreste jaqsılıq qudaylarına mádet bolǵan adamlardi maqtawshi 22 ayattan ibarat.

III. Visparad — 24 baptan ibarat páklik, durisliq jolin tutqan zatlar ullı dárejeli táńri Axura Mazdanińbarlıq jaqsi qásiyet hám paziyletlerine baǵishlanǵan.

IV. Videvdat — 22 baptan ibarat, olarda Axura Mazda jaratqan 16 mámleket hám Anxra Manudińolarǵa jetkizgen ziyanı haqqında sóz boladi. 20-babında dúnyadaǵı birinshi táwip Srita haqqında maǵliwmat beriledi.

Videvdattiń keyingi baplarında áyyemgi zardushtılyar shıǵarǵan nizamlar, adamlarıń individual hám sotsiallıq huqıqları, sonday-aq insanlardıń jámiyettegi bir-birine bola tutqan orınları, ádep-ikramlılıq, jinayat hám jaza, deneni hám ruwxtı shiniqtiriw, adam ózin hár qıyli napáklikten saqlawi, táwıphsilik hám táwiptıńhaqi, ólgendi jerge kómpı, jerdi buzǵan yaması jalǵan wáde bergen adamı jazalaw, óliklerdi qoyatuǵın qábırstınları quriw, kómiw resimi hám ólikten jaman jinlerdi quwip shıǵariw ushin janına iyt alıp bariw, iyt baǵıw hám onı itiyajlaw, hayallarǵa múnásibette boliw, shash hám tırnıqları qashan aliw hám olardı taza saqlaw, adamlarıǵa gáppletten oyatiwshi qoraz haqqında, suwdıńshipa baǵıshlıǵı, náresteni tárbiyalaw hám basqalar. Bul bapta quyash qudayı Mitra jawızlıq hám jaqsılıq ortasındaǵı gúrestińbarısında sud yaliq waziypasin orinlaǵan.

Quyashqa siyiniw menen olar quyash, tirishilik, páklik hám jaratiliwshiliq deregi ekenligi ushin, sájde qılıp páklengen. Bul bapta sharwani kóbeytiw hám onı qásterlep saqlaw ushin zatlı iyt saqlaw hám onı haywanatlarga ziyan bermewge úyretiwdiń tátipleri kórsetilgen.

Zardushtiylik dininiń muqaddes kitabı «Avesto» házirgi Özbekstan aymaǵında biziń eramızdan aldińǵı 2000-jildiń ortalarında jasaǵan qáwımlerdiń diniy hám dúnyaliq túsinikleri, dáslepki mámlekетshilik, jámiyetlik-siyasiy sistemasi, huqiqi haqqında tiykarǵı derek sipatında qimbatlı maǵliwmatlar beredi. Ulli oyshıl, shayır hám filosof, mámlekетlik gáyratker hám nizamtaniwshi, din ilahiyatshisi Zaatar yaması Atardan ataqlarınıń iyesi, óz dáwiriniń payǵambarı bolǵan Sipitamen Zardusht /630-550 yaması 618-541-jıllar/ waqtında Oraylıq Aziyada kóship júriwge tiykarlaǵan turmis tárizi daǵdarısqa ushiray baslaǵan. Turan jerinde ázelden el bolıp jasap kiyatırǵan túrkiyler, parsılar, saklar, aziyaliqlar, toxarlar, daxllar, massageter, baktriyaliqlar, parkanaliqlar, xorezmlikler, shashlıqlar hám basqa xaliqlardıń kóphsiligi kóshpelilikten otırıqshi turmisqa, diyqanshiliq, sharwashiliq hám ónermentshilikke óte baslaǵan edi. Bul óz gezeginde áyyemgi Xorezm, Sogdi, Mari, Balx, Nisaya, Hirat, Parfiya hám úlkelerinde oraylasqan mámlekет sistemasi tiykarlarınıń payda boliwina shárayat jaratıp bergen edi.

«Avesto»niń Videvdat kitabında joqarı táńri jaratqan 16 mámlekет /«úlke»/ke baylanıslı maǵliwmatlar ushiraydi.

«Men hár bir zamiyindi, egerde olar ráhátlı bolmasa da, xaliqları aldında súykimli etip jarattım. Men Axura Mazda jaratqan dáslepki zamiyin hám birinshi jurt, bul Damitiya dár`yasi jaǵalawlarındaǵı Iran Vij edi. 2-gózzal jurt Sogdi «Tavo», 3-gózzal jurt — qúdiretli hám pák Mari, 4-gózzal Balx (baxl, baktriya), 5- Baxl hám Mari arasında Nisaya, 6-Qıtay hám onındár`yaları, 7-Badsayali Vayxa Girta, 8-Keńjaylawlı Avravadır (Tus wálayati), 9-Gurgandaǵı Xninta bolıp, 10- dikash Xaravayata (Hirat), 11-hasıldar Xiyarmand, 12-bahadir biylik etken Raydir, 13-qúdiretli hám pák Chapra, 14-ájdar Hani jeńgen Faridun dúnyaǵa kelgen 4 aymaqlı Varina, 15-Haftrud, 16-Ranxa dár`yasi átirapındaǵı xaliqlar jasaytuǵın mákan.

«Avesto»da kórsetiliwinshe, bul áyyemgi 16 mámlekettiń huqiqiy-hákimshilik, siyasiy-huqiqiy basqarıw sistemasi tómendegilerden quralǵan. Mámleketti — patsha «Kavi» basqarǵan, Kavi áhmiyetli jámiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq, huqiqiy mäsélélerdi ózinde jámlestirgen. Tariyxshıldarıń pikirine qaraǵanda «Kaviniń» húkimdarlıq huqiqiniń belgileniwinde «farr» («Avesto»da Xvarna) tiykar sipatında qabil etilgen, yaǵniy, joqarı dúnyaliq hákimiyat

dinastiyanıń /wákilden ekinshisine ótiwinde ilahiy belgi júz bergen, yaǵniy, belgili bir jániwar yamasa nurdıńshuǵası húkimranlıqqa tańlaǵan adamlardı kórsetedi. Shańaraqtıń birlespesi, «nmana» usı shańaraq jámááti «dmana», úlken shańaraq jámááti aqsaqali «nmanapata», uruw jámááti baslıgı «Vis», úlken awildińaqsqaqali «Vispati», qáwim baslıgı «Zantupati», wálayat hákimi «Daxyupati» (bir neshe wálayatlardıń baslıgı hám áskeriy baslıq «daxyu sastar»). Nizam shıǵariwshi uyım aqsaqallar keńesi «Varzanapatiy» dep, xaliq májilisi bolsa, «vixax» dep atalǵan. Aqsaqallar keńesi awqami koxin joqarı sud`ya waziypasin orinlaǵan, onı «Zaraushtraema» dep ataǵan, onıń huqiqi kúshli bolǵan, oǵan heshkimniń qarsılıq kórsetiwge haqi bolmaǵan. Aqsaqallar keńesi varzanapatiydiń qolinda diniy áǵartiwhılıq hám hákimiyat birlesken. Olar jámááttiń jumisındaǵı sotsial-huqiqiy hám xojaliq máselelerin sheshken. Úlken shańaraq jámááti aqsaqali «manapatiy» shańaraq jámááti ushin diniy hám dúnyaliq baslıq esaplanǵan. «Vis» áhmiyetli sotsiallıq-siyasiy hám huqiqiy waziypalardi orinlaǵan. Ol úlken shańaraq jámááti aqsaqalları «Nmapatiy»lardıń ishinen saylanıp, urıw jámááti baslıgı qazi, diniy kaxın, basshi esaplanǵan. «Daoxiyuu sastar»lar bir neshe qáwimler jasaytuǵın hákimshilik aymaqtı, wálayatlar hám iri úlkeni hám áskeriy komandanı basqariwshi wazipasin orinlaǵan. Olar tárepinen shıǵarılǵan hárqanday nizamlar hám buyriqlar jámáát aǵzaları ushin muqaddes nizam waziypasin bejergen.

Jámáát xalqi tórt taypaǵa bólingen. Kaxinlar, jańa ásker, sharwalar hám ónermentlerden turǵan («Yasna», XIX bap) qullar da bolǵan, olar «Vaysa», shańaraq xizmetkerleri «viranmaja», insaniy huqıqları sheklengen shopan — «paychoutar» dep atalǵan. Tiykarǵı baylıq jámáát baslıqları, aqsaqallar, sárkardalardıń qolinda toplanıp, «gayta» baylıq yamasa jeke múlk degen mánisti ańlatadi.

«Avesto»da jámiyet tórt tiykarǵı bólimge bólinedi. Úy, shańaraq jámááti — «nmana», «dmana», «uruw jámááti» — «vis», «qáwim», «zantu», qáwimler awqami — «daxiyu» dep atalǵan. Vis 15 qarindas nmanadan quralǵan. Viske qizdiń perzentleri kirmegen. Óytkeni, «vis» pútkilley patriarchat shańaraq bolǵan. Jámiyettiń ekonomikaliq tiykarın urıw jámááti qurap, sotsial-huqiqiy waziypańi orinlaǵan. Zardushtiylik táliymatına muwapiq Orta Aziyada mámlekethshılıktıń qáliplesiwi 3 dáwırge bólinedi.

1 — eń áyyemgi dáwirdi ádalat hám insan baxtı ústemlik etken (Yashna-32).

2 — jaqsılıq ruwxları menen jawızlıq ruwxları arasında ádalat ushin gúres.

3 —aqıl-parasat hám ádalat jeńip shıǵacı hám bul dáwirde diyqanlardıń qurǵın, mámlekethlerdiń bekkem boliwi ushin jaqsılıq tálimin hám sadıqlıǵın ámelge asirip, jaqsi hákimler biylik ete bersin, ádalatlı nizamlardı ámelge asırsın (Yasna, 48).

Zardushtiylik táliymatına rasgóylık hám haqiyqatlıq úsh ruwxıy-huqiqiy ideyaǵa tiykarlanadi: jaqsi pikir, jaqsi kálam (sóz), jaqsi ámel (jumis). «Avesto»da shańaraq hám neke múnásibetleri tómendegi tátipke salıngan:

15 jasqa tolǵanlar erjetken dep esaplanǵan. Bul jas óspirimler zardushtiylikke siyiniw nishani sıpatında beline jún jipekten toqılǵan belbew baylap júriwi hám «otqa siyiniwshılardıń ibadatxanasında ótkeriletuǵın diniy máresimlerde qatnasiwi shárt bolǵan». Diniy tárbiya balanıń7 jasinan otqa tabiniwshılıq ibaxatxanasında baslangan: 1) Diniy hám ádep-ikramlıq tárbiyasi. 2) Fizikliq tárbiya. 3) Oqıw hám jazıwǵa úyretiwden ibarat bolǵan.

«Zardushtiy»lerge balalardıń ádep-ikramlılıq, aqıl, fizikaliq, jinisiy sezimleri, rasgóylık, Watandi súyiwshılık, saqılyq paziyletlerin tárbiyalawǵa aytarlıqtay itibar berilgen.

Ul balalarǵa gúres túsiw, atqa júwen salıw, onı iyerlew, mal baǵıw, órshitiw, túye-atlardi baǵıw, olardi basqara aliw, olardi jirtqish haywanlardan qorǵaw ushin 50 den aslam áskeriy quraldı islete aliw mamanlıǵın iyelew minnetlemesi bolǵan. Olarǵa shabandozlıq hám 32 túrlı áskeriy óner úyretilgen.

Qız balalardıń tárbiyasına ayriqsha itibar berilgen. Qız balalardıń jip iyiriw, lipaslar tigiw, ul balalar menen gúres túsiw, shabandozlıq, qılıshpazlıq, suwda júziw, oqjaydan oq atıw siyaqlı fizikaliq-áskeriy mamanlıqtı iyelewı májbúriy bolǵan. Mine usinnan keyin qızlar 15, er ballar 16 jasında aqsaqal basshılıǵında jámáát aldında arnawlı imtixannan ótkerilgen. Qızlar «katbani»,

yaǵniy, «úy biykesi», jigitler bolsa «katquda» — «shańaraq baslıgi» boliw huqiqin qolǵa kirgizgen.

«Avesto»da óspirimler 15-16 jaslarında erjetken hám turmis quriw huqiqina iye dep kórsetilgen. Egerde erkek násıl qaldırıw qábiletine iye bolsa, ol — úy, biraqta úylenbese oǵan tamǵa basıwlar yamasa beline shinjir baylap júriwge májbúr etilgen. Jer júzinde zúriyatti kóbeytiwge qarsi shiǵip, turmis kórmey júrgen qızdı qapqa salip, 25 dúrre urip jazalaǵan. Zardushtiylik dininde erkek adam salamat boliwi ushin óz waqtında toyip awqat jep júriwi maqullanadi. Kóp perzentlikti qollap-quwatlangan. Zardusht Axura Mazdadán «kóp perzentli shańaraqqa ne bereseń» dep soraǵanda ol «bunday adamlardi óz qáwenderligime alaman, turmisin abadan, irisqisin mol etemen» dep juwap beredi.

«Avesto»da tuwisqanlardıń óz-ara shańaraq quriwi nizam menen qatańqadaǵan etilgen. Kóp balali hayallarǵa túyeler berilgen, balasin nabit qılǵan hayallar bolsa ólimge húkim etilgen. Sonday-aq shańaraǵı, balaların salsańqılǵan shańaraqtıń baslıgına, zinaǵa berilgen erkek hám hayalǵa bola dúrre menen uriw yamasa ólim jazasi qollanılgan. Bir jola 2-3 perzent kórgen hayallarǵa bir jup sawin siyir, sari túye berilgen, mámlekет gáziynesinen napaqa tólengen.

Jinayat hám jaza. Zardushtiylik túsinigine bola, jalǵan sóylew, birewdi aldaw gúna, yaǵniy jinayat esaplanǵan. Tábiyatqa bola qopal qatnasiqta bolǵanlarǵa da jazalar tayinlanǵan, jer, suw, topiraq, ot muqaddes esaplanǵan.

«Avesto»niń «Videvdat» bóleginiń besinshi babında tábiyat hám qorshaǵan ortaliqtı buzatuǵın hám túrli keselliklerdi tarqatatuǵın haywan hám qurt-qumirisqalardi joq etiwge kúshli shaqırıq bolsa da, biraqta ol jániwarlardı itiyatlawǵa shaqırılgan. Suw yamasa (aw) iytin óltirgen adam 10 mińporsiq, 10 mińruwxıyattı tetiklestiretuǵın ósimlik japiroǵın terip beriwi tiyis. Sonday-aq, ol mińeshkemer, mińsuw qońizi, mińkesel taratiwshi súyır shibindi óltirip, gúnasin juwiwi tiyis bolǵan.

Bul haqqındaǵı nizamlar «Avesto»niń«Videvdat» («Viy dayevo datem-aramiysha dáwlerge qarsi nizam») ati menen atalǵan bólümünde shaxstiń suwdan paydalaniw, jinayat hám jaza, shańaraq-neke, múlk penen baylanıslı huqıqlardi tátipke salıwshi qaǵiydalar óz kórinisın tapqan. Usı nizamnıń 13-15 baplarında suwdı tejew, onı qádirlew, onnan ónimli paydalaniw haqqındaǵı qaǵiydalar jazılǵan. Onda hár kúni 2 ret suwǵariw múmkınlıgi, hár bir egin egiwshi bir gúrek keńlíngidegi hám shuqırılıǵındaǵı salmaǵa siyatıǵın suw aliwǵa haqli ekenligi, suwdı bólístiriw islerin kaxınlar ámelge asırǵanlıǵınan derek beredi. Atap aytqanda, adam yamasa iyttińolıgin jerge kómip, onı 6 ayǵa shekem qazip almaǵan adam mińdúrre, egerde bir jılǵa shekem qazip almasa, ol jaǵdaydi onı 2000 dúrre uriw menen jazalaniwi kórsetilgen.

«Videvdatta» ólikti jaqqan adamǵa bola ólim jazasi belgilengen. Sud`ya waziypasin kaxınlar, jámáát baslıqları ámelge asırǵan.

«Asha» — yaǵniy haqiyqattıń ilahiy kórinişi bolap, oǵan muwapiq, 2 túrli májbúriyat tán alinadi. 1-qandayda bir háreketti islew yamasa islemew minnetlemesi. 2-bul kelisim yamasa shártnama esaplanıp, oǵan muwapiq tárepler óz-ara qandayda bir nárseler haqqında kelisedi. Eki jaǵdayda da kúsh ishilgen antta boladi. Ol kúsh ilahiy esaplanǵan, ant iship wáde bergen adamdı óz antin orınlamaǵan yamasa onı buzǵan jaǵdaylarda haq ekenligin dáliyllew ushin Ardaliya (sinap kóriw usili) ótkerilip, sinaw usilinda ot penen sinaw, kókiregine qızǵan temirdi basıw siyaqlılar qollanǵan.

Egerde ant ishiwine baylanıslı bolsa, suw menen shártnamaǵa baylanıslı bolsa ot penen sinaw joli menen ayipker yamasa gúnakarǵa ózınıń haqlıǵın dáliyllewge imkaniyat berilgen. Zarast engizgen zardaliyaniń 33 usili bar bolǵan. Ayiplanıwshi óz janında turǵan adamnıń ayaqların uslap turǵan halda suwǵa shúmgen, áne usı waqatta oqjaydan oq úzilgen, juwırǵish adam oqtıńizinen juwırǵan, ol oqtı suw astındaǵı ayipker alip qalǵansha keltirse, ant qudası Varina ayipkerdi keshirgen esaplanǵan. Ot penen sinawda janıp atırǵan eki qatar otli sheńberdiń arasındai tar soqpaqtan júgirip ótiwi tiyis bolǵan, egerde tiri qalsa, shártnama qudası Mitra onı ayipsiz dep esaplap keshiredi. Qaynap turǵan suwiqliq, may, suw menen sinaw, suwiq suw menen sinaw, dár`ya suwina ilaqtırıw menen sinaw usillarin qollanganda arnawli tayarlangan ósimlik shiresi (ósimlik shiresi sút aralastırılıp tayarlangan, más qilmaytuǵın) ishirip sinalǵan.

Shibiqshalar baylami menen urip sinaw keńqollanilǵan.

Kushan mámleketi huqiqi tarixi

Biziń eramizdan buringı I ásirde yuechji qáwimleri awqami arasında Guyshuan /kushan/ hákimligi ádewir kúsheydi. Ilimpazlardıńpikirine bola, dáslep guyshuan qáwimleri Surxan oypatlığında jaylasqan. Onıńpaytaxti Dalvarzin qalasi bolǵan. Patsha Kujula Kadfiz dáwirinde Kushan hákimiyati aymaǵı ádewir keńeyip, mámlekettiń quramina qubla Tájikstan, Awǵanstan Kashmir jerleri qosip alingan.

Patsha Kanishka húkimlik júrgizgen dáwirlerde Kushan mámleketi úlken sultanatqa aylandı. Onıńaymaǵı Surxan oazisi, Qubla Tájikstan, Awǵanstan, Arqa Hindistan hám Shiǵis Túrkistan aymaqlarin óz ishine alip, Paytaxti Peshavarǵa kóshirilgen. Mámleket bekkem qorǵaniw diywallari menen oralǵan, áskeri yayanish punkti sipatinda mámleket shegaralari dúzilgen.

Kushanlardıń dáslepki teńgeleriniń bir tárepinde Grek-Baktriyaniń sońgi patshasi Germaydiń súwreti, ekinshi tárepinde bolsa «Kushanlar» shamshiraǵı Kujula Kadfiz degen sózlerdiń bar ekenligi aniqlaǵan. Kushan mámlekетiniń aymaǵiniń keńeyiwi hám onıń siyasıy-áskeri yqudiretiniń ósip bariwi menen birge teńga pullarda «shax», «shaxlar shaxi» ataması qollanila baslaydi.

Patsha Kanishka-I ózinen buringı mámleketti basqariw dástúrlerin saqlap qaldi hám dawam ettirdi. Wálayat hám qalalar nayıplar tárepinen basqarıldı. Bunday nayıplar patsha tárepinen tayinlanıp, onıńeńjaqin hám isenimli wákilleri esaplanǵan. Kushanlar dáwirinde jergilikli húkimdarlar mámleket gáziynesine salıqlar tólep turǵan.

Ulli Jipek joli ústinde jaylasqan Kushan mámleketi gúllep-jasnadi. Jańa qalalar tiklenip, kóplegen suwǵariw kompleksleri qurılıp, jańa jerler ózlestirilgen.

Qala qurılısında jańa qurılıs qádeleri ámelge asirilǵan. Qalalar tuwri múyeshli bolıp, qaliń diywallar menen oralǵan. Qala qurılısına bola, bir neshe bólimlerge bólingen: hákim sarayı (qala), ónermentshilik ustaxanasi, gúzarlar, ayirim ibadatxanalar jaylasqan bólegi, sawda maydanshalari. Kushan patshaliǵı ekonomikasınıń tiykarın suwǵarıp egiletuǵın diyganshiliq, sawda hám ónermentshilik quraǵan.

Hindstan, Qitay hám Rim menen sawda hám elshilik múnásıyatları ornatılǵan. Qitaydan jipek, túrli gezleme hám farforlar alip kelinip, olarǵa bolsa temirden hám pil súyeginen jasalǵan buyimlar, jún, gezleme, bahali taslar alip barılǵan.

Ózbekstanda áyyemgi jergilikli mámlekethilik tariyxi, Qań, Davan mámleketeriniń rawajlaniwi menen bir tutas baylanısqan.

Qitay dereklerine qaraǵanda, eramizdan buringı III ásırdań baslarında Sogdiana, Xorezm, Sirdár`yaniń tómengi hám orta ágımları házırkı Ózbekstan, Qaraqalpaqstan, Qubla Qazaqstan jerlerin óz ishine alǵan qúdiretli Qań(Qitay dereklerinde Kangiyu) mámleketi bolǵan.

Biziń eramizdan buringı II hám biziń eramizdań I ásirinde Qań mámlekетiniń aymaǵı ádewir keńeyip, Tashkent oazisi, Orta Sirdár`ya jerleri, Talas oazisi hám Chu dár`yasınıń tómengi ágımındaǵı jerlerdi óz ishine alǵan. Onıńeki paytaxti bolǵan. Qandız (Aqqorǵan tumani) hám Otırar. Qań húkimdarları olardıń birewinde jazdi, ekinshisinde bolsa qis máwsimin ótkergen.

Maǵlıwmatlar Qań mámlekетiniń dáslep 90-120 mińǵa shekemgi oq jay atiwshi áskerleriniń bolǵanlıǵınan derek beredi. EramizdańI hám II ásırlerine kelip Qań mámlekетiniń quramina Samarcand, Maymuriq, Ishtixan kirgen. Xorezm Qań mámleketi awqamında bolǵan dáwirde qalalar, qorǵaniw bekinisleri qurılısi oǵada rawajlanǵan, áskeri salada awir qurallanǵan atlı áskerler tiykarǵı bólegin quraǵan.

Qań mámleketine nayıplar tárepinen basqarlatuǵın bes múlk boysındırıllıǵan. Bular Suwsey, Fuliz, Yunis, Gis, Yuyegyan siyaqlılar.

Mámlekettiń basında Qań qaǵanları turıp, onıń janında máslahát beriwshi aqsaqallar keńesi bolǵan. Qańlar mámleketi wálayatlarǵa bólínip, olardi jabǵular basqarǵan. Bul mámlekette kóshpeli sharwashi aqsúyeklerdiń dárejesi úlken bolǵan.

Shama menen eramizdan buringı III ásirde payda bolǵan mámleket Davan mámleketi

tariyxiy Qitay dereklerinde kórsetiliwinshe, Ta Yuan (Davan) «Da» — úlken, «Van» — patsha degen mánisti ańlatadi.

Bul mámlekettiń quramina 70 tey úlken-kishi qalalardiń kirgeni, xalqiniń sani bir neshe júz mińga jetkenligi hám 300 miń xalqi bolǵanlıgi málím. Mámlekетiniń paytaxti Ershi qalasi bolip, mámleketti Van hám onińeki orinbasari basqarǵan. Patsha mámleketti mine usi shaxslarga súyenip basqarǵan. Oniń janında aqsaqallar keńesi bolip, uris hám tinishlıq máselelerin, hátteki patshalardiń tágdirin sheshiw huqiqina iye bolǵan. Bul demokratiyaniń ádewir áhmiyetke iye ekenliginen derek beredi. Davan qalalari hákimler tárepinen basqarılǵan. Davan mámlekетiniń xalqi diyqanshılıq penen shugıllanǵan. Áyyemgi Ferǵana awil-xojalığı, ónermentshilik hám qurılıs boyinsha joqarı dárrejede rawajlanǵan úlke bolǵan. Davan diyqanları arpa, salı, biyday hám jońishqa jetistiriw, baǵshılıq hám júzimgershilikte úlken tabislargá erisen. Ferǵana óziniń násilli «júyrik» atlari menen belgili bolǵan. Olarǵa hátteki Qitay imperatorları da qiziqqan. Davan mámleketi Qitay, Hindistan hám basqa Shiǵis mámlekетleri menen bolǵan xaliq aralıq sawdada áhmiyetli orin tutqan.

Eftallar (aq xunlar), yaǵníy abdallar dep ataliwshi qáwimler (mámlekетler) mámleketi IV ásirdińaqiri hám V ásirdińbaslarında Aral boyında jasawshi massagetler ózleriniń Eftallar ati menen ataliwshi mámleketine tiykar saldi. V ásirdiń ortalarında Orta Aziyada Eftallar biylici ornatılǵan. Keyin ala, olar Orta Aziyani, Shiǵis Irandi, Hindstanniń arqa bólegin hám Shiǵis Türkstandı birlestiriwshi iri mámleketti dúziwge ilayıq bolǵan.

Eftallar mámlekетiniń aymaǵındaǵı qalalardiń qatarina, tiykarinan Sogdiyana qalalari kirgen bolip, bul waqitta olardıń áhmiyeti artqanlıgın kóriwi mümkin. Kushaniya (Katta qorǵanniń janında) Rawdat, Paykent, Tallikan, Termez, Gurgan, Varaxsha siyaqli qalalar Eftallar biylici dáwirinde rawajlandı. V ásirden baslap Samarqand qalasında rawajlanǵan. Eftallardiń siyası orayı Paykend qalası, mámlekет basshilariniń rezidentsiyasi bolsa Varaxshadagi saray bolǵanlıgi boljanbaqta.

Iran Sasaniylar mámlekетiniń Shiǵisqa atlanislari Eftallarǵa baylanisli toqtaǵan. Olar Iran patshalariniń ishki siyasatına da aralasip turdi, hátteki shaxlardan qaysı birin saylaw hám tayinlaw máselesin sheshiw olardiń qolinda edi. Iran mámleketi hár jili Eftallarǵa salıq tólep turǵan. Bul dáwirde hákimiyat úlken jer iyeleriniń qolinda bolǵan. Eftallar óz hákimlerin «Ixshid» dep ataǵan.

Sotsiallıq sistemaǵa qarasaq, húrmetke ilayıq diyqanlar, olardińjeke qoriqshiları chokarlar diyqanlarǵa baǵinishli bolip qalǵan, olar xızmet etiwshi kadıbarlar hám jámáatshi diyqanlar, hám de qullarǵa bóligen. Xalqi qala, awillardıń otiriqshi xalqinan hám kóshpeli sharwalardan ibarat bolǵan. Iri qalalar hákimler tárepinen basqarılǵan. Hákimler óz áskeriy kúshine iye bolǵan. Eftallar mámlekettinde múlkke bolǵan jinayatlar qatań jazalanǵan. Urliq ushin basin kesip jazalaw haqqında yamasa urlap ketilgen múlkti óz kóleminde óndiriw menen jazalanǵanlıgi haqqında Qitay dereklerinen «Beyshu» de keltirilgen.

Tayanish túsinikleri.

«Avesto», Zardushtiylik, sotsiallıq miynetine, Iran Sasaniylar, Kushan hákimiyati, Diniy hám ádep-ikramlıq tárbiyasi, Fizikliq tárbiya, Sogdiana, Xorezm, Sirdár`yanıń tómengi hám orta aǵımları házırkı Ózbekstan, Qaraqalpaqstan, Qubla Qazaqstan jerlerin

Temani bekkemlew ushin sorawlar

1. «Avesto»da insannińsotsiallıq miynetine baylanisli qanday kóz-qaraslar bar?
2. Aqsaqallar keńesinińawqami koxin joqarı sud`ya waziypasin orinlaǵanlardı qalay atag'an?
3. Zardushtiylik túsinigine bola, jalǵan sóylew, birewdi aldaw gúna esaplanip olarg'a qanday jaza qollag'an?
4. Qańmámlekette nayıplar tárepinen basqarılatuǵın qansha múlk bolg'an?

No	Test tapsırmazı	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	Kim «altın túyeli», «altın túye iyesi», «túyeler jeteklegen adam» dep tárip etilgen?	Zaratushra	Payg'ambar	Eftal	Spitamen
2	«Avesto»nińbaplari parsi álipbesi tiykarında jazilg'an bolip, neshe belgili jaziwdan ibarat?	48	58	38	44
3	Kim Hindistanniń Gujarat wálayatında zardushtiyyeleriniń áwladlari — parsilardiń úrp-ádetleri hám diniy máresimleri menen tanisip shiqqan	A.Dyuperron	V.Tomson	Vamberi	Adam Dyuperiy
4	Qitay dereklerinde kórsetiliwinshe, Ta Yuan (Davan) ne degen mánisti ańlatadi?	Ulken patsha	Patsha sózi	Jalgız patsha	Mángi parsha
5	«Avesto»da óspirimler neshe jaslarında erjetken hám turmis quriw huqiqina iye dep kórsetilgen.?	15-16	17-18	14-15	13-14

A`debiyatlar:

9. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasiz kelajak yoq» T. «Sharq» 1998
 10. Karimov I.A. «Ózbekistonning óz istiqlol va taraqqiuot yuli» T. «Ózbekiston» 1992
 11. Ózbek xalqi va davlatchiligi tarixi konseptsiyasi. Ózbekiston tarixi 1999-yil 1-son
 12. Azamat Zie «Ózbek davlatchiligi tarixi» T. «Sharq» 2000
 13. Sagdullaev A. va boshq. Ózbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. T. «Akademiya» 2000
 14. Davlat va huquq nazariyasi. (yu.f.d. Bobaev H.B. va yu.f.d. Odilqoriev -.T. umumiy taqriri ostida). - T. 2000
 15. Ibrohim Saidaxmedov Davlat va huqiq tarixi Toshkent Ózbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashiriyoti 2006
- H.M. Muhamedov, O.T.Husanov, B. M. Muhamedov Ózbekiston Davlat va huqiq tarixi Toshkent «Tasvir» nashiriyot uyi 2009

Túrk qaǵanliginiń jámiyetlik, siyasiy sistemasi hám huqiqi (551-744).

Reje.

1. Túrik qaǵanlıgınıń payda boliwi
2. Túrk qaǵanlariniń sotsiallıq qatlami
3. Túrk qaǵanlığında hayal-qızlar huqiqi

Altayda túrk qaǵanlıgınıń payda boliwi «Ashin» uruwiniń kúsheyip, túrli qáwim hám xaliqlardi óz dögereginde birlestiriwi nátiyjesinde kelip shiqti. Eramizdiń 551-jilinda túrkler dáslep Jújan qáwim birlespesin jeńip, Bumin Qaǵan járdeminde Mongolstan hám Altayda kúshlı mámleket dúzdi. Bul mámleket VI-VIII ásırerde Mawarawnnaxr hám Xorezmde bir qansha xaliqlardi birlestirdi.

603-jilda qaǵanlıq ishki qarama-qarsılıqlardıń nátiyjesinde Shiǵis hám batis haqanlıqqa

bólingen. Biziń aymaq Batis Qaǵanlıq quramında edi. Túrk qaǵanları dáslep ózlerine boysındırǵan orinlardan tek te belgilengen muǵdarda salıq alip turiw menen qanaatlangan. Túrk qaǵanlığı hákimiyattiń basina uriw, qáwim basıqları quriltayda saylanatuǵın haqan turǵan. Oniń janında qáwim, uriw basıqlarınan ibarat Keńes bolip, onda mámlekетlik áhmiyetke tiyisli zárúrli máseleler kórilgen hám sheshilgen.

Soni atap ótiw kerek, Túrk xaliqlarınıń mámlekethiligi haqanlıq (imperatorlıq) beklik, atabeklik (knyazlik) formasına tuwra keledi. Taxtiń iyesi Tegin, yaǵniy (Shazzada) dep júrgizilgen. Shazadalarǵa tuwisqan bolǵan qanday da bir beklik yamasa hákimlik etken kisige shad atagi berilgen. Túrk qaǵanları arnawli shaqirtılǵan quriltaylarda saylangan.

Túrk qaǵanlarıń sotsiallıq qatlami: bay aqsúyekler, sawdagerler, ónermentler, xizmet etiwshi taypadaǵı ámeldorfalar, áskeriy xizmetkerler, diyqan hám qullardan ibarat bolǵan. Áskeriy xizmetkerler túrkshe «chariq» dep atalǵan. Sogdi hújjetlerine qaraǵanda húkimdarlar sarayında tómendegishe lawazimlardi iyelegen: áskeriy hákimshilik baslıǵı — Ferǵanada — «Tutuǵ», Sogdida «Chapish», yaǵniy láshkerbasi, wálayat hákimleri «Xvabe» delingen. Patsha kantselyariyasınıń baslıǵı «Diperant» dep atalǵan. Gupat — dáramatlar wáziri, yaǵniy qarji isleri menen shuǵillaniwshi, Oxvirpat — patsha atxanasınıń wáziri, baslıǵı. Parvanak — hújjetler dúziwshi hámeldar, paxvalak (patvale) — jazani orinlawshi jállad lawazimdaǵı shaxslar bolǵan. Armiyasi atlı áskerler, ayirim úlkelerdiń hákimligindegi armiya piyadalardan ibarat bolǵan jeke qoriqshılardan dúzilgen. Úlkeler haqanǵa salıq tólep turǵan. Bul mámlekette xaliqlar birneshe dinge: zardushtiylik, xristiyanlıq, moniylik hám buddizmge siyingan. Diniy lawazimlar: Maǵupat — bas qaxın, vaǵnpat — ibadatxanalardıń baslıǵı hám basqalar. Túrk qaǵanlığında nizamshılıq qaǵan buyrıǵı, pármanları, zardushdiylik dininiń muqaddes kitabı («Avesto»), Sogdi hújjetleri hám arnawli nizam aktlerin tayarlaytuǵın orin-sud notarial organı bar bolǵan.

Túrk qaǵanlığında hayal-qızlar tolıq miyrasxorlıq huqiqina iye bolǵan. Hayaldiń namisina tiygen erkek ólimge buyirılǵan. Namisqa tiyiw eń awir jinayat esaplanǵan. Bunnan tisqarı awir jinayatlarǵa qozǵalań shólkemlestiriw, satqinliq, adam óltiriw, urlıq siyaqlilar kirgen. Keltirilgen ziyan ushin bolsa, misali biyzarılıq, sirtinan qanday da birewge ziyan keltirilse, jábirleniwshige qızın erge beriwi, qizi bolmasa qiyylanıp tóleytuǵın múlkin beriwi tiyis edi. Músheleriniń qanday da birewin isten shıǵarǵan bolsa, bul jinayati ushin at penen jariyma tólewi kerek bolǵan, urlanǵan zati ushin sol nárseniń on esesine teń nárse tólengen. Mine usi dáwirge say bolǵan Samarcandta «Túrk qonunnoması» bar bolip, ol ibaxatxanada saqlanǵan. Jaza beriw waqtında mine usi nizam tiykarında, yaǵniy oni qolǵa alip turip jaza tayinlanǵan, awir jinayati ushin jinayatshiniń ózi ólimge húkim etilgen. Urlıq ushin ayaǵı kesip taslaŋan.

Ózbekstan aymaǵındaǵı arablar ústemligi ornatılǵanǵa shekem ámelde bolǵan huqiq haqqında maǵlıwmat beriwi áhmiyetli derek bul — Panjikentke jaqin jerdegi Muǵ tawi tóbèsindegi áyyemgi sarayıń qarapaxanasınan 1932-1933-jillarda tabılǵan «Sogdi» hújjetlerinde bar. Olar Sogdi patshalığına boysıngan Pandj hákimligi sarayı, túrli wálayat hákimleri hám lawazimli shaxslarǵa baylanıslı hújjetler: jazbalar, diplomatiyalıq mazmundıǵı xabarnamalar, ayirim máseleler boyinsha dúzilgen shártnamalar bolip tabiladi. Álbette, bul normativlik huqiqiy hújjetler huqıqtıń deregi sıpatında qaraliwi múmkın emes. Olar individual mazmundıǵı hújjetler, biraqta sol hújjetlerdiń mazmuninan kelip shıǵıp, dúzilgen dáwirdiń huqiq derekleri, huqiqiy mádeniyati haqqında belgili bir túsiniklerge iye boliwin hám pikir júritiwi múmkın.

«Sogdi» hújjetlerin huqiqiy kózqarastan áhmiyetli jer satip aliw, digirmandı arendaǵa beriwi, nekeni rásmiylestiriw, kúyewdiń kelin tárep aldındaǵı minnetlemeleri haqqındaǵı shártnamalar. Jerdi satip aliw haqqındaǵı shártnamada oniń dúzilgen waqtı, jerdi satip aliwshi hám satıwshınıń tegi, ati, jerdiń jaylasqan orni, shegaralari, kólemi, shártnamada qatnasqanlardıń huqiq hám wazıypalari, olarǵa ámel etpewden kelip shıǵatıǵın aqibetler, shártnama dúziwde qatnasqan gúwalar hám oni rásmiylestirgen adamnıń ata-tegi hám ati kórsetilgen. Digirman ijarası haqqındaǵı hújjette oniń dúzilgen waqtı, ijaraga beriwhı hám adamlardıń isimleri, digirmanniń jaylasqan orni, quwatlılıq dárejesi, úskeneleleri, arenda müddeti hám arenda haqi, arenda shártlerine ámel etpewshılıktıń aqibetleri, arendaǵa algan múlkten paydalaniw, arenda

haqin tólewdiń nizamǵa muwapiq boliwi, nizamshiliq — qianet hám ádalatsizlıq qanday aqibetlerdi keltirip shıǵariwi, hújjetti rásmiylestiriwshi hám bul protsesste qatnasqan gúwalardıń atlari kórsetilgen. Hújjet mór menen tastiyiqlanǵan.

Nekeni rásmiylestiriw haqqındaǵı hújjet laqabi Nidon bolǵan Uttakin Nabekat húkimdari Cher Vaxzanak uliniń qáwenderliginde Viyustıń qizi ismi Duǵduncha laqabi Chatani hayalliqqa aliw haqqında dúzilgen. Onda Uttakin Chatani súyikli hayal sipatında húrmet hám izzet penen aziq-awqat, kiyim-kenshek, bezeniw taǵinshaqlari menen támiynleniwi, húrmetlep, muhabbat penen óz úyinde patshaayim sipatında saqlawi, Chata bolsa Uttakin súyikli er sipatında húrmet hám izzet penen qásterlewi, ol eriniń baxti haqqında qayǵiriwi, oniń buwriǵın ózine nizam dep esaplawi kerekligi atap ótilgen. Hújjette jaziliwinsha, eger keleshekte Uttakin Chatani hayal etpeymen degen qararǵa kelse, bul jaǵdawda oni qoyip jiberiwi, birgelikte jasaǵan waqtinda alǵan jeke nárselerin hám kompensatsiya pulin berip, heshqanday shártlersiz jónetip jiberiwi, egerde Chata Uttakinge bunnan bilay hayal bolmasliqqa qarar etse, onda hayallıqtan shiǵip ketiwi, bul jaǵdayda ol Uttakinge kiyiwge jaramli kiyimler qaldiriwi, Uttakinnen alǵan taǵinshaqlardi hám basqa nárselerdi taslap ketiwi, biraq Chata ózine tiyisli hám birgeliktegi ómiri dawamında jiynaǵan múlkü alip ketiwi kerek boladi. Sonday-aq, Chata hújjette atap kórsetiliwinshe, basqa heshnárse boyinsha qarizdar bolmaydi, ol ózi qálegen kisige turmisqa shiǵiwi múmkin. Ajirasqannan keyin Uttakin hám Chata bir-birleriniń nizamsız háreketleri ushin juwap bermeydi. Nekeni dizimge aliw haqqındaǵı hújjet nizamlar úyinde, oniń baslıǵı aldında úsh erkek gúwaliǵında xatker tárepinen dúzilgen.

Kúyewdiń kelin tárepi aldindıǵı minnetlemeleri haqqındaǵı hújjette kúyw — Uttakinniń kelin Chataniń uruw-aymaqlari aldindıǵı wazipaylari óziniń sáwleleniwin tapqan. Hújjette kórsetiliwinshe, ol dúzilgen kúnnen Chata ómiriniń aqirina shekem Uttakinge hayal bolip qalmaqshi hám kúyw kelin táreptiń aldindıǵı Chatani satpawi, qarizi esabınan qulliqa bermesligi hám qandayda birewdiń qáwenderligindegi óz múlkine aylaniwina da jol qoymaw, egerde kimdur birew Chatani Uttakinnen tikkeley yamasa sirtinan tartip alsa, oni xoshametlese, oni sol zamatta-aq, heshqanday ziyan-zahmetsiz bosatiw: egerde Chata Uttakin menen qaliwdi qálemese, yamasa Uttakin oni qoysa, kelinniń uruw-aymaqlarına ziyansız qaytiwi shárt bolǵan, egerde usi shártke bola, kúyw kelindi ziyansız jetkerip beremese, bul jaǵdayda júz dinariy dirxam

gúmis muǵdarında tólem tóleniwi belgilengen, shaxsi saqlanǵan taza, sapali pul qariz boliwi, qarizdi tólew shárti belgilengen. Egerde, puldi tóley almasa (waqtında) 10 dirxamǵa 2 dirxam ústeme tólew esabınan qariz boliwi minnetlemesin aladi. Bul hújjette «Nizamlar úyinde» nekeni esapqa aliw dizimi siyaqli dúzilgen.

Ata-babalarımız bunnan yarım million jıl burin mine usi orında, eki áziyz dár`ya Okuz /Amu/ hám Inju Ukuz /Sir/ aralıǵında jáneď dóberegenide jasap kelgen», - dep atap kórsetti tariyxshi ilimpaz B. Axmedov.

Biziń eramızdan aldińgi 4-mińinshi jillarda jasaǵan xaliqlardiń atlari bizge shekem jetip kelmegén. Ayirim pikirlerge qaraǵanda, bul dáwirde jasaǵan xaliqlar massagetler hám alanlardan ibarat bolǵan.

Sonday aq, eramızdan buringı III-II mińinshi jillarda da áyyemgi jámiyetlik dúzim bar bolip, analıq uriwi matriarxat ústemylik júrgizgen. Eramızdan buringı II- mińinshi jillardıń baslarında bolsa jezden jasalǵan qurallar menen birge xojaliq hám diyxanshiliq isleri keńnen rawajlanǵan. Sol dáwirdiń aqırılarında oazislerde baktriyaliqlar, Sogdiyanaliqlar, Xorezmlikler, parfiyalıqlar, shashlıqlar, olarıń dóberegenidegi dala, shól, saxralarda, taw aldi eteklerinde sak hám massaget siyaqli qáwimler jasaǵan. Eramızdan buringı birinshi miń jilliqtıń baslarında aq, Oraylıq Aziya aymaǵında 20 ǵa jaqın mámlekət bolip, olar bir neshe qáwimler awqamina birlesken edi.

Olardiń arasında bir neshe sak qáwimlerin birlestiretuǵın massagetler awqami tutqan dárejesi menen óz aldına ajiralıp turǵan.

Tariyxshi ilimpaz Bichirinniń pikirine qaraǵanda, «Eń áyyemgi túrkiy xaliqlardiń áwladları eramızdan XXV ásır ilgeri Hanqidan Qashqarǵa shekem, onnan burin Türkistanniń

biyik tawlari arasında oazisler, Pamir tawlariniń Batis tegislikleri, Ámiw hám Sir basseynleri, Oral hám Altay tawlariniń boylarında jasaǵan».

Sonday aq, Geradot óziniń «Tariyx» shıgarmasında «.. massagetler degende tek te túrkiyelerdi názerde tutiw kerek» dep jazadi.

Qáwimlerge birlesken uriw aǵzalari uliwsa miynet penen shuǵillanǵanlıǵı, mülikten teńdey paydalánǵanlıǵı, erler menen hayal-qizlardiń teń huqiqli bolip, urislarda erler menen bir sampa hayal-qizlar da qatnasqanlıǵı, hár bir qáwimniń óz basliqlari bolǵanlıǵı, ayirim qáwimlerdiń basliqlari hayallar bolǵanlıǵı, qáwimniń uliwsa mápleri menen baylanisli bolǵan máseleler qáwim aǵzalari jiylanısında dodalanip, sheshilgenligi, hár bir qáwim, uriwdiń óz úrpádetleri, tártipleriniń bar ekenligi haqqındaǵı ayirim maǵliwmatlar bizge shekem jetip kelgen.

Áyyemgi túrkiy xaliqlardiń da eń tiykargı dini tábiyatqa, quyashqa siyiniwdan ibarat bolǵan. Olar azan menen shıgip kiyatırǵan quyashqa siyinǵan.

Áyyemgi Turandaǵı túrkiy xaliqlarda jazba nizamshiliqqa shekem ádet huqiqi ámelge asirilip kelgen.

Ádet-belgili bir xaliqtıń úrip-ádetiniń huqiqiy normalarınıń jiyindisi.

Ádet-dep belgili bir orinniń jazılmaǵan, áwlatdan átip kiyatırǵan, jámiyetlik múnásibetlerdi tártipke saliwǵa qaratılǵan resimler hám tártiplerinen kelip shıgatuǵın qádelerdiń jiyindisina aytildi.

Túrkiyelerdiń áyyemgi ata-babalarına tiyisli ádet huqıqlarına derlik barlıq dáwirlerde de ámel etilgen. Atap aytqanda, sawashta qurban bolǵan aǵasınıń hayalına inisiniń úyleniw ádeti bar bolǵan. Bunnan názerde tutilǵan tiykargı máqset, násildi, shańaraqtı saqlap qaliwǵa hám dawam ettiriwge qaratılǵan.

Xunlar mámleketeindegi qáwimlerden birinde nekelesiwden úsh ay burin bolajaq kúyew kelin menen tanisiwǵa háreket etip, oǵan atlar, úlken hám kishi qaramallardan ibarat toy sawǵasin jibergen. Sonnan keyin kúyew menen kelin birge mal-dúnyasi menen kúyewiniń atananasinikine jiberilgen. Mine usi kelinge atlar, qaramallardi neke sawǵasi sipatında jiberiw ádeti keyin ala qaliń tólew ádeti sipatında qálipesken.

Maǵliwmatlarǵa qaraǵanda, ótkir quralinan ayrılıp qalǵanı ushin, temirden jasalǵan awir qural /fut/ menen topılǵanı ushin, adam óltirgenlik hám basqa da awir jinayatlari ushin ólim jazasi berilgen. Dawli islerdi hám keltirilgen shaǵımlardi sheshiw, húkimlerdi orinlaw awiz eki bolip, arnawli is alip barılmaǵan. Sud`ya etip dáw júrek, kúshli, qiyin islerdi sheshiwge ilayıq adamlar tayinlangan. Sud protsessleri úsh kúnnen artıq bolmaǵan. Ayirim qáwimlerdiń ózine tán nizamları bar bolip, aqsaqallardiń buyrıǵına boysinbaǵanı ushin ólim jazasi belgilengen yamasa adam óltiriw hám urlıq siyaqli jinayatlardi islegende ziyandi ótew arqali sheshiwge de ruxsat etilgen. Adam óltiriwde ayiplanǵan kisi at yamasa qoylar menen tólew esabinan juwapkershilikten qutılıp ketken. Aqsaqal tárepinen jazalanip atırǵan, qashqin yamasa satqinliqtı ayiplanǵan shaxslardi hesh kim otawǵa kírgiziwi múnkin bolmaǵan, olardi sahraǵa qańgitip jibergen. Áyyemgi xanaslar /qırǵızlar/da nizamlar oǵa da qatal bolǵanlıǵın kóremiz. Atap aytqanda, elshilik tapsırmamasın orinlamaǵanlıǵı ushin, xanǵa naduris másláhát bergenligi ushin ólim jazasınıń tayinlanıwi, yamasa urınıń atasına, balasınıń basin deneden ayirip alip, moynina asip jiberiw siyaqli ádetler bar bolǵan.

Eń áyyemgi mámleketerden biri bul Alp Er Tónga /Afrasiyab/ mámleketi edi. Eramızdan burinǵı VII ásırerde dúzilgen bul mámlekет Nasimxan Raxmanniń pikiri boyinsha, Sak-skif mámleketi edi.

Gezektegi mámleketerden biri eramızdan alińǵı VII ásırerde Shanyuy Mode tiykar salǵan aq xunlar mámleketi edi. Bul mámleket Ógizxan dáwirinde óziniń eń joqarı dárejesine jetken, túrklerdiń 24 qáwimin birlestirgen. Pútkıl Qitay imperiyasi Tangutlar patshalığı Mongoliyadan Hindistanǵa shekemgi, sonday aq Kaspiy teńizine shekemgi bolǵan jerlerdi óz quramina kírgizgen.

Bizlerge xunlar mámleketi huqiqi haqqında ayirim maǵliwmatlar jetip kelgen. Xunlar mámleketeinde tiykargı derek sipatında ádet huqiqi xizmet etken. Xunlardıń ádetine bola qural jalańǵashlaw awir jinayat esaplanadi, usinday jinayatti islegen adam ólim jazasına húkim etilgen.

Urliq etken adamniń tekte ózine tiyisli múliklerin óana emes, al pútkil shańaraǵına tiyisli múliklerin de qatlawǵa algan.

Onshelli awir bolmaǵan jinayatlardi ámelge asirǵan adamlardiń beti tilingen. Xunlar mámleketinde Mode basqarǵan dáwirde uliwa májbúriy áskeriy xizmet, áskeriy bólimlerde qatań tátip-intizam engiziw haqqında nizamlar qabil etilgen. Bul nizamlarǵa muwapiq áskeriy xizmetten bas tartiw, áskeriy intizamdi buzungani ushin ólim jazasi belgilengen.

Xunlar mámleketinde múlikke iyelik etiw, onnan paydalaniw hám oni menshikke aliw menen baylanisli múnásibetler ádet huqiqi qaǵiydaları menen tátipke salingan. Basqa kóshpeli qáwimlerdegi siyaqli xunlar da jaylawlardan birgelikte paydalangan, jaylawlar pútkil qáwimniń mülki esaplanǵan.

Xunlar mámleketiniń basında Shanyuy /ulli húkimdar/ turǵan. Shanyuy lawazimin xunlar qáwimine kiretuǵın 24 uriw basshilarinan eń ulisi iyelegen. Dáslepki dáwirlerde shanyuy uriw basliqları tárepinen saylangan, keyin ala saylawdiń ornin taxtqa otırǵiziw resimi iyelegen. Xunlar mámleketiniń sońgi dáwirine kelip mámleket baslıgınıń hákimiyati wásiyat tiykarında miyras túrinde atadan balaǵa ótetuǵın bolǵan.

Mámleket baslıǵı Shanyuy áskeriy, diplomatiyalıq hám diniy salalarǵa basshiliq etken. Nizamshiliq hákimiyati da onıń qolinda bolǵan.

Xuyan, Lan, Syuybu urıwlari xunlar qáwimindegi húrmetke ilayıq urıwlardan bolip, mámleketlik mekemelerdiń joqarı lawazimlarına olardiń wákilleri tayinlanǵan. Misali, sud`ya lawazimina Syuybu urıwiniń wákilleri tayinlanǵan. Basqa urıwlar húrmetke ilayıq urıwlardiń paydalangan jeńilliklerinen paydalana almaǵan bolsa da, ózleriniń ishki jumislarında górezsiz edi. Olardiń óz húkimdarları bolip, olardiń hákimiyati miyras túrinde balalarına ótken.

Eramızdan buringi birinshi miń jilliqtiń ortalarına kelip Orta Aziyani Kir II tiykar salǵan Axamaniyler mámleketi basıp aladi. Bexústin jartasındaǵı jaziwlarda Babil hám Misir menen birge Parfiya, Xorezm, Baktriya hám Sogdiyanani basıp alganlıǵı tasqa oyip jazılǵan. Sak hám massagetler bir neshe ret qozǵalań kótergen. Mine usinday qozǵalańlardan birinde Kir II óltiriledi. Dara I diń húkim júrgizgen dáwirlerde de bul gúresler toqtamaydi. Axamaniyler mámleketi bir oraydan basqarılǵan hákimshilik sistemaǵa, kúshli armiyaǵa, birden bir pul birligine iye bolǵan, qudiretli oraylasqan mámleket bolip, hákimshilik jaqtan 20 satrapqa bóligen bolip, olardan tórtewi Oraylıq Aziyada /armiya hám salıq tólew/ bolǵan. Satraplıqlardıń sani túrli dáwirlerde túrlishe bolǵan.

Axamaniyler mámleketinde pútkil hákimiyat patshaniń qolinda bolip, ol eldi oraylıq mámlekettiń apparatına tiykarlanıp basqarǵan. Mámleket apparatında patshadan keyin ekinshi orında xazarapat /miń bası/ turǵan. Ol basqa mámleketlik mekemeler, lawazimli shaxslardin jumisin qadaǵalap turǵan, patshaniń jeke qarawillarına, oraylıq diywanǵa/kantselyariyaǵa/ basshiliq etken. Patshaǵa kelgen shaǵım hám arzalar haqqında maǵlıwmatlar bergen. Oraylıq diywanǵa xatkerler, tekseriwshiler, patshaǵa maǵlıwmat jiyip keliwshiler hám basqalar baǵınǵan.

Satraplıqlarda pútkil hákimiyat patsha tárepinen tayinlanǵan hám waziypasınan bosatilatuǵın satraplardıń qolinda bolǵan. Satrap hákimshilik basqariw hám sud hákimiyatına basshiliq etken, xojaliq jumisların ámelge asiriw, salıq hám jiyimlardi óz waqtında óndırıw, lawazimli shaxslardiń jumisi, óz satraplıǵında huqiqti, qáwipsizlikti támiyinlew ústinen qadaǵalawdi ámelge asirǵan. Satraplar gúmis hám mis teńgeler shıǵariw huqiqina iye bolǵan. Satrapçıń qasında basqariw mekemesi dúzilgen bolip, onda mekeme baslıǵı, gózıyneshi, salıq jiynawshilar, jarshilar, sul tergewshileri, xatkerler xizmet etken.

Axamaniyler mámleketinde tiykarǵı lawazimlarǵa iranlı aqsúyekler tayinlanǵan. Bizge shekem jetip kelgen dereklerdiń tastıyiqlawinsha, Axamaniyler mámleketiniń dáslepki dáwirlerinde birden bir huqiqiy sistema bolmaǵan. Mámlekettiń túrli aymaqlarında túrlishe huqiq derekleri, tarawlari hám talaplari hárakette bolǵan.

Misali, Babil, Misir hám Yahudiyada /Izrailda/ jergilikli huqiq, jergilikli awirliq hám uzınlıq ólshemleri, ibadatxana hám kahinlardi salıqtan azat etiw hám basqa da jeńilliklerdi belgiletyuǵın qaǵiydalar saqlanıp qalǵan.

Dara I basqarǵan dáwirde /biziń eramizdan buringı IV ásirler/ pul, áskeri, baylanis salalarında reformalar ótkerilgen. Bul reformalar patshaniń ayriqsha pármanları menen ámelge asirilǵan.

Axamaniyler mámleketinde patshaniń shıǵarǵan hár bir pármani nizam kúshine iye bolip, onıń sózsız orinlaniwi shárt edi. Bunnan tisqari, patsha bir qatar máseleler boyinsha biylikler shıǵarǵan, onıń ayirim hámeldarlarǵa bergen kórsetpeleri, buyriqlari arnawli nama /hújjet/ esabinda rásmiyestirilgen. Onıń barlıq pármanları, biylikleri hám arnawli namalari ayriqsha esapqa alinip kúndelik dáppterlerinde aramiy jaziwinda jazip barılǵan. Dara I birden-bir huqıq sistemasin dúziw máqsetinde nizamlar qabil etkenligi haqqında maǵlıwmatlar bizge shekem jetip kelgen. Atap aytqanda, Dara I bilay jazǵan «Axuramazda /jaqsılıq qudayı/niń erkine bola, bul wálayatlar meniń nizamlarima boysina basladı, men neni buyırsam, solardiń /barlıǵın/ orınlamaqta». Biraq bul nizamlar bizge shekem jetip kelmegen.

Bizge shekem jetip kelgen maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Axamaniyler mámleketinde patshaniń bergen kórsetpesi, belgili bir másele boyinsha shıǵarǵan juwmaǵı, qararı qatań bolip, onı biykarlawǵa hesh kimniń huqiqi bolmaǵan. Biraqta, mámlekettiń baslıǵı mámleketti basqariwdı, nizamshılıq jumisin ámelge asiriwdı iranlillardıń úrip-ádetlerine, dástúrlarına ámel etiwi hám húrmetke ilayiq bolǵan jeti uriwlardıń baslıqları menen máslahátlesiwi tiyis bolǵan.

Axamaniyler mámleketinde patsha hám onıń shańaraq aǵzalarıniń ómirine, den sawlıǵına hám shaxsına qarsi qaratılǵan háreketler eń awir jinayatlar esaplanıp, bunday jinayatlar patsha tárepinen kórilip húkim shıǵarılǵan. Usinday jinayatlardı ámelge asırǵan adamlar ólim jazasına húkim etilgen. Ayirim jaǵdaylarda jinayat islegen adamniń shańaraq aǵzaları da ólimge húkim etilgen.

Tayanish túsinikleri

«Ashin» uruwi, Túrkistanniń biyik tawlari arasında oazisler, Pamir tawlariniń Batis tegislikleri, Ámiw hám Sir basseynleri, Oral hám Altay tawlariniń boyları, Satraplar, Qitay imperiyasi, Tangutlar patshaliǵı

Temani bekkemlew ushin sorawlar

1. Altayda túrk qaǵanlıǵınıń payda boliwi «Ashin» uruwiniń kúsheyip, túrli qáwim hám xaliqlardi óz dógereginde birlestiriwi haqqında ne bilesiz?
2. Nekeni rásmiyestiriw haqqında hújjet qanday bolǵan?
3. «Eń áyyemgi túrkiy xaliqlardiń áwladları eramizdan XXV ásir ilgeri Hanqidan Qashqarǵa shekem, onnan burin Túrkistanniń biyik tawlari arasında oazisler, Pamir tawlariniń Batis tegislikleri, Ámiw hám Sir basseynleri, Oral hám Altay tawlariniń boylarında jasaǵan» degen pikir kimge tiyisli?
4. Xunlar mámleketindegi qáwimlerden birinde nekelesiwden úsh ay burin bolajaq kúyew kelin menen tanisiwǵa háreket etip olarg'a sawg'a esabinda neler jiberetug'in bolg'an?

Nº	Test tapsırmazı	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	Bumin Qaǵan dúzgen qaǵanlıq neshinshi jili ishki qarama-qarsılıqlardıń nátiyjesinde Shiǵis hám batis haqanlıqqa bólingen?	603-jilda	613-jilda	623-jilda	551-jilda
2	VII ásirlerde dúzilgen bul mámleket Nasimxan Raxmannıń pikiri boyinsha, qaysı mámleketi edi.?	Sak-skif	Sak-massaget	massaget	Xunlar
3	Eramizdan alińǵı VII ásirlerde Shanyuy Mode tiykar salǵan mámlekет	Aq xunlar	Ashin	Ahamaniyler	Massaget

	qaysi.?				
4	Aq xunlar Ógizxan dáwirinde ol türklerdiń neshe qáwimin birlestirgen.?	24 qáwim	12 qáwim	20 qáwim	21 qáwim
5	Dara I basqarǵan dáwirde (b.e.a IV ásirler) qanday reformalar ótkerilgen.?	pul, áskeriy, baylanis	Askeriy baylanis, jerge iyelik	Pul, jerlerdi bólip beriw	Jerlerdi ózlestiriw, bazar qatnasisig'i

Ádebiyatlar:

1. I.Jabbarov. Antik madaniyat va ma`naviyat xazinasi T. 1999 y.
2. Azamat Ziyo. Ózbek davlatchiligi tarixi. T. 2000 y.
3. Saidov A., Tashqulov J.U. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. IIIV Akademiyasi. T. 1996 y.
4. Muqimov Z. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Samarkand, Zarafshon, 1992 y.
5. A.Sagdullaev va boshqalar. Ózbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti.
6. N.Raxmanov. Turk xoqonligi. T., Meros, 1993 y.
- 7.X.B.Boboev. Ózbek davlatchiligi T. 2005 y.
- 8.M.Xamidova. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Oquv qollanmasi. Toshkent. TDYuI. 2004 y.
- 9.T.Maxmudov. «Avesto» xaqida. T., Sharq, 2001 y.
- 10.Taxir Karim. Muqaddas «Avesto» izidan. T., Chulpon, 2000 y.
- 11.Xamidova M.A., Kutibaeva E.D., Tanirbergenov S.B., Rogonova A.S. Ózbekstan mámleketi hám huqiqi tariyxi. Nókis. «Qaraqalpaqstan» 2008.

Islam huqiqiniń tiykarg'i ayirmashiliqlari, áhmiyeti, derekleri, institutlar'

Reje:

- 1.Islam huqiqiniń payda boliwi hám rawajlaniwiniń ózine say tárepleri**
- 2.Islam huqiqiniń derekleri.**
- 3.Múlikshlik hám shańaraqlıq múnásıybетlerdiń huqiqiy tártipke saliniwi**
- 4.Islam huqiqi boyinsha jinayat hám jaza**
- 5.«Hidoya» huqiqtaniwshiliq iliminiiń tiykargı shıgarması**
- 6.«Hidoya» shıgarmasında sud dáliyilleri hám sudlaw haqqında**
- 7.«Hidoya» shıgarmasında shańaraq hám neke qatnasiqları**

Islam huqiqiniń payda boliwi hám rawajlaniwiniń ózine tán ózgeshelikleri. Shıgista orta ásir tsivilizatsiyasiniń iri qubilislarinan biri musilman huqiqi /sháriyat / boladi. Usinday dúnyaliq áhmiyetke iye bolǵan huqiq sistemasi arab xalifati tiykarında payda boldi hám tastiyiqlandi. Oniń rawajlaniw protsessi Arab mámlekethiliginıń evolyutsiyasi menen, yaǵníy VII ásirde onshelli úlken bolmaǵan patriarchal-diniy jámiyetten baslanip, tap VII-IX ásirlerde iri imperiyalar Ummawiyeler hám Abbasiylerge shekemgi bolǵan dáwir menen bekkem baylanisqan. Arab xalifati daǵdarisqa ushiraǵannan keyin musilman huqiqi óziniń buringı áhmiyetin joǵaltpadi, bálkim «ekinshi ómiri» menen rawajlandi hám anaw yamasa minaw formada islamdi qabil etken /Misr, Xindistan, Osmaniylar imperiyasi hám basqalar/ bir qansha orta ásirdegi Aziya hám Afrika mámleketerinde ámeldegi huqiq salasina aylandı. Islam huqiqi ózinен aldingi kóplegen shıgis huqiqiy mádeniyati elementlerin birlestirgen. Atap aytqanda, Islamǵa shekemgi bolǵan Arabstan hám Arablar tárepinen basıp alingan aymaqlardiń xuqiqi, úrp-ádetlerin bulardiń qatarina kirgiziw mümkin. Misal ushin, Ummawiyeler dáwirinde, belgili bir waqt dawaminda Iran sasaniyeleri, Vizantiya hám Rimniń huqıqlariniń bir bölegi qollanılıp kelingen. Bul barlıq derekler az bolsa da, sháriyattiń qáliplesiwinde óziniń tásırın kórsetken. Bul halatqa shıgis hám batis tsivilizatsiyasiniń baylanisliq nishani sipatında qarawimiz mümkin. Biraqta sháriyattiń

qaytarilmas hám ózine tán ózgesheligi, biygórez huqiq sistemasi sipatinda bar boliwi nátiyjede olar tárepinen belgilep berilmegen.

Muxammed /S.A.V./ hám musilmanlardiń muqáddes kitaplari esaplanǵan quran hám súnnet ayatlari, súreler hám payǵambarimizdiń qılǵan islerin izertlew arqali jiynalǵan tórt xalifaniń xizmetleri sháriyattiń qáliplesiwinde eń áhmiyetli rol atqardi.

Dáslepki waqtlardan aq sháriyat qatań konfessional huqiq formasında qáliplesti hám rawajlanip keldi. Ol islamniń diniy-moralliq kóz-qaraslarina tiykarlanǵan edi. Islamniń arkanlarina muwapiq, huqiqiy múnásiyetlerge ilahiy qaǵiyda hám nizamlardiń biri sipatinda qaraǵan.

Musilman huqiqi derekleri. Sháriyattiń áhmiyetli deregi bolip ayat hám súrelerden quralǵan, musilmanlardiń muqáddes kitabı quran bolip esaplanadi. Izertlewhiler quranda Shígistiń áyyemgi huqiqiy estelikleriniń jańgiriǵı bar ekenligin atap kórsetti. Qurandi tiklew bir qansha on jilliqlarǵa sozilǵan. Oniń tolıq türdegi nusqasin Xalifa Omar /644-656 jillar/ házirgi halatqa keltirgen. Quranniń ózinde oniń huqiqiy áhmiyeti tómendegishe táriplenedi. «Solay etip, biz oni Arab nizamlari sipatinda islep shiqtiq». Quran Arablarga islam tárepinen úyretilgen qaǵiydalardiń paydasina ata-babalardiń ádetlerinen bas tartiwdi usinis etedi.

Quran 6666 ayatqa bólingen, 114 súreden ibarat. Bul tekstlerdiń kóphshilik bólegi diniy xarakterge iye hám tek ǵana 500 ge jaqini musilmanlardiń júris-turis qaǵiydalarina tiyisli. Olardiń 80 ge jaqini huqiqiy /derlik, bular shańaraq, nekege tiyisli/, qalǵani bolsa diniy resim hám májbúriyatlarǵa qaratilǵan.

Quranniń kóphshilik bólegi quramali xarakterge iye. Kóphshilik jaǵdaylarda ayqin emes kórinislerge iye bolip, oniń qurami nelerden turatugınlığına qarap túrli mánislerge iye boliwi múmkin. Túrli mazqaplar tárepinen bulardi erkin túsinowi nátiyjesinde, olar bir-birine qaramaqarsi huqiqiy usinislarda óziniń kórinisin taba basladı.

Musilmanlar ushin eń áhmiyetli dereklerden biri Sunna /«Muqaddes miyras»/ bolip, ol Muxammed /S.A.V/ niń pikirleri hám islegen isleri jámlengen kóplegen hádiyselerden ibarat. Sonday aq, hádiyselerden Arab jámiyetinde jámiyetlik qatnasiqlardi rawajlandiriwdi sáwlelendiriwshi túrlishe huqiqiy kórsetpelerdi ushiratiw múmkin». Hádiyselerdiń sońgi tariyxi IX ásirde, Sunnaniń 6 tiykargı toplamlari dúzilip bolingannan keyin ámelge asirilǵan. Olardiń arasında Ál-Buxariydiń toplami eń belgilisi. Sonday aq, Sunnada neke hám miyras, dáliyllew hám sudlaw huqiqi, qullar haqqındaǵı normalar óz kórinisin tapqan. Sunna hádiysleri, olardiń qayta islengenlige qaramay, bir-birine qaramaqarsi kóplegen halatlardi óz ishine álgan hám salistirmali «durisin» olardiń arasınan tańlap aliw fixiktaniwshilar hám qazilardiń biyligine qaldırılǵan. Bunnan tisqarı, tek ǵana Muxammed /S.A.V./ múritleri tárepinen aytılǵan hádiysler ǵana kúshke iye dep esaplanǵan. Shialardiń sunniylerden parqi sonda, xalifa Ali hám oniń orinbasarlari tárepinen aytılǵan xádiyslerdi ǵana tán álgan.

Musilman huqiqi derekleriniń ishinde úshinshi orindi Ijma iyelegen bolip, onda musilman jámaátiniń ultiwma kelisimi sipatinda qaralǵan. Ijma quran hám hám sunna menen bir qatarda tásirsheń derekler toparina kirgen. Ámeliy jaqtan ijma Muxammad /S.A.V./ múritleri amasa

tásirsheń musilman ilaxiyatshiları, huqiqtaniwshiları tárepinen aytılıp, bir-birine say diniy hám huqiqiy máseleler haqqındaǵı pikirlerden turadi. Ijma quranniń tásirinde rawajlaniwi menen birge, Muxammed /S.A.V/ menen baylanisli bolmaǵan jańa normalar sipatinda da qáliplesken. Olar erkin júris-turis qaǵiydaların názerde tutip, muftilardiń bir dawistan qollap-quwatlawi aqibetinde májbúriy tús álgan. Musilman huqiqi normalarınıń bunday rawajlaniw joli «Ijtihad» dep atalǵan. Ijmaniń sháriyattiń tiykargı dereklerinen biri sipatındaǵı durisligi Muxammed /S.A.V/ kórsetpeleri menen anıqlanǵan - «Eger de siz ózińiz bilmeseńiz, biletugıń ózgelerden sorań». Quran hám hádiyserde anıq kórsetpe berilmegen huqiqiy máselelerdi sheshiwde musilmanlar jámaátiniń shıgarǵan húkimleri, bir awizdan qabil etilgen qararlari usilay dep atalǵan hám usinday jol menen shıgarılǵan húkim sháriyatta shariy yaǵníy nizamli dep qabil etilgen.

Ijma bir neshe túrge bólingen. Ijma-án-Muxasil ayirim máseleler boyinsha iri fixik taniwshilarıń birliktegi pikirleri. Ijma-ál- Manxut bul abiroyli, itibarlı adamlardiń áyne usinday

isleri, burinlari usinday halatlarda qollanǵan pikirleri hám guwaliqlari tiykarinda sheshilgen máseleleri musilmanlardıńuliwma májilisindegi jámááttiń pikiri ijma-ál-umma, al mámlekет basliqlari menen diniy shólkemlerdiń basshilari jiyininda qabil etilgen qararlari ijma-ál-aymma siyaqli túrlerge bóligen. Ijmaniń sháriyattiń rawajlaniwdaǵı úlken áhmiyeti Arab halifatiniń basqariwshi diniy hákimiyatqa jańa feodal jámiyet shárayati hám basip alingan mámleketerdiń ózine tán ózgesheligue maslastirilǵan huqiqiy normalar jaratiw ushin imkaniyat tuwdiriwi menen belgilengen. Sháriyatti toliqtiriwshi huqiqiy derekler sipatinda ijmaǵa jeke muftilardiń huqiqiy máseleler boyinsha pátıwa-sheshimleri hám usiliniń keń tarqaliwi múnásiybeti menen musilman huqiqi joqarida kórsetilgen huqiqiy mekteplerdiń tiykarin saliwhilari tárepinen olardiń negizinde ilimiý tiykarlaw joli menen rawajlandirildi. Keyin ala olardiń izbasarlari buni dawam ettirdi. X- ásirde bir qatar abiroyli teolog-huqiq taniwshilar tárepinen usi waqitqa shekem toplanip qalǵan kem huqiqiy materiallar sistemalasti. XI ásirden baslap islamdaǵı tiykarǵı aǵımlar hám hár qiyli huqiqiy mektepler ortasındaǵı qarama-qarsiliqlardiń tereńlesiwi ámelde musilman huqiqin birden-bir sistema sipatinda qáliplesiwin toqtatti. Musilman huqiqiniń eń tartisli dereklerinen biri salistiriw analogiyasi /burinlari qararǵa qarap qarar shıgariw/ boyinsha huqiqiy máselelerdi sheshiw esaplanǵan. Salistiriwǵa bola quranda, sunnada yamasa ijmada belgilengen qaǵiydalar bul huqiqiy dereklerde tikkeley kórsetilmegen islerge de qollaniliw múnkin bolǵan. Salistiriw jańa payda bolǵan qatnasiqlardı tez sheshiwge imkaniyat jaratip óana qoymastan, bálkim ol sháriyatti bir qatar jaǵdaylarda ilahiy aralasiwlardan azat etiwe xizmet etken.

Biraqta salistiriw tez-tez musilman sud`yalariniń qolinda ashıqtan-ashiq óz mápleriniń quralina aylanip turǵan. Bul usil keńirek Ábu Xaniyfa hám oniń izbasarlari xaniyfilar tárepinen tiykarlanip berilgen. Salistiriwǵa bola qatań qarsılıq penen xanbaliyler hám ásirese, oni uliwmá xuqiqtiń deregi sipatanda tán almaǵan shiyalar boldi. Huqiqtiń qosimsha deregi sipatinda sháriyat, oniń printsipleri hám normalarina tikkeley qarsi bolmaǵan jergilikli ádetlerdi de tán alǵan. Bulardiń qatarina Arab jámiyetiniń ózinde qáliplesken úrp-ádetlerdi, sonday aq Arab basip aliwshiliǵiniń aqibetinde basip alingan bólegi sipatinda qaraladi. Ásirese uliwmá sháriyat hám oniń doktorinal- normativlik bólegi esaplanǵan fiqıq dáslepki dáwirden aq, ózinde huqiqiy qaǵiydalardı óana emes, bálkim dogma hám kóz-qaraslardı jámlestirgen. Sháriyattiń usinday birligi /sinkretizm/ niń ózine say tárepi sonda, oniń normalari birinshiden jámiyetlik /insaniy/ múnásiybetlerdi tártipke salsa, ekinshiden, musilmanlardıń alla menen múnásiybetlerin belgilep bergen. Sháriyatta ilahiy qaǵiydalar hám diniy kóz qaraslardıń óz sáwleleniwin tabiwi huqiqti túsiniw hámde huqiqti hám huqiqiy bolmaǵan háreketlerdi bahalawda ózine tán qatnasta boliwdı keltirip shıgaradi. Solay etip, huqiqtiń islam teologiyasi menen bekkem baylanista huqiqiy hám diniy tús beriletugın musilmanlardıń bes túrli háreketin sháriyatta ornatiwina alip keldi. Bular májbúriy, usiniw, islewi múnkin bolǵan, jaza qollaniw názerde tutılmaǵan, biraq qaǵiydalarǵa duris kelmeytugın, qadaǵan etilgen hám jaza qollaniw názerde tutılǵan háreketler. Sháriyatta ilahiy aldin ala belgilewdiń tán aliniwi musilman adamlardiń erki hám shegaralari haqqindaǵı máseleniń áhmiyetin taǵı da arttirdi.

Bul máselede qarama-qarsiliqqa dus kelgen diniy mektepler ayirim pikirlerdi kóterip shiqti. Usinday mekteplerden biri /jabaritler/ uliwmá insan erkin biykarlaydi. Sháriyat, ásirese oniń rawajlaniwiniń dáslepki dáwirlerinde musilman adamniń huqıqlarına bolǵan itibar xarakterli /. Quday aldindaǵı/ usinday minnetlemelerdi ózinde jámlegen normalar sháriyatta keń orin iyelegen hám olar isenim bildiriwshi musilmanniń pútkıl ómirin belgilep bergen./hár kúngi ibadat, taza tutiw, kúliw qaǵiydalari hám basqalar/. Sháriyatti qáliplestiriwshi normalardiń ózine tán ózgesheligi olardiń tek te musilmanlarga hámde olar arasındaǵı múnásiybetlerge bola qolaniliwi biykarǵa emes. Dáslepki islam hám sháriyatta ózinde mexir- aqibet elementlerin jámelegen áyyemgi jámáát sisteminan kelip shıgíwi normal qubilis. Biraqta sháriyatta insanniń quday aldında kúshsiz ekeni, oğan sózsiz boysiniwi kerekligi haqqında kóz-qaraslar da óz sáwleleniwin tapqan. Quranda ayriqsha musilman adamlardiń sabir-parasatlı boliwiniń kerekligi atap ótilgen. «Sabir qiliń, óytkeni alla sabirlilar menen birge» /8.48/ Mine usinday formada móminniń xalifa hám mámlekethlik hákimiyatqa boysiniw minnetlemesi bekkemlep qoyilǵan.

«Allaǵa boysiniń, payǵamberge hám arańızdaǵı hákimiyat iyelerinee boysiniń» /4.62/. Sháriyattıń diniy mistik qabiǵın quraytuǵın huqiqiy dúzilisi hám túsiniklerinde ózine tán ózgesheliklerdi belgilep berdi, hámde Rim huqiqında bolǵanday sistema jumisinda sanali hám logikaliq tiykardiń qáliplesiwine kesent keltiredi.

Biraqta 8-9 ásirlerge kelip /bul dáwirge kelip sháriyat dúnyani áyyemgi-qáwimlik kózqarasta qaraw shegaralarinan shíǵip, feodallasqan jámiyetlik múnásiyetlerge duslasadi/, musilman huqiq taniwshilariniń nátiyjeli háreketleri menen huqiqti túsiniwiniń ilaxiy usillardan ratsional /sanali/ usilina, huqiq normalarin alip bariwdiń aniq emes usilinan sistemalasqan logikaliq usilina ótildi. Musilman huqiqtaniwshi ilimpazlari sháriyattıń negizi hám dástúrlerin buzbaǵan halinda jeke yuridikaliq tábiyatqa iye bir qansha jańa huqiqiy doktorina hám normalardi islep shiqti. Dúnyaǵa belgili bul dáwir musilman huqiqtaniwshilarinan «ulli ustaz» ataǵın algan Abu xaniyfa /767 jili qaytis bolǵan/, Málik Ibn Anas /795 jilda qaytis bolǵan/, Axmad Ibn Xanballardi atap ótiwimiz múmkin.

Huqiqtaniwshi ilimpazlar tárepinen musilman huqiqin, oǵan logikaliq-ratsional tiykar kirgizip, aqibetinde úlken muǵdardaǵı jańa huqiqiy norma /fixti/ kórsetilgen tiykarǵı islamnan ajiratip ketti degen túsinikti ańlatpaydi. Kerisinshe, jańa normalar hám doktrinalar, muftilar hám mujtahitlerdiń sudlaw ámeliyatinda buzilmaǵan bolsa boldi, olar huqiqiy hám artodoksal islam normativlik baǵdarlama bermekte, hámde turmistíń barlıq basqishlariniń normalari arasındaǵi ishki qarama-qarsiliqlardi biykarlamaqta degen túsinikti qáliplestirdi.

Orta ásirler musilman huqiqiniń ózine tán táreplerinen biri ásirese dáslepki ásirlerde oniń salistirmali pútinliginde edi. Birden bir táńiri Allataala degen túsinik penen birge universal xarakterge iye bolǵan birden bir huqiqiy tártip haqqındaǵı ideya tastiyqlandi. Bunnan tisqari, dáslepki ret Arabstan yarım atawinda payda bolǵan musilman huqiqi, xalifaliq huqiqiniń keńeyiwi menen jańadan-jańa aymaqlarǵa taraldi. Biraq ol birishi gezekte huqiqiy printsipti emes, bálkım diniy printsipti jolǵa qoydi. Qaysi mámlekette boliwina qaramastan, musilman adam sháriyatqa ámel etiwi, islamǵa sadiqliǵın saqlawi tiyis edi.

Ástelik penen islamniń taraliwi hám tiykarǵı dúnya dinlerinen birine aylaniwi, sháriyattıń ózine say jáhán huqiqi sistemasina aylandirdi. Bul islamdi partkulyarizm salalari, ishki kelispewshilik hám basqa da ózgesheliklerge iye bolǵan, orta ásir Batis Evropa mámlekетleriniń huqiqilarinan ajiratip turar edi. Konfessional huqiq sipatında sháriyat Evropa mámlekетlerindegi kanonik huqiqlardan sonisi menen ajiralip turdi, ol qatań belgilengen jámiyetlik salalar hám meshit /shirkew/ turmisin emes, bálkım bir qatar Aziya hám Afrika mámlekетlerinde ornatılǵan, uliwma óz ishine algan normativlik sistemani tártipke salǵan. Waqt ótiwi menen sháriyat normalari Jaqin hám Orta Shiǵis shegaralarinan shíǵip, óz tásırın Orta Aziya hám Kavkaz artiniń bir bólegine, Arqa hám de Shiǵis hám Batis Afrika mámlekетleriniń bir bólegine, bir qatar Túslik-Shiǵis Aziya mámlekетlerine jayildi. Biraqta, sháriyat hám islamniń usi túrinde tez hám keńnen jayiliwi, onda bargan sayın keń en jayǵan jergilikli ózine tán ózgesheligi, hám de jeke huqiq intizamlari hám belgili bir huqiqiqiy dawlar boyinsha bolatuǵın qararlardiń túrlishe talqilaniwina alip kelindi. Solay etip, waqittiń ótiwi menen islama eki tiykarǵı aǵımlardiń ornatiliwi, óz-ózinen sháriyatta bóliniwine alip keldi. Endilikte artodoksal aǵım /sunniylıkler/ menen birge hátteki házır de Iran, Livanniń bir bólegi hám Iyemende tiykarǵı aǵım bolip kiyatırǵan shialar aǵımı payda boldi.

Bul eki baǵdarlar aracındaǵı gúres jámiyet hám mámlekет turmisiniń túrlishe táreplerin ózine jámlep aliwi huqiqiy normalarda da óz hákimiyatin miyras túrinde ótkeriw huqiqi tártibi, jáne de biygúná esaplanǵan imamlardiń qol astinda diniy hám dúnyaliq hákimiyattiń toplaniwi óz kórinsin tapqan. Bunnan tisqari, shialar tek ǵana xalifa Aliy tárepinen maqullanǵan payǵambarımız Muxammed /S.A.V/niń miyras hám huqiqiy kórsetpelerin tán algan. Ástelik penen sunniylérde de ózleriniń túsiniklerinen kelip shíǵip biyǵárez huqiqiy mekteplerdi sáwlelendiretuǵın 4 maǵzabqa bólindi. Bul tómendegi 4 musilman huqiqtaniwshilariniń ati menen baylanishi. Xanafiyalar, Malikiyler, Shafiyler, Xanbaliylar. Olardıń arasında eń keń taralgani xanafiya maǵzabi blip /Abu Xanifa /Misir, Túrkıya, Hindistan, sonday aq, biziń mámlekетimiz aymaqlarında óz izbasarlarina iye bolǵan.

Jańa tiykarǵı mektep-mazxaplardıń jumisi musilman huqiqiniń bunnan bilayda rawajlaniwina, eskirgen normalardan bas tartıwǵa ayqın imkaniyat jarattı. Waqittiń ótiwi menen bul mektepler arasında huqiqtiń áhmiyetli máseleleri boyinsha qarama-qarsılıqlar tereńlesip bardı.

Shiaizm tiykarında da bir qatar biyǵárez mektepler düzildi. Ismayliylar, jaffariylar, zaydiylar hám basqalar. Solay etip, orta ásirlerdiń aqirina kelip, teoriyalıq hám normativlik tiykarları qiyinlasqan hám sezilerli ózgerislerge ushiraǵan sháriyat ayriqsha qiyin hám dástúriy emes huqiqiy qubilisqa aylandı. Yamasa keyin ala musilman huqiqiniń tásirine berilip ketken kóp sanlı haliqlardiń ádetlerin de kırızıw múnımkin. Eń sońgisi, sháriyat tan kelip shígiwshi musilman huqiqiniń deregi bolip, xalifalardiń qararlari, buyriqlari-biylikleri esaplangan. Nizamshiliq jumisiniń rawajlaniwi menen basqa musilman mámlekетlerinde huqiq deregi sipatinda bargan sayın rawajlanip baratırǵan «nizamalar» áhmiyetli rol atqaradi. Óz gezeginde pármanlar hám nizamlardiń sháriyat printsiplerine qarama-qarsi kelmewi, jáne de eń aldi menen, mámlekетlik uyimlardiń jumisin tártipke saliwshi hám mámlekетlik hákimiyat penen xaliqtıń arasında hákimshilik-huqiqiy múnásiybetlerdi tártipke saliwshi normalardi toliqtiriwi kerek edi.

Múlklik hám shańaraqliq múnásiybetlerdiń huqiqiy tártipke saliniwi.

Sháriyat huqiqti jeke salalarǵa bóliniwdi názerde tutpasa da, onda puqaraliq-huqiqiy múnásiybetler, atap aytqanda, múlk huqiqi, shártnama hám delikt huqiqiları salistirmali túrdı rawajlandı. Ayriqsha itibar sháriyatta Arab xalifatlıǵındaǵı «Jeke status huqiqina» bóliner edi. Basqa orta ásır shígiś mámlekетlerindegidey, bul jerde de jeke qatlamlarǵa bóliniw sistemasi qálipespegen edi. Musilman huqiqina muwapiq shaxstiń huqiqiy halati oni dindi qabil etiwi menen belgilengen. Xristian yamasa yudayizmdi qabil etkenler qiyin ahwalǵa salingan hám úlken mámlekетlik salıqlar tólewge májbür etilgen. Olarıǵa bola sháriyat normaları tek ǵana olar musilman adam menen kelisim düzgenlerinde yamasa jinayat islegende qollanılǵan. Jámiyetlik múnásiybetlerdi rawajlandırıw qullardiń halatına da tásır etti.

Olar huqiqiy sub`ekt sipatında tán alinbas edi, biraq óz xojeyinleriniń qayilshiliǵı menen túrlishe sawda baylanısların alip bariwlari hám múlk satip aliwlari múnımkin bolǵan /iyelik etiwi maqsetinde/. Musilman qullardi azatlıqqı shígariw sawapli is dep esaplangan. Sonday aq, sháriyatqa muwapiq shaxstiń huqiqiy xalatındaǵı ózine tán belgilerinen biri erkek hám hayallardiń teń emesligi dep esaplangan.

Sháriyattiń diniy kóz qaraslarına bola huqiqtiń sub`ekti Alla bolǵanlıǵı sebepli, musilman adamǵa quday tárepinen bekitilgen minnetlemelerdi ornilawshi sipatında qaralǵan. Islam kórsetpelerine muwapiq, diniy minnetlemelerdi orinlawina qarap, ol sháriyatta belgilengen huqiq, erkinlik hám basqa yuridikaliq imkaniyatlarǵa iye boliwi múnımkin bolǵan. Sonliqtan da musilman huqiqtaniwshıları huqiqiy qábilet máselesin islep shígiwdan kóre, shaxstiń oni orinlaw qábiletine yaǵniy oniń shártnama hám basqa huqiqiy hújjetlerde qatnasiw imkaniyatlarına úlken itibar qaratqan. Puqaraliq mámilege qábiletli múlik huqiqin qolǵa kırızıwge zárúrli shárayat sipatında qaralǵan. Toliq mámilege qábiletlilik er jetken hám aqil-esi pútin bolǵan shaxslarǵa berilgen.

Shaxslar máselesinde musilman huqiqi fizikaliq hám yuridikaliq shaxslarǵa bólinedi. Huqiqtiń tiykarǵı sub`ekti fizikaliq shaxslar bolip, a/ azatlıq jaǵdayına, b/ diniy isenimine, v/ shańaraqliq shárayatına baylanıslı bolǵan. Huqiqiy qábilet tuwiliw menen payda bolip, shaxstiń qaytis boliwi menen biykar etilgen. Mámile qábileti erler ushin 15 jas, hayal-qızlar ushin 9 jas dep esaplangan.

Sháriyatta joǵalǵan adamdi bir neshe jıldan keyin qaytis bolǵan dep járiyalaw múnımkinshiliǵı haqqındaǵı birden bir pikir joq. Joǵalǵan adam tuwilǵannan 120 jıl ótkennen soń, keyin ala ayirim jaǵdaydarda 90 jıl ótken soń ólgen dep járiyalanǵan /esaplaǵan/. Hár bir jeke jaǵdaylarda er jetkenlikti belgilew huqiqi bul máseleni óziniń kóz qaraslarına muwapiq sheshetuǵın sud`yalar tárepinen ámelge asirilǵan. Sonday aq, jas balalarǵa, aqili zayıflarǵa hám más halatındaǵı shaxslarǵa sheklengen mámile qábileti túsinigi málím edi. Musilman huqiqi táliymatında áhmiyetli orindi múliklik múnásiybetlerdi tártipke saliwshi normalar iyelegen. Eń aldi menen, huqiqiqiy táliymatta zat huqiqiniń sub`ekti sipatında múlik haqqındaǵı túsinikler

bekkemlengen. Ayirim kategoriyanı, musilman adamnıń biyliginde boliwi mümkin bolmaǵan yamasa qadaǵan etilgen dáliyller quraǵan. Bular, hawa, saxra, teńiz, meshitler, suw jollari hám basqalar. Musilmanniń jeke múlki sipatında, sonday aq «pák emes zatlar» dep ataliwshi-vino, shoshqa, islam tátiplerine qarsi kitaplar da tán alinbaǵan. Arab basip aliwshiliǵı aqibetinde bunday zatlardiń joq etiliw halatlari júdá kóp bolǵan. Óytkeni, ózge din wákillerine tiyisli múlikti joq etiw huqiqi tartisli bolip, hár qiyli mazxablarda túrlishe túsin dirilgen. Musilman huqiqina sonday aq, zatlardi kóshetuǵın hám kóshpeytuǵın, tikleneteuǵın hám tiklenbeytuǵın túrlerge bóliw málim bolǵan. Musilman huqiqtaniwshiları jer túrindegi múliklerdi sistemalastiriwǵa ayriqsha itibar bergen edi. Jer túriniń tómendegishe túrleri bar bolip, olar-mámleketlik jer, menshik jerler, qarawsız jerler hám basqalar. Awilliq jámáatlık jerler, diniy shólkemlerge tiyisli jerler /waqim jerleri/dep atalǵan.

Saliq tólew tátiplerine bola,-

- a/ Xiraj jerleri / mámleketlik jerden paydalanip/,mámleketke saliq tólegen,
- b/ushriya jerleri, jeke adamlardiń zúráatiniń onnan biri saliq sipatinda tólelenetuǵın jerler,
- v/sulh jerleri- yaǵniy mámleketke baǵinishli bolǵan basqa dindigi adamlardiń jerleri yamasa basip alingan úlkelerdegi jerler.

Sháriyatta múlik huqiqiniń payda boliw usillari aniq belgilengen bolip, bul jerde de túrlishe mazxablardiń huqiqtaniwshilarınıń pikirleri hár qiyli bolǵan. Arablardiń basqinshiliq júrisleri dáwirinde áskeri topislarda basip alingan múlikke bola múlik iyeligi huqiqiniń payda boliwi qaǵiydasiniń huqiqiyligi haqqındaǵı máseleni keltirip shıǵardi. Uliwma qaǵiydaǵa muwapiq basip alingan jerlege mámleket múlki sipatinda qaralǵan, hámde xalifalar hám ámirlerdiń biyligine ótken. Dushpannan tartip alingan ózge múliktiń aymaqlıq halati, eń aldi menen, oni qay yol menen /májbúriy me yamasa óz ixtiyari menen be/ qolǵa kirgizgeni menen baylanisli halda belgilengen. Kúsh penen basip alingan múlik bir qansha bólimgere bolǵan, olardiń kólemi hár qiyli mazxablarda túrlishe belgilengen. Olardiń biri basip aliwshiniń ózine, ekinshisi mámleketke, úshinshisi meshitke hám taǵı basqalardiń iyeligue ótken. Sháriyatta, sonday aq, múlik huqiqina iye boliwdiń-miyras, shártnama, zatti tawip aliw siyaqli túrleri málim bolǵan. Zatti tawip aliwdaǵı ózine tán ózgeshelik sonda, óziniń aymaǵında birewdiń zatin tawip alǵan jer yesi onıń iyesine aylanǵan.

Múlik huqiqi halatlari boyinsha yamasa nizamlarǵa muwapiq biykar etilgen. Birinshi halatta, zattiń fizikalıq jaqtan joq boliwi, múlik iyesiniń óz múlkinen bas tartiwi hám de zattiń joǵaliwi, dushpan qolina ótiwlerin kórsetiw mümkin.

Musilman mámleketlerinde qálipesken múliklik múnásybетler sistemasi puxtaliq penen islep shıǵılıp hám sháriyat normaları menen qorǵalǵan edi. Jeke múliktiń ózine tán ózgesheligi onıń ilahiy kelip shıǵowi, turaqlı hám shegaralanbaǵanlıǵı, múlk iyesiniń óz múlkin erkin iyelep alǵanlıǵı menen belgilengen. Jeke múliktiń printsipialliǵı tikeley qurannan kelip shıqqan bolip, quranda bul haqqında, «Biz ayirimlarǵa bergen nárselerge basqasha kóz benen qaramańız» /20.31/ delingen.

«Xijaz» dep atalatuǵın ayirim huqiqiy halatqa, dáslepki musilman jámáatı aymaǵı /Mekke hám onıń dógeregi/ in quraytuǵın jerlege iye bolǵan. Bul jerlerde tek ǵana musilmanlar jasawi mümkin bolǵan hám aǵashlardı kesiw, ańshiliq qadaǵan etilgen. Basip alingan aymaqlardiń halqi, tátip túrinde, iyelik etiw huqiqin joǵaltqan hám olardiń jerleri mámleketke ótken. Jer iyeleri bolsa arendatorlar sipatinda bolip, mámleketke úlken hám awir salıqlar /xiraj/ tólewge májbür bolǵan. Arab xalifatlığında jeke feodal múlk mámleket múlki hám jámáatlık jerden paydalaniwǵa qaraǵanda baǵinishli halatında bolǵan, sonlıqtanda ol keńnen en jaymaǵan. Evropa mámleketlerindegen ayirmashiliǵına bola feodal múlk qatlamlanıw sistemasına iye bolmaǵan hámde túrli minnetlemeler hám xizmetler ótew shártı menen baylanıspaǵan. Mámleketlik jer fondiniń ósiwi hám feodallıq múnásybетlerdiń rawajlaniwi menen birge jerje iyelik etiwdiń shártlı formasi da keńeyip bardı. Basip alingan jerlerdiń bir bólegi áskeri yamasa mámleket xizmetin ótegeni ushin feodallardiń joqarı qatlamaǵı wákillerine berile basladı. Iqtadar óziniń qol astındaǵı xalıqtan óziniń paydasına jiylimlar óndırıw huqiqina iye boldı. Keyin ala «iqta» miyras túrinde ótkenligi ushin, ol múlikshilik huqiqi menen bekkemlengen jer formasına

jaqinlasip qaldi. Quranniń dáslepki tásiri boyinsha shorlanbaǵan suw hám hawa siyaqli uliwma baylıq esaplanǵan. Biraqta ástelik penen qudiqlar, dár`yalar hám kishkene kóller iri jer iyeleriniń múlklerine aylana basladi. Tek ǵana belgili bir dárejedegi dár`yalar hám kóller buringıday jámaát hám mámleket múlkiniń uliwma sistemasina kirip bul óz gezeginde irrigatsiyaliq jumislardi birgelikte, lawazimli shaxslardiń qadaǵalawi astında ámelge asiriwdi talap etedi.

Zat huqiqi menen baylanisli bolǵan, sháriyattiń ózine tán institutlarinan biri «waqim» bolip, ol ózinde mülikti sáwlelendirgen. Ádette bul múlk múlk iyeleri tárepinen qandada bir diniy hám ilaxiy maqsetler jolinda berilgen.

Waqim ornatqan shaxs múlk iyesi huqiqi hám usi múlkinen ayrılgan, biraqta waqimdi basqariw hám onnan túskenn belgili paydani ózi hám miyrasxorlariniń paydasina óndirip aliwi huqiqin saqlap qalǵan. Waqimdi shólkemlestiriwshi múlk aldi-satti, kepillik siyaqli múnásiyetlerde qatnasiwi mümkin emes edi. Biraq waqim jerleri arendaǵa beriliwi yamasa teńdey qundaǵı jerje almastiriliwi mümkin bolǵan usi institutlar bay qatlamlar tárepinen úlken salıqlardi tólemeisten moyin tawlawda keńnen qollanılǵan. Óytkeni waqimdi shólkemlestiriwshi múlk mámleketlik salıqlardan azat etilgen edi.

Rim huqiqinan ayirmashiliǵı sonda, sháriyatta minnetlemeniń uliwma kontseptsiyasi anıq belgilendegen bolip, biraqta tovar-pul múnásiyetlerine tiykarlańgan ámeliy shártnama huqiqi máseleleri hár tárepleme islep shiǵılǵan. Minnetlemeler bir tárepleme hám kóp tárepleme, tez orinlanatuǵın hám tez orinlanbaytuǵın túrlerge bóligen. Musilman jámiyeti ózine tán bir táreplemeli minnetlemeler -ob`ektleriniń kórinis xarakteri. Sháriyatqa muwapiq shártnamaǵa táreplerdiń óz-ara isenimleri tiykarında payda boliwshi baylanis sipatinda qaralǵan. Shártnama shártnamalar qálegen formada bolǵan,-hújjette rásmiy emes, hatteki awiz eki dúzilgen shártnama turaqli bolǵan. Minnetlemelere ámel etiw quranda muqáddes esaplanǵan. Tómendegi shártnamalar haqiyqiy dep tabılmaǵan, «pák emes» yamasa qatnastan shiǵarılǵan zattan paydalangan jaǵdayda biymálım maqsetlerdi názerde tutip dúzilgen shártnamalar. Musilman huqiqtaniwshiları shártnamada táreplerdiń erkin sáwlelendirige baylanisli formalarǵa qatań shártler ornatpaǵan. Táreplerdiń shártnamaǵa kiriwi, shártnama shártleri menen kelisimleri hújjet, awizeki hám rásmiy emes xat túrinde kóriniwi mümkin bolǵan. Sháriyatta túrli shártnamalardiń túrleri anıq kórsetilgen, aldi-satti, arenda, sawǵa, tuwısqanshılıq, awqamlaslıq hám basqa. Sawdani tez rawajlandırıw múnásiyeti menen aldi-satti shártnaması keńnen en jaya basladi. Sawdaniń «óz-ara qayılshılıq tiykarında» xadallığı quranda da óz kórinisiniń tapqan. /4.33/

Aldi-satti shártnamasınıń ózi bir neshe túrlerge bóligen.

1.Bayı kate-buǵan muwapiq satılǵan múlk satıp alıwshiǵa onıń haqisin tólewden aldin ótiwi mümkin bolǵan.

2.Bayı jayız- qanday da bir shárkı qoyip, sawda satıp shártnamasıń dúziw, ol shárt orinlanbasa biykar etiliwi mümkin.

3.Bayı fasıl- oǵan muwapiq satılǵan múlk kórinisin ózgermegen túrde, úshinshi adamǵa ele satilmastan burin, iyesi tárepinen qaytip satıp alınıwi mümkin bolǵan.

Islam huqiqinda keń tarqalǵan huqiq sistemasi Shufa /Shubizm/ bolip oǵan muwapiq jer múlki úyler satılǵan waqitta sol jerdi qońsisi jergilikli satıp alıw huqiqina iye bolǵan.

Aldi-satti shártnaması áyne bir waqitta bar bolǵan zatlarǵa ǵana dúziliwge jol qoyılǵan hám tek ǵana xanapiya mazxabında aldaǵı waqitta islep shiǵlatuǵın zatlardiń aldi-sattisi tán alingan. Satıp alingan zatlardiń jasirilǵan kemshilikleri /quldiń, haywanniń keselligi/ aniqlanǵan jaǵdayda qariydar shártnamani biykar etiwi mümkin bolǵan.

Sháriyatta sutxorlıqtı rásmiy qaralaytuǵın xalatlar óz kórinisiniń tapqan. Quranda da «Alla sawdaǵa ruxsat berdi hám sutxorlıqtı qadaǵan etti» dep atap ótilgen. Biraqta ámelde bul qadaǵan etiw buzılǵan.

Qarız aliwshini qarizi ushin qulǵa aylandırıw qadaǵan etilgen. Bul onıń óz qarizi esabına kreditor paydasına jumis islewge májbür etiwge mümkin bolǵan...

Islam huqiqinda hátteki itibar múlk arendasına, eń aldi menen jer arendasına qaratılǵan. Arendaniń bir neshe túrı bar bolip, múlk iyesiniń paydasına tólenetuǵın haqiniń kólemi hám tártibine birinshi gezekte itibar berilgen. Arab jámaátinde awqamlaslıq hám tuwısqanshılıq

shártnamalari keń tarqalǵan. Bul huqiqiy forma jerdi birgelikte islew, sawda kárwanlarin kerekli nárseler menen birgelikte támiyinlewde paydalanylǵan. Islam dininde nekesizlik unamsız xalat, neke bolsa hár bir musilmanniń waziypasi sipatinda qaralǵan. Biraq ámelde neke shártnaması ózine say sawda kelisimine aylanip qalǵan jaǵdaylar az emes. Haqiqiy nekege kirisiw ushin tárepler, sonday aq, kelinniń qayilshiliǵı kerek bolǵan. Biraq kelinniń erkin ata-anasiniń bildiriwi haqli dep esaplanǵanlıǵı sebepli, neke shártnaması kóphilik jaǵdaylarda qiz-balani satiwdiń jasirin formasina aylanip ketken. Negizide ata kóp puldiń esesine qizlardiń táǵdiyrin sheshken.

Neke shártnamasında táreplerdiń qayilshiliǵı alinbastan neke dúziwleri múmkin bolip, usinday neke «fuzuliy» neke dep atalǵan. Neke sistemاسında sotsiallıq teňlik, diniy iseniminiń birligi, erkinligi, górezsizligi, fizikaliq salamatlıǵı, duris sólik hám erli-zayıptıń mashǵul bolǵan kásipleriniń boliwi siyaqli shártler bolǵan.ekinshi bir shárti qaliń puliniń eń az muǵdari úsh dirxamǵa shekem belgilengen.

Muxammad /S.A.V/ Ayshani 9 jasinda óz nekesine alǵanlıǵı sebepli, bul jas nekege kirisiwde hayallar ushin jeterli dep tán alingan. Shialarda belgili bir müddetke dúzilgen waqitscha nekege jol qoyilǵan. Sháriyatqa muwapiq musilman adam /hayal/ góyri din yamasa islamnan bezgen adam menen nekelesiwi múmkin bolmaǵan. Usi qaǵiydalardi buzǵan túrinde dúzilgen nekeler biykar etilgen. Biraqta musilman er adamǵa góyri dindegi hayal menen nekelesiwigé jol qoyılǵanlıǵı sebepli, er adam hayalin musilman dinine engizedi dep oylaǵan. Musilman hayal góyri dindegiler menen nekelesiwi qadaǵan etilgen.

Quranda musilman er adam bir waqittiń ózinde 4 hayal menen nekede boliwiniń múmkin ekenligi kórsetilgen. Bunnan tisqari qullariniń ishinde oynasi da boliwi múmkin edi. Biraqta er adam hár bir hayalin óziní shárayatina tuwra keletuǵın múlik, turaq-jay, kiyim-kenshek penen támiyinlewge májbür edi. Biraqta turmista bir neshe hayal menen nekede boliw feodallıq jámiyettiń joqarı qatlamaǵan keler edi.

Islam dini shańaraqta hayaldiń pás yamasa baǵinishli boliwin maqullar edi. Eriniń ústemligi Qurandaǵı tártipke tiykarlanadi.

«Quday erlerge hayallar ústinen ústemlikti jánedе erlerdi óz múlki esabınan hayallarǵa qárejet jumsawdi buyirdı». Hayal erlerge júkletilgen úy qárejetlerine aralaspagań, biraqta úy xojaliǵın júrgiziw, balalardi tárbiyalawǵa májbür bolǵan. Múliklik múnásibetlerde hayallardiń biygórez qatnasiwi shegaralanǵan. Misali, malikiyler hayallar eriniń raziliǵısız uliwa múliktiń 3 ten bir bólegine shekem erkin paydalaniwi múmkin dep qaraǵan. Quran hayalǵa bola er tárepinen túrli jazalar, hátteki tán jazasin qollaniwǵa ruxsat bergen. «Boysinbaytuǵınlarin májbürleń, jatqan orninan taslap ketiń, uriń ...» Islam huqiqında nekeni biykarlaw sebepleri hám tártibi anıq belgilengen.

Sháriyat boyinsha nekeni biykarlawdiń tártibi bar bolǵan.

1. Úzil-kesil /bayn/ biykarlaw, eri úsh ret « sen maǵan hayal emesseń» degen sózlerdi aytıw arqali ámelge asirilǵan.
2. Eriniń hayalin keshiriwi múmkin bolǵan jaǵdayda biykar etiliwi, bunday halda hayal eriniń úyinde jasaǵan, talaq tolıq túrde aytılmaydi.
3. Hayaldiń óz ixtiyari menen erinen nekeni biykarlawdi talap etiw arqali óz azatlıǵın satıp aladi hám qazi tárepinen neke biykar etiledi.
4. Hár eki táreptiń raziliǵı menen tekte bunnan bilay da eri hayalina haqi talap etiw nekesin biykarlaydi.

Tórt nekeden qálegen birewi biykar etiliwi múmkin. Sháriyatta tártibi hám yuridikaliq nátiyjesi boyinsha bir birinen ayirimlanip turatuǵın ajirasıwdıń bir neshe túri málím. Misali, ózine tán sinaq müddetin názerde tutatuǵın waqitscha ajirasıw da bar bolǵan. Ajirasıwdıń sebepleri anıq belgilengenlige qaramastan, er hár qanday sebeplerdi qisqasha túsindirmey aq, belgilengen tómendegi sózlerden «sen azatsań», «uriwiń menen qosıl» siyaqlillardan birewin aytıp hayali menen ajirasıwi múmkin bolǵan. Ádetlerge muwapiq, neke biykar etilgen táǵdirde er hayalina kerekli múlikti ajiratıp beriwi shárt edi. Ajirasqan hayal onıń boyında hámileniń bar yamasa joq ekenligin aniqlaw márasetinde úsh ay dawamında buringı eriniń úyinde qaliwi májbür bolǵan. Bala tuwilǵan jaǵdayda ol atasınıń úyinde qaliwi shárt bolǵan. Hayal nekeni

biykar etiwdi tek te sud arqali talap etiwi mûmkin bolip, bul jerde de qatań sebeplerdi, eriniń fizikaliq kemshiliklerin, erli-zayıplıq májburyatların orinlamaǵanlıǵı, hayali menen jaqsi múnásibette bolǵanlıǵı kórsetiliwi shárt bolǵan.

Miyras huqiqi quramali hám abstrakt esaplanip, hár qiyli huqiq mekteplerin de túrlishe túsinik berilgen. Miyrastiń eki tártibi tán alingan- wásiyat hám nizam boyinsha. Wásiyat nizamli miyrasxorlardiń paydasına dúziliw hám wásiyat wásiyat etiwshi müliktiń bir bólegenin kóp bólegen ózine aliwi mûmkin emes edi. Oni dúziw waqtında eki gúwaniń qatnasiwi shárt edi. Nizam boyinsha miyras tártibi qatań islep shiǵılǵan edi. Ólgen adamniń múlkinen, eń aldi menen, oni kómiwge ketetuǵın shiǵınlar qollanǵan, sońinan barlıq qarızları tólengen. Sháriyattiń ózine say tárepı sonda, miyras túrinde ólgenniń minnetlemeleri emes, bálkim múlik huqiqlari ótken, qalǵan múlik bolsa marhumniń nizamli miyrasxorlarina ótken, olar bir neshe taypalarǵa bóligen bolip, olardiń arasında miyras aliwshilardiń izbe-izligi belgilengen. Solay etip, miyrasti birinshi gezekte marhumniń balalari, keyin aǵa-inileri, dayiları alǵan. Hayallardiń miyrastaǵı úlesleri erlerdikine qaraǵanda eki ese kem bolǵan. Dinnen bezgenler, ajirasqan er-hayallar, miyras qaldırıwshınıń ólimine qandayda bir háreketi menen sebepshi bolip qalǵan shaxslar miyras aliw huqiqina iye emes edi. Tek ǵana malikiyler ádalat ushin adam óltirgen shaxstiń miyras aliw huqiqin alǵan.

Jinayat hám jaza. Jinayat huqiqi normaları sháriyattiń salistirmali tómengi dárejesinde islep shiǵılǵan bólegen ózinde sáwlelendiredi. Olar qádimgi elementlerdi ózinde saqlap qalǵanlıǵı, jánde yuridikaliq texnikaniń salistirmali tómen dárejesin sáwlelendiriliwi menen ajiralip turadi. Jinayattiń uliwma túsingi bolmaǵan. Adam óltiriw, sherik boliw, ayibin jeńillestiretuǵın hám awirlastiratuǵın halatlар siyaqli instiktler jaqsi islep shiǵılmagań. Islam huqiqtaniwshilari orta ásirlerde aq barlıq jinayatlardi úsh túrge bólgen. Olardiń birinshisi, «Alla huqiqilarına» qáwip saliwdi shólkemlestirgen bolip, keshir- im beriwe jol qoyılmaǵan. Eń aldi menen buǵan ólim jazası menen jazalanatuǵın, islamnan qaytiw menen baylanisli bolǵan.

Bunday qatań jaza,sonday aq, basqariw tártibine qarsi jinayatlar-qozǵalań hám mámlekет hákimiyatına qarsi turiw siyaqlilar ushin da qollanılǵan. Bul túrge urlıq, spirtli ishimliklerdi ishiw, ishiraparazlıq, naqaqtan ayiplaw siyaqli jinayatlar kirgen hám olar «xadd»jinayatları toparı depte atalǵan.

Jinayatlardiń ekinshi toparin burin musilman jámiyetine emes, bálkim ayirim shaxslardiń huqiqilarına qáwip saliwdi sipayında qaralatuǵın ǵayrı aymaqlıq hreketler quraǵan. Olarǵa «ósh aliw» yaması «dia» toparındaǵı jinayatlar dep qaralǵan. Olardi tártipke saliwsı normalar wriw, qáwim sistemasi ádetlerinen kelip shıqqan bolip, ayipker hám jábirleniwshınıń tikkeley ósh aliw siyaqli qaldıqları saqlanıp qalǵan Bilqastan adam óltiriw yaması ólimge alip keletuǵın dárejede jaraqat jetkeriw óltirilgen shaxstiń áǵayinleri tárepinen qanlı ósh aliwǵa shekem alip kelgen, keyin ala sháriyatta eger de óltirilgen shaxstiń tuwısqanları jinayatshını keshirse, qanlı ósh aliwdi pul menen ótew imkaniyatları názerde tutilǵan. Qun haqi azat adamdi bilqastan óltirgenligi ushin miń altın teńge, gúmisten miń dirham, 100 túye beriwi názerde tutilǵan.

Ityatsızlıqtan bolǵan adam ólimi ushin satip aliw belgilengen bolip, buǵan qosimsha túrde bir ay aza tutip beriwe hám bir musilman quldı azat etiw shártı bolǵan. Bul toparǵa kiriwshi basqa jinayatlar, atap aytqanda, tán jaraqati ushin da juwapkerlik ósh, yaǵníy kompensatsiya printsipi tiykarında payda bolǵan. Bul printsip Quranda qatań belgilep qoyılǵan, «júrek ushin júrek, kóz ushin kóz, qulaq ushin qulaq, murin ushin murin juwap beriwi kerek». Hám juwmaǵında, úshinshi topar jinayatları xalifaliqtıń dúziliwi dawırinde jazalawǵa ilayiq emes dep esaplanǵan háreketler qurayıdi. Sonıń ushin olar tiykargı shártlerdiń dereklerinde de óz sáwleleniwin tappaǵan.

Huqiqiy táliymattiń rawajlaniwi hám joqarı qatlamniń qáliplesken jámiyetlik tártibin bekkemlewge umtılıwi áxibetinde-zákát tólemewshilik, orazaǵa ámel etpew, jeńil tán jaraqatin jetkeriw, sógiw, biyzarılıq, aldaşhılıq, paraxordıq siyaqli háreketlerdi jinayat sipayında bahalanatuǵın hám sud tártibinde jazalanatuǵın boldı. Bul jumisilar boyinsha jazanıshegarası mujtaxidler tárepinen bildirlgen pikir hám jeke sudyalardıń jeke bahalawina baylanisli bolǵan.

Islam huqiqinda jazalar jazalawdiń mámlekette shekemgi bolǵan usillari menen bir qatarda, jeterli dárejede islep shıgilǵan, baǵdarlangan huqiqiy repressiyani ózinde sáwlelendireti.

Birinshi hám ekinshi topar jinayatlar qatań belgilengen hám qatań jazalanatuǵın xarakterge iye bolǵan. Úshinshi toparǵa tiyisli, jinayat ushin jaza kóp túrlilik hám iykemlesiwhilik penen ajiralip turadi. Joqarida atap ótilgenindey, sháriyat qanlı ósh aliwǵa ruxsat etken, usiniń menen nizamlastirilǵan. Usiniń mene birge sháriyatta adam óltirgen jinayatshi jábirleniwshi yamasa oniń tuwsqanlarinan, egerde olar ózleriniń qanlı ósh aliw huqiqilarinan bas tartsa kompensatsiya túrinde zat yamasa pul berip óz janin satip aliwi múmkin bolǵan. Sháriyat orta ásirlerge say qatań hám jawizliq jazalarin qollawdi názerde tutadi. Misali, bir qansha jinayatlarǵa bola ashilǵan, keyin ala jáset uliwmána náletlewge qoyilǵan. Sonday aq, ólim jazasiniń tiriley kómiw yamasa shóktirip jiberiw siyaqli túrleri de qollanilǵan. Jinsiy aǵzalarin isten shıgariw hám tán jazalari, barmaqlardi, ayaq hám qollardi kesiw, pishiw tasboran etiw siyaqlilar keńnen qollanilǵan. Arab xalifaliǵında ádette qamaq jinayatshilardi sudqa shekem saqlap turatuǵın jay waziypasin orinlaǵan, keyin ala oni jaza túri sipatinda qollaniw keń tús alip, ásirese, ayirim halatlar boyinsha pútkil ómir boyina qamaw jaǵdaylari kóplep júz bergen. Azatlıqtan ayiriw, sonday aq uy yamasa meshitke qamaw joli menen ámelge asirilǵan.

Musilman aymaǵında, sonday aq müliklik sanktsiyalar hám uyaldiriw jazalari - saqalin alip taslaw, hámmeńiń aldında qisindiriw, súrgin etiy siyaqlilar málím bolǵan.

Sud protsessi. Ádette, musilman huqiqinda sud protsessi ayiplawshi xarakterge iye bolǵan Is mámldeketlik uyimlardiń atinan emes, bálkim mápdar shaxslar tárepinen qozǵatilǵan. Jinayat hám puqaraliq isler ortasında ayirmashiliq bolmaǵan. Sud isleri ashiq, ádette basqa qálewshiler qatnasiwi múmkin bolǵan meshitlerde kórilgen. Tárepler advokatlar járdeminan paydalabastan isti ózleri alip bariwlari kerek bolǵan. Protsess awiz eki alip barılǵan bolip, jazba túrde kórsetilmegen. Waqit ótiwi menen Abbasıylar dáwirinde puqaraliq isler boyinsha sud protokoli dúzilgen. Táreplerdiń tán alowi, gúwalardiń kórsetpesi hám anti tiykargı dáliyl esaplanǵan. Is bir májiliste sheshiliwi shárt edi, keyingi májiliske qaldıriliwi múkin emes edi. Tiykaranın alganda sud protsessi táreplerdin tartisoli jarisina aylanip keter edi. Bunda bay, kembagallardiń bir qiyli shárayatta bolmaǵani tábiyyi. Onshelli kóp bolmaǵan islerdi esapqa almaǵanda, sud`yalar qarar shıgariwǵa óziniń jeke kóz qarasları hám táreplerdiń sotsiallıq jaǵdayin esapqa aliw imkaniyatın beretuǵın islerdi óz betinshe sheshiw huqiqina iye edi. Sháriyat protsessual huqiqiniń ózine tán tárepi sonda, sud qararlari aqırǵı hám ózgermes qarar bolǵan. Jańa faktler hám sudya óziniń qararin qayta kórip shıgíwi múmkin bolǵan. Bul óz wazipasınan paydalaniwǵa jol ashıip beretuǵın edi. Dáliyllerdi bahalaw, sudta, formasi jaǵinan áhmiyetli orin iyelegen. Solay etip, is boyinsha tolıq dáliyl dep isenimge ilayıq eki musilman-gúwalardiń kórsetpesi tán alingan. Hayallardiń kórsetpesi yarım dáliyl sipatinda qaralǵan. Anıq hám isenimli dáliyller joq bolǵan halatlarda ayiplaniwshi tárepinen aytılıtuǵan ant qollanilǵan. Saltanatlı túrde hám Alláǵa jalbarinip aytılıǵan anti insemlı dáliyl sipatinda qabil etilgen. Bul ayiplaniwshini juwapkerlikten azat etken yamasa hesh bolmaǵanda jazani jeńillestirgen. Ayiplaniwshiniń jinayat islegenligin tán alowi, egerde bul háraket er jetpegen, aqili kem, shaxs tárepinen islengen bolsa sud húkim shıgiriwi ushin jetkilikli dáliyl esaplanǵan.

«Hidayə» islam dúnyasında itibarlı kitaplardan bolip, barlıq medireselerde musilman huqiqi boyinsha qollanba sipatinda oqitilǵan. «Hidayə»niń avtori joqarı dárejedegi fikx ilimpazi bolip, yuridikaliq ámeliyatda pretsedent usas halatlar hám islerge qollaniliwi múmkin bola alatuǵın qararalar fatwani qabil etiwge haqli edi. Sonlıqtan da avtor kitaptıń kóp gána jerlerinde huqiqiy másélé sheshiminde óz pikirin keltiredi. Túsınikler berilgen ornlarda Abu Xanipa huqiq mektebi hám de oniń shákirtleriniń pikirlerin de keltiredi. «Hidayə» tekte musilman dúnyasında fikxti úyreniw sipatında gána emes, oniń yuridikaliq huqiqiy másélélerdi sheshiwde qollanba/dereklerge de aylanip qalǵan. Oğan óz zamanınıń ámeliyatshi nizamtaniwshilari mürrajat etken hám túsınikler bergen. Atap aytqanda Xusamiddin al- Xuseyn bin ali as-Suǵnaqiy 1313-1314-jillarda qaytis bolǵan bul kitapqa tolıq túsınik beretuǵın «Nígaya»ni jazǵan.

«Hidayə» belgili dárejede, medireseniń talabalari, qazi hám muftilardiń úyreniwleri hám

qollaniwina qolayliq jaratiw máqsetinde jazilǵan,dewge boladi. Mawarawnaxr fikxlari ushin, málím bolaniday aq, huqiqi tarmaqlari haqqinda «Al-hidaya»ǵa usaǵan 50 den aslam kitaplar jazilǵan. Marǵunaniy «Hidaya»sininiń belgili bolip ketkenliginiń sebebi, oniń ilimiý hám ámeliy jaqtan jetikliginde edi. Shiǵarma oqiwshiǵa sol dáwirdegi musilman huqiqiniń tarmaqlari boyinsha tolıq túsinik beredi.Oniń bizge shekem Arab tilindegi bir neshe nusqalari jetip kelgen bolip, bul shiǵarma parsi,anglichan hám rus tillerine de awdarilǵan. Shiǵarma eki tom hám tórt bólím ,eliwjeti kitaptan ibarat bolip, birinshi bólimgé tiykarina ibadat máseleleri kirkizilgen. Qalǵan úsh bólím fikx máselelerin óz ishine aladi. Rus hám anglichan tillerine islengen awdarmalar bolsa 4 tomǵa bólínip basip shiǵaril. 1-tom 5 kitap, tazalaniw, ibadat etiw, qayir-saqawat islew, taza júriw hám haja bariwdan ibarat. Bunnan kórinip turǵanday aq, musilman huqiqinda diniy urp-ádetler hám huqiqi hámde májbúryatlar menen dúnyaliq fikx máseleleri baylanisip ketkn. Sonliqtan da, bul tom parsi tilinen anglichan tiline awdaril»anda, qayir-saqawat bólimin basqasi túsip qaldırılǵan. 2-tom 14 kitap, neke, sút tuwısqanshiliq, tabılǵan nárseler haqqında, dereksiz joǵalǵanlar, joldaslıq shártnamasinan ibarat. Yaǵniy, bul tomda tiykarina shańaraq hám neke haqqındaǵi hámde grajdaniq huqiqi máseleleri sáwlelendirilgen. 3-tom 22 kitapqa bólingen, sawda- satıq, puldi maydalaw, kepillik beriw, qarızlardı ótkeriw, qazi /sud`yaniń/ minnetlemeleri, gúwaliq kórsetpelerin biykarlaw, isenimnama,dawager, tán aliw, kelisim, girew,qarız,ssuda, sawǵa, arenda, qayirxomlıq. Bunnan kórinip turǵanday- aq, bul tomdi puqaraliq huqiqiniń tiykarǵı máseleleri hám sud- prtsessual huqiqina baǵışlanǵan dep aytıw múnkin. 4-tom 16 kitaptan aralas múlik huqiqin aliw hám bunday huqiqitiń miyrasqa ótiwi,múlikti bólıw,jerlerdi islew boyinsha dúzilgen shártnamalar, aziq-awqatlardi jetistiriw hám tutiniwdaǵı túrli itiyat sharalari, bos jatqan jerlerdi islew, qadaǵan eilgen / ishimlik/ suwiqliqlar, aw haqqında,shaxsqa qaratılǵan shaǵımlar, pul menen óndiriletuǵın /qaplanatuǵın/ jaza sharalari, peniya /pinni/ óndiriw, wásiyatlarinan ibarat. Yaǵniy bul tom házirgi zaman huqiqi tarmaqlarina bola alganda,diniy huqiqi, jer huqiqi,jinayai huqiqi máselelerine baǵışlanadi.

Bunnan kórinip turǵanday aq, musilman huqiqi 12 ásirde- aq belgili bir tarmaqlarǵa hám institutlarǵa iye bolǵan huqiq sistemasin quraǵan. Mine usi jaǵınan úyreniwde bul derektiń áhmiyeti úlken bolǵan. Soniń ushin da «Al hidaya»ni oqip, sholiw mediresede fikx iliminbelgili bir nátiyjege eriskenligin bildirip, mufti, qazi lawazimların orinlawǵa huqiq bergen.Qullasi, «Hidaya» shiǵarması óz dáwirin islam huqiqtaniwshiliǵiniń ózine tán entsiklopediyasi bolǵan desek, adaspaymiz.

Burxanitdin Marǵunaniydiń «Al-hidaya» shiǵarmasında Sud dáliylleri hám sudlaw haqqında

«Hidaya» sháriyat sudlari-qazilar, olardıń aldina qoyilatuǵın máqset hám waziyalar, is júrgiziw, jaza, húkimdi orinlaw máselerine arnawli kitap baǵışlanǵan bolip,ol «qaziniń minnetlemeleri» dep ataladi. Musilman fikxi tiykarında is alip baratuǵın sudyalar- qazilar sistemasi da dáslep Arabstanda payda bolip, ásirese Abu Yusup dáwirinde hám arnawli mekeme sipatında qáliplesken, musilman huqiqiy idealogiyasına muwapiq qazılıq sorap yamasa iltimas etip, juwirip, tanis-bilislik etip iyeleytuǵın lawazim emes, húkimdar tárepinen sol iske ilayıq kórip májbúriy tayarlaw nátiyjesinde qoyiliwi maqsetke muwapiq.Usilay dep esaplawǵa Muxammad Alayhissalamniń xadislerinde keltirilgen «kim qazi etip tayinlansa, alqimi ótkir pishaq penen emes, ótpes pishaq penen kesilip atırǵan háywan siyaqli azapqa tartıladı», degen xadis sebep bolǵan bolsa kerek. Soniń ushin da dereklerde keltiriliwinshe, kóplep fikxlар qazılıq lawazimin iyelewden bas tartqan / Misali, Abu Xanapiyaniń ózi / zorlawdiń kúshi menen ǵana oni iyelewge razi bolǵan.

Qazilardiń aldina qoyilǵan talaplar onshelli quramali emes, ápiwayi kásiplik hám insaniy talaplardan ibarat. «Hidaya» islam dúnyasındaǵı itibarlı kitaptan bolip,barlıq medireselerde musilman huqiqi boyinsha qollanba sipatında oqitılǵan. «Hidaya»niń avtori joqarı dárejedegi fikx ilimpazi bolip, yuridikaliq ámeliyatta hám jaqsılıq táraptarı boliwi tiyis. Olar keminde

gúwaliq bere alatuǵın shaxslar qoyilǵan talaplarǵa juwap bere biliwleri kerek. Óytkeni, gúwalar ushin áhmiyetli bolǵan qásiyetler qazilar ushin da kerekli. Egerde qaziliqqa tayinlanip atırǵan shaxs erkin hám salamat, musilman bolmasa, yamasa er jetpegen, yaki dóhmette ayiplanǵan bolsa, óǵan bul waziypa berilmegen. Bul talapti házirgi huqiqitaniwshiliq tili menen táriyiplesek, qazi aqilli,huqiq hám mámilege qábiletli, fizikaliq shaxslardiń talabina juwap bere alatuǵın fikx ilimin jaqsi xabardar boliwi tiyis.

Qaziliq lawazimina tayinlaw mámleketlik hákimiyatqa tiyisli Húkimdar / mámleket baslıǵı/ bul lawazimǵa óz minnetlemelerin orinlaytuǵın hám ádalatlı qararlar shıǵara alatuǵın shaxslardi tayinlawi tiyis bolǵan. Qaziliqqa ilayiq emes adamlardiń tayinlaniwi jámiyetke úlken ziyan keltiredi. Bul jaǵdaydi Marǵunaniy Rasulullaxtiń xadislerine súyene otirip tiykarlap berdi. Muxammed Rasulullax aytqan «Kimde kim qandaya bir lawazimǵa qol astındaǵı sol lawazimdi orinlawǵa ilayiq, aq kónıl, ádalatlı adamlardi tayinlamay, basqa bir adamdi tayinlasa, ol qudayǵa, payǵambarǵa, musilmanǵa bola áadalatsızlıq etken boladi». Jáne soni da kórsetip ótiw múmkin, qaziliqqa óz qábiletine isenetuǵın shaxslar tayinlaniwi tiyis, biraqta bul iske ózin ózi talaban etip kórsetiw máqsetke muwapiq esaplanbaydi. Biraqta hár bir musilman adam qaziliqqa tayinlaniw tileginde boliwi múmkin. Muxammed Rasulillah bilay degen «Kimde kim qaziliq lawazimin qálese, ol ózine ózi juwap beriwi kere, biraqta kimde kim májbúrlep tiykarında iyelese, onıń ushin perishte aspannan túsip onı basqaradi».

Bunnan kórinip turǵanday aq, musilman huqiqi filosofiyasına bola, minnetleme arqasında qazi boliw húrmetli.

Qaziliqqa tayinlanǵan shaxslar óz waziypaların meshitte, xalayıq aldında, yamasa óz úylerinde alip bariwi kerek bolǵan.

En jaqsi orin jámáatlık meshitler esaplanǵan. Olardiń para aliwlari, óz tuwısqan- uriwlari hám jaqin doslarinan, basqa shaxslardan sawǵa-salam kútiwleri múmkin emes edi. Biraqta tuwǵan-tuwısqanları da nizamǵa qarsi háreket islegen bolsa, qazi onnan sawǵa-salam aliwdan bas tartiwi zárür edi. Qazi iymamniń ruxsatisiz óz orinbasarin tayinlay almaǵan. Egerde qazi iymamniń ruxsati menen ózi qálegen adamdi orinbasar etip tayinlasa, keyin ala oni bosativ huqiqinan ayrılgan. Óytkeni, orinbasar húkimdar /mámleket baslıǵı/diń wákili esaplanǵan. Hár bir qazi óz xizmetinde basqa qazilardi ádalat penen islewge úndewi, Qurani Sharif hám súnnetlerge ámel etiwdi talap etiw kerek.

Egerde juwapker qazi húkim shıǵariw paytinda dáslep dawagerdiń talabina qarsi turip, keyin kórinbey ketse, qazi qarar shıǵariw müddetin keshiktiriwi múmkin. Óytkeni, qaǵiydaǵa muwapiq, qazi qarar shıǵarip atırǵan waqitta dawager menen juwapker ortasında haqiyqiy báseke boliwi kerek.

Qazi tóreshilir sudiniń qararin kórip shıǵip, eger de oni maqullasa, óǵan orinlaw kúshin bergen. Biraqta óǵan narazi yamasa qarsi bolsa, ol jaǵdayda qazi oni biykar etiwi tiyis, óytkeni, tóreshiler sudiniń qarari qazi ushin májbúriy bolmaǵan.

Sudta eger de dawager, juwapkerge qandaya bir zatqa dawagerlik qilsa, juwapker onnan taysa, ol jaǵdayda juwapker óziniń juwapker emesligin gúwalar arqali dályllewi kerek hám bunday jaǵdayda juwapkerge iseniw tiyis bolǵan. Egerde ǵayri dinge tiyisli adam qaytis bolsa, onıń zayıbi qaziniń aldına musilman hayal sipatında kelse, biraqta miyrasxorlar onıń kerisin /musilman emesligin/ tastiyiqlasa, bunday jaǵdayda marxumniń miyrasqorlarına iseniw kerekligi esapqa alinǵan.

«Hidaya» ózine muwapiq qaziniń buyrıǵı menen hár qanday adam jazalaw haqqındaǵı húkimin orinlaw múmkin. Egerde qazi «Men bul shaxsti tasboran etiwe húkim etilip, sonıń ushin onıń qolin shawip tasla» dep aytsa, buyirilǵan shaxs qaziniń húkimin orinlawǵa májbúr bolǵan. Qazi jumistan bosatılǵannan keyin ápiwayi jeke shaxs bolip qalǵan.

Málím bolǵaninday aq, sud mámleket tárepinen túrli kórinis hám formalarda shólkemlestirilip, hákimiyyattiń wákalati menen támiyinlengen, tek te ózine tapsırılǵan, arnawli sudlawdi ámelge asiratuǵın mámleket uwimlariniń bir túri. Sud jámiyetiniń siyasıy shólkemi bolǵan- mámlekettiń ajiralmas belgisi, mámleketlik jumistiń bir baǵdari, ádíl sudlawdi ámelge asiratuǵın shólkem. Sonliqtan da sud

uyimlari mámleket hám huqiqi penen bir waqitta payda bolǵan. Baslangısh sud jumisi hákimshilik jumisinan bólınbegen. Arablar tárepinen basip aliniwi hám Túrkistanda musilman huqiqlariniń taraliwi menen jeke sud uyimlari qazilar sudi sistemasi payda boldi. Musilman huqiqiy idealogiyasina muwapiq, sud jumisi júz bergen nizamǵa qayshi hárakettiń diniy jámiyetlik qáwpiniń dárejesin hám oni ámelge asirǵan ayiplaniwshini Sháriyat nizamlari tiykarında aniqlaw,keltirilgen ziyandi ótewi /qun aliw/, zyanli aqibetin saplastiriw názerde tutilǵan. Bul jerde biz Batis Evropa mámleketlerinde bolǵaninday, tártipti sudlarǵa diniy/ inkivizatsion/ sudlar hám dúnyaliq sudlardıń bólek ekenligin« inkivizatsion sud tárepinen túrli formalarda qollanılǵan azaplaw usillarin da kórmeymiz. Bul jerde huqiq sistemasi birdey bolǵanlıǵı siyaqli sud sistemasi,sud jumisi hám huqiqiy úgi-násiyatta birdey. Biraqta musilman huqiqi mámleketlerinde de qudaysizliq, diniy jinayatlar qatań quwdalaw astina alingan.Sud shólkemleri, huqiqiy sistema da islam mámleketin qádirlewdi, bekkemlewshi waziypani orinlaydi. Mámlekette sud hám huqiqqa bola shólkemlestiriwshi, qorǵawshi waziypasin ámelge asiradi. Diniy huqiqiy úgit-násiyatlaw kóbirek qadaǵalawshi lawazimli shaxslar Shayxulislam /yamasa basliq/ sadr,muhtasib siyaqlilar xizmeti menen támiynlengenligin kóremiz.Dúnyaliq huqiq- tártibinde qazilardiń barlıq túrleri, bas qazi /qazi kálan/ / qazi kuzzat/, sonday aq, biyler sudlari, bulardan tisqari, mámleketke qarsi jinayatlardi hákim hám bekler ózleri kórip jaza tayinlaǵan. Biraqta bul sudlar waziypalari qanday da bir sud haqqındaǵi nizamlar menen aniq ajiratip qoyılmaǵan. Sonliqtan da, sudlawshiliq túri qazilarǵa almasip, ótip te turǵan, qazilar sháriyat fikx ilimlerinen xabardar, ádette medireselerde bilim alǵan adamlardan tayinlańǵan.

«Hidaya »da guwaliq beriw yamasa dáliyillerge ajiratilǵan qaǵiyda hámde pikirler arnawli kitapta /XXI-XXII/ jámlengen. Bunda dáliyillerdi qabil etiw, gúwalardiń kórsetpeleri arasındaǵi pikirler haqqında, miyras máselelerinde dáliyller, dáliyillerdi guwalar menen tastiyqlaw siyaqli máseleler sáwlelendirilgen. Sudta tastiyqlaw dáliyil kúshine iye bolǵan tiykarǵı nárse bul guwalardiń kórsetpeleri,hújjetleri hám tiyiqli bolǵan jaǵday da, qazi tárepinen jasirin yamasa asiq türde ótkeriletuǵın gumanlardan / shártli ráwishte psixatrik ekspertiza/ tazalaw ótkeriwi. «Bul jerde guwa yamasa juwapkerdiń sózlerine iseniw múmkin be? ». «Oniń xarakteri, ruwxiyati qanday?» degen sorawǵa juwap beriw ushin oni jaqsi bilgen yamasa adamlardiń xarakterin ayiriw múmkin bolǵan adamlarǵa qazi jazba soraw ,bazinda asiq májiliske sonday adamlardi /keminde 2 adam boliwi kerek/ shaqiradi. Guwaniń es-aqili pútin, basi azat, abirayli, er hám hayal kisiler de boliwi múmkin,biraqta eki hayal adamniń kórsetpesi bir er adamǵa tuwra keledi.

Usinday kórsetpelerdi beriw bul parız, yaǵníy musilmannıń májbúryatlarinan biri. Sonliqtanda, onanan bile tura, bas tartiw múmkin emes. Usiniń menen birge qullar, shorilar, dóxmetshilikte ayiplanǵanlar, matam máresimlerinde jilaw hám qosiq aytıw menen shúgillanatuǵınlar /góyendeler/, qadaǵan etilgen ishimlik ishiwge úyrenip ketkenler, quis awshiları, burinları jawizliq jinayatların islegen adamlar, sutxor hám oyinshi, kishi peyil bolmaǵan adamlar da gúwa boliwlari múmkin bolmaǵan.

Shańaraq – neke múnásibetleri

Neke soraw hám qabil etiw ótken zaman feyili yamasa kelesi ótken zaman feyili formasında boliwi múmkin. Neke kelisimi «Neke», «Tazvij», «Hida», «Tamlık» hám «Sabaqa» sózleri járdeminde orinlańǵan. Musilmanlardıń nekeleri aqıl-esli balagát jasındaǵi azat musilmannıń er yamasa bir-eki hayalǵa gúwalarsız ámelge asirilmaydi. Musilman adamniń ústinen kápır gúwaliq bere almaydi. Óytkeni, kápirlar musilmanlardıń sózin esitpeydi. Bir adam qanday da bir adamǵa óziniń er jetpegen qizin turmisqa shıgariw waziypasin tapsırǵan halda sol adimniń qizin turmisqa nekelew resiminde oniń ózi qiziniń atasi hám jáne bir gúwa bolsa sonday nekege ruxsat etiledi. Egerde qanday májiliste ata tikkeley qatnaspasa,bul jaǵdayda neke resimin ótkeriw múmkin bolmaydi. Er adam óz anasina, ata hám anasi tárepieren bolǵan apalarına úyleniwi múmkin emes. Óz qızına, aqılıqlarına hám onnan tómengi áwladlarına úyleniwi múmkin emes. Qáýnenelerine, jaqinliqta bolǵan hayallarınıń qızlarına da úyleniw qadaǵan etilgen. Atasi hám babalarnıń hayallarına úyleniw qadaǵan etilgen. Óz balalarınıń hayallarına

hám aqliq kelinge úyleniwi de mûmkin emes. Qurani kârimde «sizlerdi emizgen hám bir kókirekteng sút bergen sinlileriňizge úyleniw qadaǵan etilgen» degen ayat bar. Eki apa-siňli bir waqittiń ózinde bir adamniń nekesinde boliwi yamasa bir adam bir waqittiń óznde apa-siňliler menen jaqinliq etiwi huqiqina iye emes. Bir hayal ózinin ákesiniń qarindasi, anasiniń siňlisi yamasa qız jiyenleri menen bir adamniń nekesinde boliwi mûmkin emes. Er adam bir hayaldi hám oniń aldińgi erinen qalǵan bul hayaldiń ógey qizin nekege aliwǵa boladi. Kimdur birew bir hayal menen zina qilsa, oǵan bul hayaldiń anasi hám qizi máhram bolip qaladi. Kimdur birew óz hayalin talaq etken bolsa, belgili müddet ótpegenshe siňlisine úyleniwi mûmkin emes. ǵayri dinnen bolǵan hayallarǵa úyleniw mûmkin emes. Azat adamniń shori hayalǵa úyleniwine, tek ǵana ilaji bolmaǵan jaǵdaylarda ruxsat etiledi. Azat hayaldiń ústine shori hayaldi nekelew mûmkin emes. Shori hayaldiń ústine azat hayaldi nekelew mûmkin. Azat erkek /bir waqittiń ózinde/ shori hám azat hayallardan bolǵan tórtewine úyleniwi mûmkin, onnan artıǵına mûmkin emes. Qul erkek ekewden artıq hayal aliwi mûmkin emes. Iymam Shafidiń pikirinshe zina joli menen hámledar bolǵan hayal turmisqa shiqsa, oni nekelew mûmkin, biraq hámledar bola turip oǵan úylengen bolsa, pákleniw dáwiriniń ótiwin kútip turmay aq hayal menen jaqinliq etiwi mûmkin. Al Muqta nekesi sonday neke, onda bir erkek bir hayaldi belgili bir müddetke hám belgili bir qarji esabınan lázzetleniw ushin nekege aladi. Al-Muaqqat nekesi de nizamǵa qayshi.

Eger de hayal adam birewdiń ústinen hám bul adam maǵan úylendi dep dawagerlik etse hám sol dawani tastiyqplaytuǵın dályiller keltirse, qazi bul hayaldi sol adamdiki dep járiyalaydi. Tutqıńga alıngan hámledar hayaldi nekelew nizamǵı qayshi esaplanadi. Kimde kim, óz xizmetkeri menen jinisý jaqinliq etkennen keyin oni basqa birewge turmisqa berse bunday nekege ruxsat etiledi. Abu Xaniypa hám Abu Yusuplerdiń pikirinshe, sonday aq, bir adam bir hayaldiń zina etkenligin kórip turip oǵan úylengen bolsa, pákleniw dáwiriniń ótiwin kútpey aq hayal menen jaqinliq etiwi mûmkin. Muxammad /S.A.V./ te pákleniw dáwirin kútpey turip jaqinliq etiw duris emes dep esaplaydi.

Qadaǵalaw ushin sorawlar

1. Mawarawnnaxrda musilman huqiqiniń jayiliw sebepleri?
2. Musilman huqiqiniń tiykargı derekleri?
3. Musilman huqiqi boyinsha iyelik huqiqi qanday tártipke salıngan?
4. Musilman huqiqi boyinsha miyras huqiqi hám májbúriyat huqıqları qanday bolǵan?
5. «Hidaya» tiykarlariniń tariyxi haqqında nelerdi bilesiz?
6. «Hidaya»da huqiqiy múnásibetleril tártipke salıwdı tallaw
7. «Hidaya» da shańaraq hám neke múnásibetlerin túśındırıń .
8. «Hidaya» da qazılıq lawazimina qoyılǵan talap hám shártlerdi búgingi künde huqiqitaniwshilardi tayarlawda oqitiwdiń áhmiyeti nede dep oylaysız?
9. «Burxaniddin Margınaniy- ullı fikxtaniwshi» temasında óz betinshe jumis jazıń, hám de sol jumista musilman huqiqındaǵı jinayat hám jaza máselelerin «Al- Hidaya» shıgarması menen salistirıp úyreniń.

Tayanish túsinikleri

Ummawiyler, Abbasiyler, Xanafiyalar, Malikiyler, Shafiyler, Xanbaliylar, «Al- Hidaya» shıgarması, Muxammed (S.A.V.)

Temani bekkemlew ushin sorawlar

1. Arab mámlekетshiliginiń evolyutsiyasi qashannan baslandı?
2. Quran qansha ayatqa bólingen hám neshe sureden ibarat?
3. Musilman huqiqi boyinsha iyelik huqiqi qanday tártipke salıngan?
4. «Hidaya» da shańaraq hám neke múnásibetlerin túśındırıp beriń?

Nº	Test tapsırmazı	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap

1	Ummawiyeler dáwirinde belgili bir waqt dawamında qaysi mámlekетlerdiń huqiqalarınan qollanılıp kelingen?	Iran sasaniyleri, Vizantiya hám Rimniń	Iran sasaniyleri, Qitay hám Rimniń	Iran sasaniyleri, Vizantiya hám Qitaydiń	Abbasiyeler, Vizantiya hám Rimniń
2	Quranniń qansha tekstleri musilmanlardiń júris-turis qağıydalarına tiyisli?	500	450	600	525
3	Musilman qag'iudelarında mámile qábileti erler ushin hám hayal-qizlar ushin neshe jas dep esaplanǵan?	erler 15 jas, hayal-qizlar 9 jas	erler 15 jas, hayal-qizlar 12 jas	erler 17 jas, hayal-qizlar 13 jas	erler 9 jas, hayal-qizlar 15 jas
4	Sudyalar- qazilar sistemasi da dáslep Arabstanda payda bolip, ásirese kimniń dáwirinde arnawli mekeme sipatında qáliplesken?	Abu Yusup	Abu Xanapiya	Muxammed Payg'ambar	Abu Xanifa
5	Sol dáwirde Neke kelisimi qanday sózler járdeminde orinlanǵan?	«Neke», «Tazvij», «Hida», «Tamlık» hám «Sabaqa»	«Neke», «Tazvij», «Hida», «Tamlık» hám «Dia »	«Neke», «Tazvij», «Hida», «Dia», «Tamlık» hám «Sabaqa»	«Neke», «Dia», «Hida», «Tamlık» hám «Sabaqa»

Ádebiyatlar

1. A.X. Saidov. Osnovi musulmańskogo prava. T.Akademiya MVD.1995 g.
2. Burxoniddin Al- Marǵinoni. «Hidoya». 1- jild. T. Adolat,2000.
3. Bamberiy X. Buxoro yaxud Mawarawnnaxr tarixi.T. G. Gulum,1991y.
4. M.Rajabova. Sháriyatda jinoyat va jazo.T.Adolat,1996 y.
5. Z.Muqimov. Ózbekiston huquqining tarixiy manbalari. Samarkand,Zarafshon,1995 y.
6. Saidov A., Tashqulov J.U. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. IV Akademiyasi.
7. Muqimov Z. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Samarkand, Zarafshon, 1998.
8. Jabbarov S. Shariat-semeynoe i obichnoe pravo v Uzbekstane istoriya i sovremennoy. T. Fan.1996 g.
- 9.U.Uvatov. Buyuk muxaddislar.T.1998 y.
- 10.S.Isqoqov. Burxoniddin Marǵinoni va fikx ilmi. T. 2000 y.
- 11.Saidov A.X.Burxoniddin Marǵinoni - buyuk huquqshunos. «Iqtisodiyot va huquq» T. 1997 y.
- 12.M.Xamidova. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Oquv qwllonmasi. Toshkent. TDYuI. 2004 y.

Orta ásirlerde Mawarawnnaxr aymaǵında mámlekет hám huqiq (XIII ásirge shekem)

Reje:

1. Orta ásirlerde arablar ústemliginiń ornatiliwi.
2. Arab ústemligi dáwirinde Mawarawnnaxrdiń basqariw sistemasi.
3. Islam dininiń en jayowi hám oniń Mawarawnnaxrdiń siyasıy-jámiyetlik hám huqiqiy turmisindagi orni.

- 4. Samaniyler mámleketi hám huqiqi.**
- 5. Ğaznawiyler mámleketi hám huqiqi.**
- 6. Saljukiylar mámleketi hám huqiqi.**
- 7. Qaraxaniylar mámleketi hám huqiqi.**
- 8. Xorezmsh axlar mámleketi hám huqiqi.**

Arablar Ózbekstan aymaǵın basip aliwda Xorasandi ózleriniń tayanish punktine aylandirdi. Sol jerde turip, Ózbekstan aymaǵın «Mawarawnnaxr» — «dár`yaniń artı», «dár`yaniń arǵı tárepi» dep ataǵan.

Sol dáwirden baslap «Mawarawnnaxr» degen túsinik biziń aymaǵimizǵa bola qollanilatuǵın bolǵan. Oraylıq Aziya jerlerine birinshi ret láshker tartip kelgen húkimdar Ziyad ibn Abu Sufian. Ol 666-jilda (xijriy 46-jilda) Ámiwdár`ya boylarina shekem keledi. Marini iyelep úlken baylıq hám oljalar alip eline qaytip ketedi. Orta Aziyaniń qolay hám gózzal tábiyyiy iqlimi hám shárayati jáne de esapsız bayliqlari mal-dúnyaǵa ósh arab saxrayilariniń tinishin algan edi. Hár eki ortada shártnama-kelisim dúzilgen bolsa da, Ubaydullaniń ornina Xorasan hámiri etip tayinlangan Sayd ibn Osman 676-jilda Buxaraǵa hám oǵan járdemege kelgen Sogdiana, Kesh, Nasaf áskeŕlerin qiyratadi. Buxara patshasi Xatun ibn Osmanniń talabi menen oniń aldina bariwǵa májbúr boladi hám oǵada kóp salıqlar tólep, shaxzada hám aqsúyeklerden 80 adamdi girewge beredi. Usinnan keyin arablar Mawarawnnaxr hám Samarqandqa júris etken. Olar bul orinlardi iyelep, júdá kóp bayliqlardi qolǵa kirgizgen hám samarqandlılardan 30 miń adamdi tutqıńga algan.

Said ibn Osman girewge alingan buxarali shaxzadalardi Marige qaytiwda azat etiwge sóz bergen. Biraqta ol wádesinde turmaydi hám shaxzadalardi aldap Madinaǵa shekem alip barip, olardi basqa zerbaپ kiyimlerin sheship alip qullarǵa aylandırǵan. Azatlıqtı súyiwshi buxaraliqlar usinday xorlawǵa hám páskeshlikke shiday almastan Said ibn Osman sarayına bastirip kiredi hám dáslep oni, sońinan ózlerin óltiredi. Narshaxidiydiń jaziwina qaraǵanda, Buxara xalqi hár sapar islam láshkerleri kelgende musilman bolar, arablar qaytip ketkennen keyin jáne dinnen shıǵar edi. 704-jilda Xorasan taxtina Kuteyba ibn Muslim otiradi hám Xorasandi pútkilley ózine boysındıradi. Mine usi dáwirden baslap arab basqinshiları tárepinen Mawarawnnaxrdi basip aliwdiń ekinshi dáwiri baslanadi. Narshaxidiń maǵlıwmat beriwhi, Kuteyba úlken tayarliqlardan keyin hijiri 88-jili (12-dekabr` 706-30 noyabr` 707) Jayxun dár`yasınan ótedi. Paykent xalqi bunnan xabar tawip, qalaniń júdá bekkem diywallar menen qorshaydi. Sonlıqtan da oni «Jez qala» dep ataǵan. Musilmanlar qatań hám kúshli sawashlardan keyin, bul qalani iyelegen. Eki ortada kelisim dúziledi. Kuteyba Paykent qalasına ámir etip, Varqa ibn Nasr Vaxiliydi tayinlap, ózi buxara tárepke júrisin dawam ettiredi. Paykente biylewshi bolip qalǵan Varqa qala xalqına jábir hám zulim ótkeredi, morallıq buziq isleri menen shuǵillanadi. Buǵan juwap retinde qala puqaralari qozǵalań kóteredi. Kuteyba bul xabardi esitip tezde keynine qaytadi hám qozǵalańdi ayawsızlıq penen bastiradi. Oniń buyrıǵı menen arab saxrayiları qalani talap, wayran etedi.

Kuteyba Paykentti pútkilley ózine boysındırǵannan keyin, oniń dógeregindegi barlıq awillardı da iyeleydi hám 707-jilda (89) kesh Naqshabi iyeleydi 708 (90) jilda Vardan (házirgi Vardanze) ústine atlanısqap tayarlıq kórip atırǵanda kútilmegen qarsılıqqa ushiraydi. Türk xanları Kuteybaǵa qarsi awqam dúzip, Tarab, Xunbun hám Ramitan aralığında oni kóp láshker menen orap aladi. Qıtay patshasınıń jiyeńi Kormaganın de bul awqamǵa qosiladi. Nátiyjede Kuteyba awir awhalǵa túsip qaladi. Kuteybaniń jaqın adamlarına bolǵan Hayyani Nabati islep shıqqan reje tiykarında musilman arablar awir jaǵdaydan aman-esen qutiladi. Olar Tarxundi aldaw menen saptan shıǵarip, awqamlaslardıń qatarın bólip jiberedi. Kuteyba menen Sogdi patshası kelisim dúzedi. Kelisimge muwapiq Tarxun arablarǵa hár jili 2 million dirxamnan salıq tóleytuǵın boladi.

Oǵada awir jaǵdaydan sheberlik penen shıǵıp ketken Kuteyba endi tiykarǵı soqqini kúshli dushpan, biraq sada siyatshı Sogdi hákimi Tarxunǵa qarsi qaratadi. Eki ortada dúzisken pitim shártanamsına qaramastan, óz-ara kelisim tiykarında Samarqandtaǵı meshit qurilisin tezletiw

siltawinda qalaǵa gerbish óriwshilerdiń ornina 4 miń qurallanǵan arab alip kelinedi. Qala talanip, xaliq qırǵın etiledi. Tarxun óltiriledi. Sasaniylardiń eń sońgisi Yazdiǵardtiń qizi tutqıńga alinadi hám Xalifa Validke jiberiledi. Samarqandta qolǵa alıńǵan altın budlar hám olardiń úskeneleleri 50 miń misqaldi quraydi. Samarqandti iyelewge 300 dey diywaldi buzatuǵın maslamalar qollanılıp, arablar Samarqandti pútiklley wayran etedi. Juwmaǵında Samarqandtiń jańa hákimi Gurak (709-738) penen Kuteyba arasında kelisimge qol qoyılıp, bul kelisimge muwapiq ol arablarǵa jilina 2 mln. 200 miń dırxam kompensatsiya tólewi kerek boladi. Taǵı da arablarǵa 300 miń salamat adamdı qul orninda beriw shártı de bar edi. Shártnamaǵa tiykarlanıp sháhár orayı arablarǵa bosatıp beriledi. Kuteyba ol jerde (Afrasiyabta) meshit quradi.

Solay etip, saxrayi arablar dúńyaniń eń áyyemgi hám mádeniyat oshaqlarınan biri bolǵan Mawarawnnaxrdı óz koloniyasına aylandıradi. Mawarawnnaxr aymaǵında jasaǵan atababalarımız jámiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwda saxrayi arablarǵa qaraǵanda ádewir aldında edi.

Ne sebepten olardi arab basıp aliwshiları tez hám jeńil jeńip aliwǵa erisen? Buniń sebepleri — birinshiden, úlke xaliqları arasında sotsiallıq-ekonomikalıq hám siyasiy birlikiń bolmaǵanlıǵı hám feodallıq pitirańqılıqtıń bar ekenliginen. Arablar Mawarawnnaxrdıǵı maydayda feodal mámleketerdiń pitirańqılıǵınan ustaliq penen paydalangan. Ekinshiden, arablar oqjay atıwshi túrk qáwımları menen jergilikli otırıqshi xaliqlar arasında bar bolǵan qaramaqarsılıqlardan da paydalandi. Úshinshiden, arablar Mawarawnnaxrǵa shekem júdá kóplegen basqa mámleketer hám xaliqlarıń aymaqların basıp algan edi. Tórtinshiden, arablar Mawarawnnaxr aymaqlarına basıp kirgeninde, bul jerde kóp dinlik húkim súrgen edi. Bul jaǵday arablarǵa qarsi úlkemiz aymaǵındaǵı xaliqlarıń birlesiwine tosqınlıq etken hám arab basqınhılarınıń jeńisin jeńilletken.

Arablar talanshiliq siyasatın júrgizip, Ózbekstanniń oǵada kóp mádeniy bayliqların wayran etken, oǵada úlken oljalardi qolǵa kirgizgen hám jergilikli xaliqtıń úlken bólegin qullarǵa aylandırǵan, dereklerde Kuteyba ibn Muslim Orta Aziyadan 100 mińǵa jaqın tutqınlardı qul etip alip ketkenligin kórsetedi. Arablar basıp algan jerlerine ózleriniń diniy-islamdı hám onıń menen birge Xalifaliqta ústem bolǵan feodallıq-huqiqiy sistemani — musilman huqiqi yamasa sháriyattı kúsh penen engizgen.

Xalifaliqtıń talanshiliq hám jergilikli xaliqtı huqiqiy jaqtan eziw siyasatı jergilikli mádeniyatti joq etiw, arab tili, jaziw hám islam dini dástúrlerin zorlap ornatiw xaliqtıń gázebine dus kelgen. Kúshli qozǵalańlar da bolǵan. 720-722 hám 728-jillarda Sogdida úlken xaliq qozǵalańları bolǵan. Keyin ala Ábu Muslim, ásirese Muqanna basshiliǵindıǵı qozǵalańlar ayawsızlarsha bastırılǵan bolsa da, biraq olar Xalifatti lárzeze keltirgen.

806-jilda Sogdilardiń Samarqandta Rose ibn Layz basshiliǵındaǵı baslangan qozǵalań tez arada Tashkent, Ferǵana, Qashqadár`ya hám Xorezmge jayılıp, xalifaliq armiyası bul qozǵalańdı bastırı almaǵan. Aqsúyeklerdiń satqınlıǵına baylanıslı bul qozǵalań bastırılıp, onıń basshıları jazalandı. Usınnan keyin Xorasan hám Mawarawnnaxrdı hákimiyat jergilikli aqsúyeklerdiń qolınan ótken. Xaliq massasin basqınhılarǵa qarsi pidákerlik penen alip bargan gúresine baylanıslı jergilikli dinastiya basshiliǵındaǵı biygórez mámlekет dúziwge shárayat jaratılǵan.

Arablar Orta Aziyada óz ústemligin ornatiw menen bul jerde bekkem ornasıp qaliwǵa háreket etken. Sol maqsette olar basıp alıńǵan qala hám awillarǵa pútikl shańaraqları menen kelip jaylasqan, jergilikli xaliqtıń úylerin, mal múlkin zorlıq penen tartıp algan. Måsele arablar tárepinen Buxara hám Samarqand basıp alıńǵannan keyin Kuteyba xaliqtan úyleriniń jartısın arablarǵa beriwdi talap etken. Shańaraqlarǵa kirip algan arablar ózlerin úlken tutıp, sahaba áwladınanbiz dep doq urar edi. Sonlıqtan da keyin ala olar xojalarınıń atı menen tanılıp ketedi. Demek, tariyxtan xaliqtı xoja hám puqara (qara xaliq)larǵa ajiratiw sol waqitlardan baslangan.

Jergilikli xaliqtıń tiykarǵı kásibi diyqanshiliq esaplanǵan. Bul dáwırdegi barlıq diyqanlar massasin azat diyqanlarǵa, jartılay baǵinishli (kadıvar) diyqanlarǵa yamasa qullarǵa ajiratiw mûmkin. Jarimshi arendatordıń keń taraliwi nátiyjesinde kadıvarlardıń sani artqan. Bay jer iyeleri ózleriniń iri xojaliqlarına iye emes edi. Olar óz jerlerin mayda bóleklerge ajiratıp, diyqanlarǵa túrli shártler tiykarında bólip bergen. Bunday charikarlıq arendası tiykarında jer

alǵan diyqanlar jer iyelerine zúrááttiń jartisin 1/3 yamasa 1/4 bólegin beriwleri tiyis edi. Sherikles kadivar, erkinlikke shıǵarılǵan qul yamasa qul boliwi mümkin edi. Bazi da erkin diyqanlar da az jerje iye bolǵanlıǵı sebepli qiyinshiliqqi ushirap, zúráátsızlık yamasa basqa sebepler menen jarimshilardiń qatarina qosilar edi.

Xalifa mámlekет jerlerin adamlarǵa «iqta» túrinde sawǵa etken. Mámlekетlik jerler ayirim áskeriý áskardalar hám hámeldarlarǵa ómirlikke yamasa miyras túrinde berilgen. Biraq jerlerdiń tiykarǵı iyesi xalifa esaplanip, ol iqtadarlardan pay aliw huqiqina iye edi.

VIII ásir ortalarına kelip Mawarawnnaxr aymaǵına siyasiy basqariw arab xalifatlıǵı siyasiy sistemاسına úylestirilgen edi. Sogdi húkimdarlardıń qol astındaǵı hákimshilik mákemesiniń usili óz formasin saqlap qalǵan boliwina qaramastan hákimiyattiń xalifa nayibina boysiniwi shárt edi. Jergilikli mámlekет basshilariniń kóphılıgı óz huqıqları hám jeńilliklerin saqlap qaliw maqsetinde islam dinin qabil etken edi. Islamdi qabil etpegen aqsúyekler óz jerlerinen ayirilar yamasa kompensatsiya tóler edi.

Arablar Mawarawnnaxrdı basip algannan keyin, bul aymaqti jer-múlkleri xalifaǵa tiyisli bolip qaldı. Buringı jerler Buxarada iri aqsúyek-buxarxudatlardıń jeke múlki esaplansa, bunnan bilay olar xalifaniń múlkine aylandı.

Xalifa mámleketti basqariwa wázir ul-vuzara (ullı wázır)ge súyengen. Armiya bolsa ámir ul-umaraniń qol astında edi. Xalifa túrli máselelerdi diywan ad-dar, yaǵníy keńeste kórip shıǵatuǵın edi. Diywan ad-dar úsh tiykarǵı diywanga bóligen. Olar diywan al-mashriq, diywan al-maǵrib hám diywan al-xarajdan ibarat bolǵan. Mawarawnnaxrǵa tiyisli máseleler diywan al-mashriqta sheshilgen. Xalifa wálayat nayıplarin lawazimǵa tayinlaw yamasa bosatiw huqiqina iye edi. Xalifaliqtıń huqiqiy máseleleri kurani-kárim hám Payǵambar kórsetpeleri, násiyatlarına tiykarlangan jaǵdayda kórip shıǵılǵan.

Diyqanlardıń arab aqsúyekleri menen tuwısqanshiliq qatnaslarin baylanistiriwi olárғa úlken jeńillikler beredi. Birinshiden, olar ózlerin biylik júrgiziw statusin saqlap qaldı. Ekinshiden, belgili muǵdarda xalifa gózainesine salıq beriw menen óz jerlerin iqtiyarında qaldırar edi. Arendaǵa beriwdi kúsheytiw menen olardiń sotsiallıq abiroyi kadivarlarǵa qaraǵanda ádewir joqari basqishqa kóterildi. Diyqanlardıń qaramaǵındaǵı az sanlı qullar da azatlıqqı shıǵıp, arendatorlarǵa aylandı.

Iri jer iyeleri diyqanlar jerlerin mayda bóleklerge bólistirip óndiriwshilerge arenda formasında bólip bergen.

Arablar Türkstan jerlerin basip algannan keyin, ápiwayi xaliqtıń jaǵdayi taǵı da tómenlep ketti. Onıń moynina jańa salıqlar salındı. Xalifaǵa oǵada úlken muǵdarda olpan (calğırt) jiberip turdi. Bul álbette ápiwayi xaliqtan alinatuǵın túrli salıqlardan jiynalatuǵın edi. Arablar Mawarawnnaxr xalqinan mümkin bolǵansha kóplep baylıq óndirip aliw siyasatin alip barǵan. Olar dáslepki jilda islamsı qabil etkenlerge ayirim jeńillikler bergen. 728-jilda islamsı qabil etkenler «xiraj» salıǵı «egilgen ónimniń úlesi muǵdarında» hám «júziyya» (jan basına salinatuǵın salıq) tan azat etilgen.

Biraq keyin ala xalifaniń dáramatlari ádewir azayip ketedi. Biraq tez arada arab xalifaliǵı Orta Aziyada óz dárejesin pútakiley bekkemlep algannan keyin, musilman hám musilman bolmaǵan xaliqlardan da bir qálipte salıq alatuǵın boldı. Xirajdiń muǵdari zúrááttiń yarımına tuwra kelgen. Bulardan tisqari xaliqtan jáne bir keń taralǵan salıq — zákát alingan edi.

Bul salıq sharwa, ónermentshilik hám sawdadan alinatuǵın dáramattiń 1/40 bólegi muǵdarında alingan. Salıq jiynawshilar «ámil» dep atalǵan. Baǵdattıń arnawli salıq jiynawshisi Buxaraǵa kelip salıqlardi ózi jámlep alip ketken. Salıqlar pul yamasa ónim formasında jiynalıp turilǵan.

Salıqlar úsh túrli formada jiynalǵan:

1. «Qavanin yamasa muqatiya» — mayda wálayatlar hám rayonlardan gózinege túsetuǵın jiylim.
2. «Maqasima» — zúrááttiń belgili bir úlesi muǵdarında tólengen. Onıń kólemi suwǵariwǵa baylanisli jaǵdayda belgilengen.
3. «Misaxa» — jerdiń kólemine qarap muǵdari belgilenetuǵın salıq bolip, onda egin

egiwi yamasa egilmewine itibar berilmegen.

Ózbekstan aymaǵı arablar tarepinen basip alingannan soń arab xalifaliǵı quramina kirgen. Arab xalifaliǵı feodal teokratik mámlekет bolip, onıń basında xalifa turǵan. Xalifaga mámlekettegi barlıq dúnyaliq hám de diniy hákimiyat tiyisli bolǵan. Egerde xalifaliq tarepinen basip alingan wálayatlardıń basında xalifa tarepinen tayinlanatuǵın ámirler turǵan. Ózbekstan aymaǵın xalifaniń Xorasan hám Mawarawnnaxr boyinsha nayibi basqarip turǵan.

Nayib jeke qalalar hám elatlı punktlerdiń hákimlerin, shayxlarin tayinlaǵan. Olar jergilikli xaliqtan olpanlar jiyiw hám de jámiyetlik tártipti saqlap turiw siyaqli waziypalardi orinlaǵan. Ayirim qalalardiń hákimleri hákimshilik-finanslıq huqıqlardan tisqari hátteki áskeriy adamlardi da basqarǵan. Kóp orinlarǵa arablar óz áskeriy bólimlerin jaylastırǵan edi. Olar jergilikli xaliqtı tutqinliqta uslap turǵan. Arablardiń hákimshilik apparati hám mirshablari bolǵan, hákimlerdiń bolsa jeke qarawillari bar edi.

Arablar Mawarawnnaxrdı basip aliw protsesinde islam dini hám usiniń menen bir qatarda musilman nizamshiliq sistemasında engizgen. Islam huqıqtaniwshilarınıń tiykarin sháriyat qureydi.

Sháriyat tiykarinan tómendegi dereklerge tyikarlanadi.

1. Qurani kárim — musilmanlardıń muqaddes kitabı.
2. Hádiysi sharif — Muxammad payǵambardiń násiyatlari, kórsetpeleri hám xizmeti menen baylanisli morallıq, huqiqiy ólshemler.
3. Xulafayi Rashidinniń ádıl qararlari hám biylikleri.
4. Ijmo-abirolyi, itibarli musilman huqıqtaniwshilarınıń túrli sorawlarǵa juwapları hám qararları.

Islam dininde pátıwa atamasi keń qollanılıp, ol islam huqıqtaniwshi, joqari mártebeli hám abirayli shaxslardiń dúnyaliq húkimdarlardıń qararlari hám pármánların jazba ráwisheshastastyıqlanıwin áňlatadi.

Islam nizamshiliğin ámelge asiriwshi huqıqtaniwshilar belgili bir atamaǵa iye bolip, olar óz ilimiý dáręjelerine muwapiq belgili bir basqishta turǵan. Qazi sud islerin ámelge asiriwshi, sholiwshi shaxs bolip, islam nizamshiliğında tómengi basqishta turǵan. Qazilar ishtixad, yaǵniy joqari nizam ilimin biliwi shárt bolmaǵan. Islam nizamshiliyi ámelge asiriwshilar:

Mufatix — waqim islerin ámelge asiriwshi shaxs.

Mujtaxid — joqari dárejege erisken ilim iyesi, yaǵniy ishtixatti /bilimdi/ toliq iyelegen shaxs.

Shayx ul-islam — eń joqari basqishta turiwshi huqıqtaniwshi shaxs.

Mufti — ayirim mámleketterdegi pátıwa beriwi, qarar shiariwshi, sud islerin ámelge asiriwshi joqari mártebeli shaxs.

Islamdi qabil etkenler musilman yamasa musilmanlar delingen. Islam jámiyetinde hámme quday aldında teń, birdey esaplanǵan.

Hárqanday insan, ol tuwiliwi hám qaysı sotsiallıq taypaǵa tiyisli boliwina qaramastan, sháriyatta birdey hám teń huqıqqa iye esaplanadi. Islam nizamtaniwshiliğiniń áhmiyetine bola ekige bólinedi:

1. Huqıq allah — insanlardıń quday aldındaǵı májbúriyatları.
2. huqıq an-nas — insanlar arasında huqıq hám májbúriyatlar.

IX ásirge kelip arab xalifatlıǵında siyasiy daǵdaris júz beredi. Orta Aziya xalqınıń arablar zulimina qarsi qozǵalańları bul daǵdaristi taǵı da tereńlestirip jiberedi. Ásirese, 806-jilda Sogdilardiń Samarcandta baslangan Rofe ibn Lays basshiliǵındaǵı qozǵalańı tez arada Tashkent, Ferǵana hám Qashqadár`ya hám Xorezm wálayatlarında da keńnen jayildi. Xalifa áskerleri bul qozǵalańdı bastırıwǵa hárqansha urinsa da toqtata almadi. Usinnan keyin xalifa Xarun ár-Rashidiń balası xorasan nayibi Mamun jergilikli feodallardan járdem sorawǵa májbür boladi. Xalifa olarǵa mámleketti basqariw huqıqin beriwdi wáde etedi. Rofe ibn Lays feodallardiń sózine qulaq salip, qozǵalańdı toqtatadi hám arablarǵa boysinadi. 806-jıldan 810-jılǵa shekem dawam etken bul qozǵalań bastırılgannan keyin onıń basshilari ólimge húkim etiledi. Xorasan hám Mawarawnnaxrda hákimiyat jergilikli aqsúyeklerdiń qolinan ótedi. Solay etip Arab xalifatlıǵı

Orta Aziyadaǵı hákimiyatına shek qoyiladi.

Samaniyler mámleketi hám huqiqi (874-999)

IX ásirde Orta Aziya aymaǵında elege shekem arablar ústemyligi dawam etti. Biraqta erk hám azatlıq siyaqlı joqarı tariyxiy dástúrlerge sadiq bolǵan ata-babalarımız arab basqinshilarına qarsi gúresti bir máwrit bolsa da toqtatpadi hám biygárez oraylasqan mámlekет dúziwge talaplandı. Bul háraket arab basıp aliwshiların hárdayım qáwip-qáter astında saqlap turdi. Olar orinlardaǵı hátteki ózlerinen shiqqan biylewshilerge de gúman menen qarap isenimsiz bildirdi. Xalid ibn Barmaq — barmaqıylar misalinda buni kórip isenim tuwdiramız. Barmaqıylar Xorasan hám Mawarawnnaxrdı basqariw menen ǵana sheklenip qalmadı. Olardiń tásiri Oraylıq arab xalifatlıǵında da kúshli bolǵan. Abbasiyler biylik etken dáwirde derlik 50 jıl dawamında mámleketti basqariwdiń juwapkershilegin Baliqtan shiqqan barmaqıylardıń qolinda bolǵan. Abbasiyler usinday juwapkershili lawazimlardi barmaqıylardıń qolina beriwge májbúr bolsa da, biraq olardiń jedellesip baratırǵanlıǵinan qoriqqan edi. 786-809 jıllarda xalifaliq etken Xarun ar-Rashid barmaqıylar shańaraǵına qattı soqqı bergen.

Hákimiyattiń basına barmaqıylardıń orni taxiriylar keledi. Taxiriylar Xorasanniń iri aqsúyek jer iyelerinen bolıp, bul dinastiyanıń tiykarın salıwshi Taxir Xuseyn. Bul dinastiya tiykarınan Irak wálayatiniń Bushqang qalasinan edi. Taxir 809-813 jıllarda Xarun ar-Rashidiń balalari Mamun menen Amin arasındaǵı bolǵan gúreste Mamun tárepinde bolıp, oǵan Baǵdadı hám xalifaliq taxtti iyelewge járdem berdi.

Mamun 813-jılda xalifaliq taxtına otırǵannan keyin Taxir ibn Xuseyn úlken húrmet hám izzetke ilayıq abiraylı adam bolıp qaldı. 821-jılda ol Xorasanniń nayibi etip tayinlandı. Mawarawnnaxr da Xorasan nayıplığı quramina kiredi. Onıń rezidentsiyasi Nishafurda edi. Taxir óz qol astındaǵı keń wálayatlardı biygárez mámlekette aylandırıw ushin ashiqtan-ashiq háraket etti. Ol nayıplıqqa tayinilanǵan kúnnen bir jıl óter-ótpesteń, Jámiy meshitinde juma namazda oqılǵan qutpadan xalifanıń atın shıgarıp taslawǵa buyrıq berdi. Bul sol dáwir ushin xalifaǵa qarsi kóterilgen qozǵalań menen teńdey edi. Bul waqiyadan kóp waqıt ótpey Taxir ibn Xuseyn tosattan qaytis boldı. Usinnan keyin Taxirdiń hár bir qádemin baqlap júrgen xalifa onı záhárlep óltirgen degen gáp tarqaldi. Xalifa usinday mayda-shúyde gáplerge tiykar qaldırmaw maqsetinde Xorasan nayıplığı taxtına Taxir ibn Xuseynniń balları Talxa hám Abdullabbas Abdullaxtı gezek penen qoyǵan. Abdullabbas Abdullax nayıplığı dáwirinde (830-844) xalifaǵa rásmiy túrdegi baǵinshılı — vassal bolsa da, ámelde ǵárezsiz mámlekette aylanıp, paytaxtı Maridan Nishafurǵa kóshirilgen. Buniń eń tiykarǵı sebepshisi xalifaliq húkimranlıǵın qáwip astında qaldırıǵan hám tez-tez kóterilip turǵan xalıq qozǵalańları edi. Mine usinday qozǵalańlardan biri 806-jılda bolǵan edi. Xalifaliqtı qorqıtqan bul qozǵalań Nasaf, Buxara, Ustrushana, Shash, Xorezm hám basqa aymaqlarında óz ishine aldi. Qozǵalańǵa kóterilissi arab láshkerbasisi Rafe ibn Layz basshiliq etken. Qozǵalań Muqanna dástúrlerin dawam ettirgen. Bul háraket ásirese Shash wálayatı aymaqlarında kúshli en jaydi.

VIII ásirdiń 80-jıllarında Muqanna tárepdarları kóbirek jasirinip qalǵan edi. Qozǵalańdı hár saparǵiday türkler taǵı da qollap-quwatladı. Qozǵalańshilar Samarqandı iyelegen. Xalifa Mamun bul hárakettiń xalifa kúshin oǵada qáwipli ekenliginen táshwishte edi hám onı bastırıw ushin túrlishe qurallardı iske salǵan. Juwmaǵında qozǵalań 810-jılda bastırıǵan. Onı bastırıwda Saman ibn Asat qatnasti. Bul iste Samanidiń balalari Nux, Axmad, Yaxyä, Ilyaslar úlken úles qostı. Olar tiykarınan Balx wálayatiniń Saman awili aqsaqali Saman Xudadıń áwladları bolǵan. Saman ibn Asad hám perzentleriniń xizmetleri esesine xalifa Mamun Nux ibn Asadı Samarcandı, Axmad ibn Asadı Ferǵanáǵa, Yaxyani Shash hám Ustrushana, Ilyasti Geratqa nayip etip taynilaydı. Solay etip, Mawarawnnaxrdı samaniyler dinastiysi dízildi.

Álbette bul jerde Taxirdiń Saman ibn Asad ballarin jaqsi bilgenligi hám olarǵa jaqsi niyette bolǵanlıǵı úlken rol` oynaǵan. Saman ele Mavrde nayip bolıp turǵan waqitta Taxir ibn

Xuseyn hám xalifa Mamunniń diqqatin ózine tartqan edi. Saman Mamunniń tásirinde otqa tabiniwshiliq dininen shiǵip islam dinin qabil etken.

Aniq bolmaǵan maǵlıwmatlarga qaraǵanda aǵa-inili samaniylerdiń, atap aytqanda Axmed ibn Asadtiń jaǵdayi awirlasip qaladi. Ferǵana hám Ustrushanda xalifaliqqa qarsi qozǵalań kóterilip, Axmed óz nayıplıǵın taslap ketedi. Qozǵalańdi Taxirdiń balasi Talxa bastırǵannan keyin, Admed Ferǵanaǵa qaytadi hám bul jerde uzaq waqt hákimlik etedi. Nux Samarqandta 819-820-jıldan 841-842-jılǵa shekem, Axmed Ferǵanada 819-820-jıldan 864-865-jılǵa shekem, Yaxyá Shash hám Ustrushanda 819-820-jıldan 855-856-jılǵa shekem nayıplıǵ etedi.

Nayıplıq ayriqsha xizmetleri ushin inam — siyliq túrinde berilgen. Lawazim menen bir qatarda paydalaniw ushin jer múlki sawǵa etilgen. Samaniyler ekinshi dárejeli nayıplar bolǵanlıǵınan olarǵa mis teńgeler (filuslar), taxiriylarga bolsa áyne zamanda gúmis teńgeler (dirxam) basip shıǵariwǵa ruxsat berilgen. Samaniyler inam etilgen jerlerdiń qanshelli bay bolǵanlıǵın IX ásirdegi belgili arab geografi ibn Xardadbektiń wálayatlardıń salıq muǵdari haqqındaǵı maǵlıwmatlarinan da bilsek te boladi. Onıń jaziwinsha pútkıl Sogdi aymaǵı xalifaliq ǵazıynesine taxiriylar arqali 326 miń muxammadiy dirxamnan tólep turǵan. Fargana Axmad ibn Asad arqali 280 miń, Yaxyá ibn Asad arqali Shash 607 miń, Ustrushan 50 miń dirxamnan tólegen. Usinday úlken salıqlardi tekte oǵada bay úlkeler ǵana tólewi múmkin edi. Ekonomikalıq kóteriliw áskeriy qúdiretti de belgilegen. Mawarawnnaxrda 600 miń atlı ásker hám piyada ásker bolǵan. Házirgi Ózbekstanniń arqa shegaralarına jaqin wálayatlarında tiykarinan kóshpeli türk qáwimleri jasaǵan. Sirdár`yaniń orta hám tómengi aǵımlarında olardıń qalalari kóp bolǵan. Kóshpeli türk qáwimleri Mawarawnnaxr oazislerinde Sogdiyalar, ferǵanalıqlar, xorezmlikler hám basqalar menen birgelikte turmis keshirgen.

IX ásirde birinshi yariminan baslap türkiy — oǵuzlar, Mawarawnnaxrdıń otiriqshi hám mádeniy turmis keshirip atırǵan oazis xalıqlarına hújimler shólkemlestirip, olardi tez-tez tinishsizlandira baslaǵan. Sonlıqtanda Abdulla ibn Taxir IX ásirdeń 30-jıllarında türk-oǵuzlarinan qorǵaniw ushin Farabad (Qızılarbatqa jaqin) hám Dağıstan (Mashxadi Misriyan)da bekkem qorǵanlar quďırǵan, hâtteki óz balası Taxirdi áskerlerge bas etip türk-oǵuzlarǵa qarsi sawash júrgiziw ushin urisqa jibergen. Usinday bekinis diywalları Buxaraǵa (Kempir devor ati menen házirge shekem belgili, Samarqandta Qiyamat devor dep ataladi) hám basqa da orinlarda qurilǵan.

Kóshpeli türk qáwimleri IX ásirdeń birinshi yariminda Yaxyá ibn Asad hákimlik etiwshi Shash (Chash)qa tez-tez hújimler shólkemlestirgen. Yaxyaniń iltimasına muwapiq hám onıń qatnasiwında aǵası Nux ibn Asad 840-jılda Isfijabtiń türk hákimine qarsi júrisinde bekkem qorǵaniw diywali qurilǵan. Nun ibn Asad 841-jılda qaytis boladi. Dereklertiń gúwaliq beriwinshe, Samarqand wálayatin bir waqtıları aǵa-inili Axmed hám Yaxyá birgelikte basqarǵan. 855-jılda Axmediń balası Nasr ibn Admad Samarqand nayıplıǵına tayinlanadi. Bul jaǵday Mawarawnnaxrda Axmed ibn Asad abirayınıń ósiwine alıp keledi. 856-jılda Yaxyada qaytis boladi. Axmed endi Shash hám Ustrushan nayıplıǵın da óz qolina aladi hám bul wálayatlardı balası Yaqib ibn Axmedke bergen.

Minekey usilayinsha IX ásirdeń ortalarına kelgende Buxara, Qashqadár`ya, wálayatlar hám Shaǵanrud (házirgi Surxandár`ya) oazisinen basqa Mawarawnnaxrdıń barlıq aymaǵı Axmed hám onıń ballarınıń tásirinde bolǵan. Bul iske Taxir ibn Abdulla (844-862) qarsılıq etpeshegen, óytkeni endi samaniyler ústinen buringıday ata-babası siyaqli húkimranlıq qila almaslıǵın jaqsi biledi. Sebebi taxiriylar dinastiysi barǵan sayın daǵdarısqa qaray júz burmaqta edi.

IX ásirdeń 60-jıllarınan baslap taxiri húkimdarlarǵa qarsi xalıq háreketleri kúsheydi. Bul háreketke Faziylar basshiliq etti. (Faziylar tiykarinan kóshpeli qáwimler hújimin toqtatiw maqsetinde kambaǵal ónermentler hám jersiz diyqanlardan quralǵan qurallı armiya). Faziylar háreketi xalıqtan kóbirek salıqlar tólewge asiqtı, toplanǵan salıqlar tómen qundaǵı dirxamlardan ibarat bolǵanlıǵı ushin olardi gúmis teńgelerge almastırıwdı buyirdı. Bul óz gezeginde xalıqtıń ǵázebin qozǵańı, xalıq qozǵalań kóterdi, Xuseyn sarayın iyelep aldi hám taladi. Qala jámáátiniń joqarı qatlamları Samarqandqa — Nasr ibn Axmedke óz wákkillerin jiberdi hám samaniyler shańaraǵınan bir adamdı hákım etip jiberiwdı ótinish etti. Bul usinis álbette Nasrdı quwandirdı

hám óz inisi Ismayil ibn Axmedti Buxaraǵa hákim etip jiberdi. Ismayil samaniy 849-jilda Ferǵanada tuwilǵan. 14 jasında ákesi qaytis bolip, ágasi Nasirdiń qolinda qalǵan. Ismayil Samaniy óz biylygin (874-907) dáslepki dáwirlerinde úlken qiyinshiliqlarǵa ushirasadi. Óytkeni xaliq massasi Samaniy nayıplarınan usı mähálge shekem samaniy nayıplarınan jaqsılıq kórgen emes. Ismayildan da álbette jaqsılıq kútiw ushin heshqanday tiykar joq edi. 875-jilda Ismayil óziniń ekinshi ret Buxaraǵa keliwinde jolda xalıqtıń tinishsiz ekenligin óz kózi menen kórdi. Tariyxshi Narshaxiydiń jaziwina qaraǵanda Barket penen Ramitan arasında 4 miń diyqan qozǵalań kóterip shıǵadi. Hákim sipatında Ismayildiń dáslepki kórgen ilaji diyqan aqsúyekleri hám láshkerbasshilarǵa súyenip xaliq qozǵalanın bastırıwdan ibarat boldi.

Ózin pútkeleý Mawarawnnaxr hákimi etip esaplaǵan Nasr ibn Axmed gúmis teńgeler basip shıǵara basladı. 886-887-jili Nasr tárepinen Samarqandta basip shıǵarılǵan samaniylerdiń eń birinshi gúmis dirxamlarınıń úlgisi Özbekstan tariyxi muzeyinde saqlanbaqta. Nasr ibn Axmed óz inisi Ismayildi ózine baǵinishli nayıp dep esaplap hám qálegen waqitta oni almastiriw mümkin dep oylaydi. Biraq ta Ismayil ágasına boysiniwdi ashiqtan-ashiq qálemegeñ hám Buxaraniń górezsiz boliwina háreket etken. Bul háreket Ismayildiń túrli siltawlar menen Samarqandqa salıq hám salǵırtlardi tólewden bas tartiwinda ayqın kózge túsedı. Eki aǵa-inili arasında 888-jilda kúsheyip ketken dushpanlıq uristiń baslaniwina sebepshi boldi. Bul urista Nasr tolıgi menen jeńiliske ushiradi hám Ismayil pútkeý Mawarawnnaxrdi basqariwdi óz qolina aldi. Nasr samaniyler shańaraǵınıń baslığı sipatında húrmetke ilayiq bolsa da, onda heshqanday hákimiyat joq edi. Ol tórt jil Samarqandta jasap 893-jilda qaytis boldi. Dereklerdiń tili menen aytqanda Ismayil samaniy «aqilli, ádalatlı, miyrimli, pikirley alatuǵın, isbilemen edi». Ol 892-jilda pútkeý Mawarawnnaxr biylygin óz qolina aliwǵa erisip, «haqiyqatında da patshaliqqa ilayiq hám haqli ekenligin» dáliyłledi.

Ismayil Samaniy 893-jilda kóshpeli túrk qáwimleri ústine júris qıldı. Bul júriste ol úlken tariyxiy jeńisti qolǵa kirgizdi. Taraz (házırkı Jambil)di iyeledi hám túrklerdiń xanın 10 miń áskeri menen birge tutqıńga aldi. Bul sawashtiń dawamında sol dárejedegi úlken baylıq úlestirilip berildi. Ismayil Taraz qalasındaǵı xristian sarayın musilman meshitine aylandırdı. Bul júris Ismayildiń dala kóshpenshilerine qarsi shólkemlestirgen sońǵı atlansı boldı. Óytkeni, Ismayildiń tásırınıń kúsheyip baratırǵanlıǵı Xorasan húkim-pármani Ámir ibn Laysqa da, arab xalifası Mutazitke de jaqpaǵanlıǵı álbette túsinikli. Sonlıqtan da xalifa 900-jilda Ismayil menen Xorasan hákimi Saffari Ámir ibn Laysti Xorasan menen Mawarawnnaxr ústinen biylygin támiyinlewshi pármandı shıǵarǵan. Ol ámir menen Ismayildi soqlıǵıstırıp ortada ózi utip shıǵıwdı názerde tutqan edi. Biraq ta waqıyalardıń rawajlanıp bariwi xalifanıń úmitlerin pushqa shıǵardi. Bul urista Ismayil úlken jeńiske erisken hám onıń mámleketi, kúsh hám qúdireti bunnan bilay da kóterildi. Saffariylar qaldırǵan miyraslardi óziniki etip álgan Ismayil pútkeý Xorasandi da samaniyler mámleketine qosip aldi. Ismayil samaniy sol dárejede kúshli hám qádireti mámleketcə aylandı, kóshpeshi qáwimlerge qarsi gúresiw ushin qorganiw bekinisleri bolǵan diywallarǵa, ulıwma heshqanday zárúrlıq qalmadı. Narshaxiydiń maǵlıwmatına qaraǵanda mámleketcə qorganiwin támiyinlewdi diywallarǵa qaraǵanda armiyaniń roline úlken baha berip, Ismayil samaniy «men — Buxaraniń diywilimpazan» degen edi. Kúshli oraylasqan hákimiyat hám qúdireti armiyaniń dúziliwi Ismayil samaniy hám onıń izbasarlarına Mavanaunnaxr hám Iranniń ishki mashqalalarına tiykarǵı diqqat-itibardi qaratiw imkaniyatı berdi.

Ismayil samaniy óz dáwiriniń iri hám aqilli mámleketcəlik ǵayratkerlerinen bolǵan ol iri hám oraylasqan mámleketcə quriwdan mápdar bolǵan barlıq aqsúyek ámeldorfardı óz dógeregine toplaǵan. Olardıń járdemi menen Ismayil sonday bir qúdireti oraylasqan Mawarawnnaxrdıń arab xalifatlıǵı iyeliginen máńgilikke azat boldı. Biraqta bir qaraǵanda qúdireti bolip kóringen bul mámleketti ishten álsızlendiretuǵın bir qatar jámiyetlik qarama-qarsılıqlar bar edi, buni hátteki Ismayil samaniy da saplastıra almadi. Bul oraylıq hákimiyat penen jergilikli hákimiyat arasındaǵı qarama-qarsılıq edi. Samaniyler hárqansha urinsa da, Seyistan, ǵazǵan, ǵazna, Gúrjistan, Ispıjab, Xorezm, házırkı Tájikstanniń tawlı wálayatlari: Chaǵanyan hám Rashtani ózlerine pútkeleý boysındıra almadi. Bul wálayatlardıń hákimleri oraylıq hákimiyatti

rásmyiń tán almasa da, ámelge górezsiz siyasat alip baradi. Samaniyler dáwirinde armiyada jetekshi orindi túrk sárkardalari hám góumlamlari iyelegen edi. Olarǵa barlıq waqitta da isenim bolmadi. Ismayıldan soń oniń miyrasxori dáwirinde samaniyler dinastiyasi daǵdarisqa qaray júz burdi.

Samaniyler mámlekетiniń usinnan keyingi rawajlaniw basqishi da hákimiyat, mámlekет hám mal-múlkke talasip, gúres penen ótti hám aqibetinde daǵdarisqa qaray bet burdi.

Samaniyler dáwirinde mámlekettiń oraylasowi eki dár`ya aralıgınıń soitsalliq-ekonomikalıq sistemasi belgili dárejede rawajlanıwina alip keldi. Feodallıq islep shıgariwǵa tiykarlangan usil rawajlanıp, ónermentshilik mádeniyati, arab hám parsi tillerindegi ilim-pán hám de ádebitya rawajlandi. Diyqanshılıq tiykarinan suniya hám jawin suwlari menen suwgariwǵa (lálmikar) tiykarlangan edi.

Bylewshi klass wákilleri úlken-úlken jer múlkleriniń iyeleri boldi. Bularǵa samaniy húkimdarları hám olardiń áwladlari, túrk áskerbasi hám hámeldarları, ruwxaniylar kirip, olar joqarı klass esaplanǵan edi. Arab xalifatlıgına qarsılıq kórsetken iri, bay diyqanlar olardiń qarsılıgınıń bastırılıwi waqtında, úlken zıyan kórgen bolsa da, ele kúshli edi. Nizamúlmúltıń jaziwinsha, ásirese túrk áskerbasiları, atap aytqanda Alp Tegin oǵada bay bolip Mawarawnaxr hám Xorasandaǵı 500 awıl oniń jeke múlki bolǵan. Hár bir qalalarda oǵan qarasli kárwansaraylar, monshalar, úyler siyaqli kóshpes múlkleri bar edi. Túrk áskerbasilarınan Abu Álp Simjúriy hám Fayiq ta onnan qalispadi. Pútak ishki hám sirtqi sawdani, dúkanlar, kárwansaraylar hám de turaq jaylardı óz qollarına kirgizip alǵan sawdagerler qatlami ústem klasslardıń qatarında edi.

Samaniyler dáwirinde Buxara musilman dini hám diniy aǵımlardiń orayına aylana basladı. Diniy mákemeler, meshit hám medreselere jer, suw múlklerin waqim etip beriw keńeydi.

IX ásirdiń aqiri hám X ásırdegi júr múlkleri barlıq islam mámleketerindegi siyaqli, eń aldi menen kimge tiyisli ekenligi, keyin ala salıq tólew tártibine muwapiq toparlastriliwi múmkin. Atap aytqanda, múlkler kimniń iyeligine qarap 3 túrge bóligen:

1. «Múlkiy Mamlaki sultaniy» — yaǵniy sultan (húkimdar) mámlekет baslıqlarına qarasli jerler. Bul jerlerge ádette, mámlekет jerlerinen bóleklenenligi ushin olardan keletügín dáramatlar mámleketlik

mákemeler bolǵan devonlar tárepinen alip barılǵanlıgi ushin da mámlekет jerleri (múlki) dep esaplanǵan.

2. Waqim — yaǵniy diniy mákemelere waqitsha yamasa turaqli paydalaniwǵa ótkerilgen jerler, bizge shekem samaniyler dáwirinen qalǵan waqim yarlıqlarınıń jetip kelgenligi bul múlktıń de rawajlana baslaǵanlıgin kórseter edi.

Saliq tólew formasına qarap tiykarinan:

a) xiraj jerleri — mámlekет jerlerinde jasap, oni islep onnan paydalanganlıgi ushin diyqanlardan mámleket salıǵı — xiraj óndiretuǵın jerler.

b) salıq tólewdən bir bólegi yamasa pútakiley azat etilgen, kelip shıgíwi boyinsha Muxammad payǵambar shańaraqlarına barip taqalatuǵın saidlardıń jerleri kirgen.

Samaniyler dáwirinde nayıplar, áskrebäsilär hám ámeldorfalarǵa sawǵa túrinde pútak wálayatlar inam etilip, bul «Wqta», oni alǵan adam «iqtidar» dep atalǵan. Bunday jer múlk iyeleri de rawajlangan. Olar mine usi jerden keletügín dáramattiń bir bólegin tutip qaliwǵa haqli bolǵan. Feodallarǵa tiyisli jer múlkleri bul dáwirde kóbirek ijarashi diyqanlar tárepinen túrli formalarǵa arendaǵa alinar edi. Kúsh-kóligi hám qural-saymanları bolǵanları zúrááttıń 1/4, 1-3 bólegin alsa, hesh nársesi bolmaǵan arendatorlardıń úlesi hátteki 1/10, 1/12 ge shekem tómenlegen. Ijarashilarǵa berilgen jerlerden zúrááttıń qansha bólegi kimge tiygenligine qarap mámleket salıǵı — xiraj alingan. Bulardan tisqarı samaniyler dáwirinde de qullar kóp bolip, olardiń miynetinen keń paydalanylǵan.

Mámleketlik sistema boyinsha. Samaniyler mámleketi oraylasqan tipik orta ásır mámleketi bolip, basqariw formasi manarxiya edi. Mámleket baslıqları ózlerin «Ámir ul-muslimun» dep ataǵan, egerde xalifalardan ayirmashılıgi mudami ámir, yaǵniy húkimdar dep atalǵan. Mámleketti basqariw ekige, jeke ámirdiń ózi basqarip turatuǵın saray (dárgax) hám pármankardı ózlerine boysınǵan tarmaqlar boyinsha mákemeler arqali orinlaytuǵın diywangá bóligen.

Arab xalifatlığında diywan sisteminiń qáliplesiwi Abbasiy xalifalar, Mawarawnnaxrda samaniyler dáwirine tuwra keledi. Diywanlar sistemi Mawarawnnaxrǵa arab xalifatlığının kırıp kelgen.

«Amir... óz sarayı dárwazası aldında hámeldarlar ushin saray quriwǵa buyirdı, — dep jazadi Narshaxiy — onı da qurdi, solay etip hár bir ámeldorfı patsha sarayı dárwazası aldında qurılǵan óz sarayında jeke diywani boldı».

Bul mákemeler on bolǵan. Wázırlik yamasa bas xajib diywani (xajibud xijab) olardıń ishindegi eń úlkeni sanalıp, barlıq diywanlar oǵan boysingán, onıń biyliklerin orinlaǵan. Onıń baslıǵı wázırlik lawazimi áwladtan áwladqa dinastiya tiykarında ótken. Onnan keyingi orında mámlekettiń dáramat hám qárejetlerin, kiris-shıǵıs isleri menen shugıllanatuǵın diywan, yaǵniy qarji (mustawfiy) diywani turǵan. Mámlekетlik is qaǵazlari diywani (úmidúlmúlik yamasa diywani insha) tárepinen alip barılıp, oǵan bola arab hám parsi tillerin bilgen, belgili dárejede bilimli bolǵan adamlar, «aqili qalam» arasinan tańlap alıngán. Joqarida aytip ótkenimizdey, samaniyler armiyasi túrk ulamlarınan dúzilgen. Olarǵa wázır, yaǵniy bas hajib basshiliq etken. Biraq ta olardiń aylığı támıynati menen shugıllaniwshi arnawlı lawazimli shaxs — Arız bolıp, onıń mákemesi — saqshilar yamasa diywani aziz dep atalǵan. Jerlerdiń shegeralari xalifaliqtan úlken bolǵan. Bul mámlekette baylanis xizmeti tiykarǵı orindi iyelegen. Sonlıqtan da onıń orinlardaǵı xizmetkerleri jergilikli baslıqlarǵa boysinbastan tikkeley oraylıq xat-xabarlar juwapkerli diywani (barid)na boysingán. Muxtasib diywani da bolıp, onıń waziypasi eń aldi menen sawdagerlerdiń tas tárezilerin, ónermentlerdiń ónimleriniń sapasın tekserip turiwǵa qaratılǵan. Keyin ala ol qala xalqınıń din hám ádep-ikramlıq tártiplerine ámel etiwin tekserip turiwshi lawazimǵa aylanǵan. Bulardan tisqarı, mámlekет gázyynesindegi dáramat hám qárejetlerdi qadaǵalap turiw diywani «múshirif», mámlekетlik mulklerdi basqariw diywani, sonday-aq, qazilar diywanları da bolǵan. Bul diywanǵa qazi basshiliq etip, ol tiykarinan sud islerin alip barǵan. Soni da aytip ótiw kerek, bul sistema keyin ala gáznawiyalar mámleketinde taǵı da rawajlanıp, bekkemlendi. Jergilikli basqariwǵa kelgenimizde, wálayatlarda olardiń oraylıq «qasaba»lar bolıp, jergilikli basqariw hákimleri, ayirim waqitta «kátquda» (yaxshi újayın) qolinda toplanǵan. Qalalarda hákimiyat baslıq, diniy basqariw bolsa Shayx-ul- Islam qolinda edi.

Huqiqiy múnásibetler samaniyler mámleketinde sud isleri sháriyat nizamlarına tiykarlaǵan edi. Sud isleri qazılıq diywani tárepinen basqarılǵan. Sud protsessin qazikalanan, qazilar, muftı, baslıqlar tárepinen ámelge asirilǵan. Wálayat qaziları qazikalanaǵa boysingán. Awır jinayat islegenler ólimge yamasa uzaq müddetke qamaq jazasına húkim etilgen.

Wálayatlarda awır jinayat islegenler qaziqalan hám ámirdıń húkimine tartılǵan. Ólim jazasi basqalarǵa ibrat boliwi ushin Buxara Registanında, kóphshılıktıń aldında orinlaǵan. Urliq etkenler muxtasip hám onıń mirǵazabi tárepinen uslanıp, xaliq toplanǵan orında yamasa bazar jaylarda qoli shawip taslaǵan. Jeńilirek gúna islegenlerge tán jazasi berilgen yamasa járiyma salıngán.

Samaniyler mámleketinde islamdaǵı huqiqiy múnásibetlerdi jergilikli xalıqtıń úrp-ádetine sáykeslewge járdem beriwshi shıǵarmalar dóretilgen. Olardan qazılıq mákemeleri járdemshileri qollanba túrinde paydalangan. Atap aytqanda, faxix Abulayis ibn Axmad Samarqandıydiń «xazinatul fikix» (musilmanshılıqtıń nizam tártipleri gázyynesi) shıǵarması.

Wálayatlarda da jergilikli mákeme uyımlarınıń bólimleri bolǵan. Samaniyler mámleketinde mákemelerde islew ushin belgili dárejede bilimge iye bolǵan arab hám parsi tillerin bilgen adamlar talap etilgen. Álbette, bul mámlekет ámeldorfı patsha duris, ádalatlı islegen degen gáp emes, barlıq dáwirdegidey xizmetshilerdiń paraxorlıq, dámegoylıq siyaqli qásıyetleri olarǵa da tán edi. Sonday-aq, Narshaxidiń kitabında 828-jili Buxara qalasınıń qazılıǵına tayinlaǵan Said ibn Xalaf ál Valxiy haqqında da jaqsi pikirler jazip qaldırılǵan: «kúshli adam hálsız adamǵa zulim ótkermewi ushin tarnawlar qurdırıp, Buxara suwin ádalat hám insap penen bólístiriwdı sol adam tiykarlap bergen».

Bul dáwirde huqiq deregi musilman dininiń ideologiyasına tiykarlaǵan shárayat huqiqi sistemasına súyendi. Kóplegen hádis iliminiń bilimdanları muqadisler hám fiqıq ilimpazlari jetisip shıqtı. Jáne de islam dúnyasına tanitti.

Ğaznawiylar mámleketi hám huqiqi

Ğaznawiylar mámlekетиниń payda boliwi sebepleriniń biri samaniyler mámlekетиниń kúshsizleniwi hám de túrk láshkerbasilariniń statusiniń kúsheyowi boldi. Ğazna qalasında hákimiyyatti qolǵa aliwǵa birinshi bolip uringan adam samaniyler láshkerbasisi (Alp Tegin) bul mámlekет oniń balasi Maxmud Ğaznawiy (998-1030) dáwirde óziniń eń joqari shińina shiqti. Mámlekettiń dúziliwi hám bekkemleniwi eki dár`ya aralığında hákimiyyatti óz qolina alip atirǵan qaraqaniylar mámlekетиниń Ámiwdár`yadan ótiwin toqtatiw menen birge boldi. XI ásirde úlken mámlekетke aylanip, arqa Hindstan shegarasinan baslap Kaspiy teńiziniń qubla jaǵalawlarina shekem, házirgi Awǵanstan, arqa-shıǵıs Iran wálayatlarin óz ishine alǵan ǵaznawiylar mámlekети eki dár`ya aralığındaǵı xaliqlar tágdirinde áhmiyetli rol` atqardi. Bul mámlekette de Orta ásirlık Shiǵıs desputizmniń formasında bolip, oniń quramina Ğazna, Balx, Taxarstan, Xorasan, Batis Iran, Kaspiy teńiziniń qublasındaǵı jerler, Ámiwdár`ya basseyni, arqa Hindstan kirgen. Xorezm 1017-jilda Maxmud Ğaznawiy tárepinen basip alinip, Xorezmshax Altintash oniń vassali esaplanǵan. Kazbin, Ispaxan hám Xamadan hákimleri hám Kakuidler dinastiyasina tiyisli vassanlar esaplanip, olar jilina Maxmud ǵaznawiy mámleketine 200 miń irak dinari hám 10 miń kiyim-kenshek jetkerip berip turǵan. Sonday-aq, buydiyler dinastiyasinan bolǵan Taxarstan, Gurgan hákimleri de Ğaznawiylardiń vassallari bolǵan.

Mámlekет baslıǵı arab xalifasi tárepinen sultan dep tán alinip, oǵan yarlıq berilgen. Biraq oniń hákimiyyati bólınbes esaplansa da, ayirim jaǵdaylarda óz jaqinlariniń pikiri menen esaplaśiwigá májbür bolǵan. Keyin ala Baǵdad xalifasi al-Qadir (991-1031) tárepinen oǵan Yamin-ud-davlat — yaǵniy mámlekettiń oń qoli húrmetli ataǵı berilgen. Sultanniń eń jaqin járdemshisi barlıq puqaraliq hám hákimshilik ámeldarlariniń baslıǵı — wázir esaplanǵan. Belgili tariyxshi Bayxaqiydiń «Masud tariyxi» shıǵarmasında Ğaznawiylar mámlekетinde sultan hám wázir arasındaǵı basqa mámleketerde kózge túspeytuǵın ózine tán bolǵan bir múnásibetler bar ekenligi kórsetiledi. Egerde sultan qanday da birewge wázirlik lawazimin berse, wázir menen sultan arasında mámlekет basqariwin shegeralaw ushin kelisim dúzilgen. Usinnan keyin wázir sultannan óz wákılliklerin qay dárejede, qay kólemeǵe ámelge asiriwin sorap qaǵazǵa jazǵan. Oǵan sultan óz qoli menen juwap bergen. Ekewi de juwaplardıń sońına ant iship qol qoyǵan. Wázir gúwalar aldında bálent dawis penen óz waziypasin úlgili alip bariwǵa ant ishken. Bul ant yarlıǵı mámlekет arxivinde saqlanǵan. Kelisimdi bolsa wázir ózine alǵan. Wázirdıń waziypalarınan Ğaznawiylar mámleketeiniń orayılıq apparatina basshılıq etiw bolǵan. Buǵan tómendegiler kirgen: mámlekет mirzaxanasi, diywan ar-rasail, wázirlik diywani — diywani baqlaw, qarji diywani — diywani istefa, áskeŕler diywani — diywan arz, saray diywani — diywani wákalat, pochta baylanis diywani — diywani bárid, olardıń basında turǵan ámeldarlar saxiblар dep atalip, wázirdıń barlıq huqiq hám biyliklerin orinlaǵan.

Omıl — salıq jiyiwshi ámeldarlar, puqaraliq hám áskeŕiy ámeldarlar «qılısh hám qálem saxiblari» dep atalip, olardıń arasında dáramatlı hámellerdi iyelep aliw ushin qatań gúres alip barǵan. Soni kórsetiwimiz tiyis X-XII ásirlerde Oraylıq Aziya hám Xorasanda eki xaliq hám olardıń mámlekетlik xizmetinde qatnasiwinda da keyingi miń jıllar dawam etken tariyxiy dástúrleri derlik aqıń ajiyalip turdi. Bul xaliqlar túrkıy tilde sóyleytuǵın tájikler edi. Biraqta olardıń etnik mazmunǵa iye atamalari ele basqasha edi, ózbeklerdiń áwladlari túrkler, tájiklerdiń áwladlari bolsa «tájikal» (Nizami múlk — «Siyasatnama», Bayxaqiy «Masud tariyxi») dep atalǵan. Ğaznawiylar hám basqa túrk mámleketerinde de áskeŕiy qatlamniń tiykarǵı bólegin túrkler, puqaraniń tiykarǵı bólegin tájikler quraǵan.

Armiya sárkardarları tiykarinan túrklerden quralǵan bolip, kelip shıǵowi boyinsha ǵulamlardan bolǵan. Sultan taxtiniń tayanishi armiya bolip, tiykarinan atlı, bir bólegi piyada áskeŕlerden quralǵan. Ğaznawiylar armiyasınıń ózine say tárepi sonnan ibarat, onda jeke tutqinliqtı bolǵan ǵulamlardan quralǵan bólegi bar edi. Bul bólım kóbinese, Mawarawnnaxr, Xojent, Qashqar, Taraz táreplerden satip alıngan qullar, áskeŕiy tutqinlardan ibarat bolip, olar áskeŕiy iske úyretilgen. ǵulamlar saray ǵulamlarına (2000 adamǵa shamalas), sultanniń tán qoriqshisi hám bayraqdarlarına (300 ǵulam) bólınip, olar xizmeti esabina gózıyneden jıllıq, aylıq hám aziq-awqat ónimlerin alǵan. ǵulamlar jaqsi xizmeti ushin azatlıq aliwlari, jer, zúráat

aliwlari, úlken lawazimlarǵa erisiwi múmkin bolǵan, biraqta sultanniń quli bolip qala bergen. Sonlıqtan da olardi haqiyqiy azat bolmaǵan jeńillik algan qatlam dep ataw múmkin. ǵulamlar turaqli túrde sultan mirzaxanasiniń ámeldegi dábiriniń jasirin qadaǵalaw astinda bolǵan. ǵaznawiylar armiyasi 3 iri armiyadan ibarat bolip, úsh sárkarda sipaxsalar — Hindstan, Irak, Xorasanda jaylasqan. Pútkil armiyaniń sárkardasi xas — xajib bolip, ol óz aldina bayraq hám dovulǵa iye bolǵan. Bul mámlekет basqa bir jańa túrk qáwimleri — saljukiylar topilislari astinda daǵdarisqa júz burǵan.

Saljukiylar mámleketi hám huqiqi (1040-1060)

X ásirdiń aqiri XI ásirdiń ortalarında Aral boyi hám Kaspiy jaǵalawlarında oǵuzlar awqami qáliplesti. X ásirde Sirdár`ya eteklerinde oǵuzlar mámleketi dúziledi. Dúzilgen mámlekettiń paytaxti Yangikent dep ataldi. Sirdár`yanıń tómengi aǵiminda payda bolǵan oǵuz mámleketiniń yabǵusi Saljuqbek (Maxmud Qashqariyiń shıgarmasında «Saljuqbek» saljukiylar dinastiyasiniń tiykarin saliwhi boldi). Saljuqbektiń aqlıqlarınan Tuǵrulbek, Chaǵırbek hám Shakarbekler saljukiylar mámleketen saltanat dárejesine kóteriwde úlken xizmet etti. Oǵuzlar ózbekler ǵana emes, túrkmenlerdiń, bálkim házirgi Túrkıya túrkleri, Irak túrkmenleri, Iran túrkmenleri, Gagauzlar Ázerbaydjan xalqınıń payda boliwinda da jetekshi etnikaliq topar bolǵan. Demek, X ásirlerde, Sirdár`yanıń orta hám tómengi bóliminde ózlerin saldjuqiylar dep atawshi, oǵada kóp sanlı túrkiy tilles xaliqlar jasaytuǵın edi. Olardiń bul uliwma ataması abiraylı baslıqlardan bolǵan Saldjuq ibn Tuǵlaq atamasinan kelip shıqqan. Mine usi túrkiy oǵuz qáwimleri X- ásirdiń ortalarında dáslep Mawarawnanaxrǵa, keiyn ala Sirdár`yanıń tómengi aǵimina kóship jaylasti. Biraqta oǵuzlar xani, Jand qalası yabǵusi Shaxmalik dáwirinde olar Sirdár`ya basseyinlerinen taǵı da qisip shıgariladi, olardiń tiykarıǵı bólegi Zarafshan oazisi hám Nurata tawlariniń eteklerinde qayta jaylasqan. XI ásirde qaraqaniylardiń Buxara hám Samarqandı basıp aliwlari menen olardiń jaǵdayı awirlasa basladi. Sol dáwirlerde saldjuqiylardiń uruwliq birlespesinde bóliniw júz berip, saljukiysiń eki balasi Israil hám Mikail áwladları Musa Bayǵu, Dawit, Chaǵırbek hám de Muxammed Tuǵurilbek basshiliq etken biyǵárez toparlar payda boladi. Israil qaraqaniy Áli-Tegin menen awqamlas bolǵanı ushin 1025 -jilda sultan Maxmud ǵaznawiylar tutqıńga alinip, uzaq Hindstanǵa qamaqqa jibergen. Onıń toparındaǵılardı Maxmud ǵaznawiylar yadan ótkerip jiberip, Saraxs, Ábivart, Fervidaǵa jaylastiradi. Olar sultangaǵ xiraj tólewge hám áskeri xizmetti ótewge májbür etiledi. Biraqta olardiń 1027-jilda sultangaǵ qarsi kóterilgen hújimi miyirmsızlershe bastırılgan. XI ásirde saljukiylardiń birlespesi idirap, 3 biyǵárez topar: Balqan tawlari, Kaspiy boyları hám Arqa Xorasan toparı, Gurgan, Ray, Ispaxan, Arqa-batis Iran toparı hám Musa Bayǵu Chaǵırbek Tuǵurlibek basshiliğindagi Mawarawnanaxr toparlari payda boladi.

Bul mámlekет óziniń eń rawajlanǵan dáwirinde házirgi Oraylıq Aziyani hám Evropa, Awǵanstanniń bir bólegen, Zakavkaz`e, aldińgi hám kishi Aziyani óz quramina birlestiredi. Olardiń basshisi sultan Muxammed Tuǵurilbek (1038-1062) 1055-jilda İrandı basıp algannan keyin, Baǵdadqa kiredi.

Sultanlıq taxti ushin gúreslerdiń baslanıp ketiwi hám qaraxaniylar tárepinen berilgen soqqı úlken imperiya bolǵan saldjuqiylar mámleketen daǵdarisqa alip keldi. Onıń Batis múlkleri Zakavkaz`e, Iran, Irak, Siriya hám kishi Aziya biyǵárez mámleketylere bólınip buringı bir mámlekettiń ornında XI ásirdiń aqiri XII ásirdiń basında Xorasan, Irak, Rim(Rum), arqa Xorasan sultanlıqları payda boladi.

Oraylıq Aziyaniń qubla-batis jerlerinde shıgis saldjuqiylar sultanlığı dúzilip, XII ásirdiń basında Sandjar ibn Malikshax (1118-1157) hákimiyatına ótedi. Mawarawnanaxr saljukiylardiń vassali bolip qaladi. Xorezmde bolsa olardiń vassali bolǵan Anushteginler dinastiyasi (1097-1221) kúsheye baslaydi.

Sotsiallıq sistema. Saljukiylar mámleketi Orta ásır feodal mámleketi bolip, onıń kóleminde áyyemnen jasap kiyatırǵan xaliq diyqanshiliq, sawda, ónermentshilik hám mámlekettiń hákimshilik apparatında xizmet etiw menen shuǵillanǵan. Túrkiy xaliq bolsa suwǵariw menen baylanıslı diyqanshiliq, tiykarinan sharwashiliq, ónermentshilik, armiyada xizmet etiw menen shuǵillanǵan. Feodal jer iyeleri — diyqanlar jer múlklerine iye bolip, bay-

diyqanlar orta, kámbaǵallasqan diyqanlarǵa, jámáátshi diyqanlarǵa, sultanniń múlkinde isleytuǵın diyqanlar — barziǵarlarǵa, sonday-aq ijarashi diyqanlarǵa bólingen. Jasalmali suwǵariwǵa tiykarlanǵan diyqanshiliq saljukiylar mámleketinde, sonday-aq keyin ala oniń vassalina aylanǵan Mawarawnnaxrǵa aytarlıqtay áhmiyetke iye bolǵanlıgi ushin suwǵa iyelik etiw huqiqi bar bolǵan. X ásirde Mari qalasında «Kastafzud» degen suwǵariw ushin suwdan paydalanatuǵın kóshelerdi esapqa alatuǵın arnawli mámleketlik uyim — diywan bolǵanlıgi haqqındaǵı maǵlıwmatti keltiredi. Oniń quramina suw diywani da kirip, onda suwǵariw hám suwǵa iyelik etiw huqiqi haqqındaǵı hújjetler saqlanǵan. Mine usinday diywanlar Iran hám Rumda bolip, suwdıń quni da belgilep qoyılǵan. Saljukiylar dáwirinde suw diywani saplastirılǵan bolsa da, biraqta suwǵa iyelik etiw huqiqi bul dáwirde de saqlap qalingan. Suw huqiqi ámelde miyrasxorlarǵa qaldırılıwi múmkın bolip, biraq sawda kelisimleri arqali birewge berilmegen. Saljukiylar mámleketinde jerdiń rásmiy iyesi sultan bolǵan. Jer múlktiń mámleket iyeligue násilge ótkeriletuǵın jer iyeligi, ómirlik (bir áwladqa) iyeligi hám shártli (muqta, iqta) iyelikleri bar bolǵan.

Mámleketlik jerler, yaǵniy sultan sarayına tiyisli jerlerdi basqariw ushin arnawli mámleket basqariw uyimi — ámlaki dúzilgen bolip, Malikshax dáwirinde bunday jerler sarayǵa 21 miń qizil altın dáramat keltirgen. Jerge jeke iyelik menshik túrinde bolip, olar miyraslıq, satip alingan hám basqa da jer múlklerine bólingen.

XI-XII ásirlerde saljukiy sultanları óz pármanları — tauke menen úlken áskeriy baslıq hám hámeldarlarǵa úlken-úlken wálayatlardi, yaǵniy, mámleketlik jerlerdi teginge bólip bergen. Ataqli wázir Nizamúlmúlk dáwirinde bolsa gózineniń jarilanǵani ushin kóp jerler shártli jer iyeligi «iqta» túrinde áskeriy baslıqlar hám hámeldarlarǵa, olarǵa tólenetuǵın ayliqtıń esesine bólip berile baslaǵan. Bul waqiya Nizamúlmúlktıń «Jer reforması» dep atalǵan.

Usi reformadan keyin saljukiylar armiyasi támiyatqa qarap gózineneden ayliq alatuǵın hám iqtidarlar dizimine tirkelgen bólimerge bólingen. Bul múlk saljukiylar mámleketinde ástelik penen ómirlik múlkke aylanip bargan.

Saljukiy sultanları islam dininiń qorǵawshiları bolǵanlıgi ushin da olardıń dáwirinde waqim múlkleri rawajlanıp digirmenler, úyler, medirese hám basqa da diniy mákemelerde waqim múlki túrinde ótkerilgen. Waqim múlklerin wásiyat etiwshi yamasa bas qazi — qazul-quzzat tárepinen tayinlanatuǵın Mutavalli basqarǵan.

Mámlekettiń dúzilisine kelsek, saljukiylar mámleketi absolyut manarxiyaǵa tiykralanǵan orta ásır oraylasqan (imperiya) mámleketi bolip, oniń baslıǵı sultan bolǵan hám rásmiy túrde bul lawazimdi arab xalifatlıgınıń yarlıǵı menen iyelegen. Baǵdad xalifasi ózin «Ámir ál-Mwmin» — musilmanlar ámiri hám de sultanıń dep ataǵan bosla da, saljukiylar mámleketinde xalifalardıń hákimiyyati salistirmalı — quwirshaq esaplanǵan.

Sultan oǵada keń ámelde sheklenbegen manarxiyalıq huqıqlarǵa iye bolip, hámeldarlar ústinen túskenn shágımları sheshken, jer bóleklerin bólip bergen, sawǵa etken, hámeldarlar hám láshker basilardi tayinlaǵan, áhmiyetli mámleketlik islerdi sheshiwde keńes shaqirip, sárkarda hám láshker basshilardiń pikirlerin tińlawǵa háreket etken. Tuǵurilbek hár háptede eki kún Xorasan patshalarınıń qaǵiydalarına say xaliqtı ózi qabil etip, daw hám jánjellerdi jeke ózi sheshken.

Saljukiylar mámleketiniń gúlleniw dáwiri Baǵdad xalifasi Sultan Muxammed Tuǵurilbekke «Malik lá-Mashiriq va-l Maǵrib», yaǵniy shígis hám batistiń patshasi hám de «Rukin-ad-Din» — din súyenishi ataqlarin bergen. Bular oniń hákimiyyati qanshelli dárejede joqarı bolǵanlıgin kórsetedi. Sultanın wáziri bolip, ol pútkil hákımshilik apparatına basshiliq etken, sultan wázirge hám de musilman ruwxaniylarına súyenip, mámleketti basqarǵan. Saljukiylardiń tariyxında ataqlı wázir Abu Ali Xasan ibn Ali at Tusiy (1017-1092) bolip, ol Nizam ul Mulk — yaǵniy «mámleketti quriwshi» degen húrmetli ataqqı iye edi. Nizam ul Múlk Alp Arıslan hám Málikshax dáwirinde 20 jıl wázirlik etip jumisti salduqiyılarda ápiwayı ámeldorfatlıqtan baslaǵan hám usi dárejege erisken. Saljukiylarda atabek hamali da bolip, ol basıp alǵan ellerdegi wázirlik lawzimina derlik tuwra kelgen.

Alp Arıslan ústinen atabeklikke tayinlanǵan Nizam ul Múlkti arnawli tárkege bola, «Ilıq»

hám «Ata xoja» dep ulıglawdi buyirǵan. Iliq atamasi bolsa — oǵuzlardaǵı húrmetli ataqlari, «bayǵu» «saǵun»ǵa teń bolǵan. Sonliqtan da, yaǵniy atabeklik wázirlilikte teń kelgeni ushin saljukiylar mámleketi idirap, oniń bólekleri atabeklik dep atalǵan.

Wázirdiń tiykarǵı waziypasi mámlekет apparatina basshiliq etiw bolip, oniń húkiminde oraylıq hákimiyyattiń joqarı uyımı diywani — ala bolǵan. Ol bólím hám diywanlardan turatuǵın edi. Mámlekет mirzaxanası diywani insho hám tuǵra, diywani istefa — qarji diywani, kontrol-qadaǵalaw bólimi — diywan ashraf, armiya isleri — diywani arız ál-diywani hám basqalar bolǵan. Wázır barlıq diywanlar ústinen tikkeley basshiliq etip bargan, gáziyne ústinen qadaǵalaw júrgizgen, ózine boysingan mákemelerge basshilardi tayarlaw, bosatiw, ayliq beriwi, sirtqi siyasattı alip bariw jumislari menen shuǵillanǵan.

Wálayatlarǵa wáliyler tayarlap, oniń janında nayıpları, salıq jiynawshilar — amiller, jámaát tártibin saqlawshi shiaxna hám basqa hámeldarlar bolǵan.

Saljukiylar mámleketi payda bolǵannan keyin uruw láshkerleriniń ornina turaqli armiya dúzilgen. Sultan Sanjar dáwirinde armiya oǵuzlardiń áskeriý ádep-huqıqlarına bola tiklene baslangan. Buǵan muwapiq armiyaniń oń qanatin tómengi, bayat qáwimleriniń begler begi, shep qanatin bolsa bayanlar(bayonlar) hám benajak qáwimleriniń begler begi basqarǵan.

Solay etip, 2 topar úlken qáwimler — uchuqlar hám kishi qáwimler buzuqlar dep ataliwi ádet bolip qalǵan. Bunnan tisqari saljukiylar armiyasında mańlay orayı, qoriqshi ortaq qarawil avangard hám saqshi — yasol siyaqli bólimlerden ibarat bolǵan.

Saljukiylar mámleketeindegi huqıq dereklerine kelsek, sháriyat huqiqi hám túrk xalıqlarınıń arasındaǵı ádet huqıqları óz kúshinde bolǵan. Sonday-aq, saljukiy sultanlarına otiz jıl dawamında wázirlık etken Nizamul Múlk tárepinen 1091-jilda jazilǵan «Siyasatnama» yamasa «Siar ul-múlk» (patshalar turmisi) shıǵarması hám usı mámlekет patshalarınıń tiykarǵı qágiydaların jáne de huqiqiy máselerin úyreniwde derek bolip xizmet etiwi múmkın. Kitap qissa túrinde yaǵniy hikoyat hám onnan shıǵariwi tiyis bolǵan juwmaqlar formasında jazilǵan.

Qaraxaniylar mámleketi hám huqiqi

Qaraxaniylar mámleketi X ásirdiń ekinshi yarımında payda bolǵan. «Qaraxaniylar sózi qarlıqlardiń islamdi qabil etken baslıqlarınan biri — Satuk Abdulkárim qaraxan ataǵınan kelip shıqqan. («qara» sózi áyyemnen túrkiy xalıqlarda ullılıq mánisinde qollanılǵan). Xan hákimiyyati mádeniyatlı bolsa, qarluqlar yamasa chigiller qáwiminən shıqpadi, bálkım mádeniy rawajlaniwdı artta qalǵan yaǵmalardan shıqqan. Buni Satuk Abdulkarim karaxaniydiń yaǵmalar uruwinan bolǵanlıǵı da ashiqtan ashiq tastiyiqlaydı. «Majmuayı át-tavariy» («Tariyxtiń qisqasha toplami») shıǵarmalardiń avtorı «Yaǵmalar patshani boǵraxan deydi» dep anıq aytqan pikirleri joqarı juwmaqlardi tolıq tastiyiqlaydı. Orayı eki qala: Qashqar hám Balasaǵunnan ibarat bolǵan jańa mámlekettiń birinshi patshası «Boǵraxan» ataǵın alganlıǵı kórsetiledi.

Qaraxaniylar biylici dáwirinde Mawarawnnaxrda bir qatar jámiyetlik-siyasiy hám ekonomikalıq ózgerisler ámelge asirilǵan. Bul ózgerisler hám ilajlar siyasiy hám ekonomikalıq turmistiń barlıq salaların óz ishine jámlep alǵan edi. Olar tómendegilerden turadı:

Birinshiden, samaniyler húkimdarlığı dáwirinde payda bolǵan oraylasqan mámlekет basqariwi saplastirıldı. Qaraxaniylar oraylasqan mámlekет basqariwiniń ornina mámleketti udel sistemasi tiykarında basqariwǵa ótken.

Qashqardan baslap Ámiwdár`yaǵa shekemgi bolǵan barlıq jerler qaraxaniylar dinastiyasınıń jeke mülki esaplanıp, oniń basında ullı xan turǵan. Ol kóbinese Qashqarda, anda-sanda Balasuǵında bolǵan. Qaraxaniylar dinastiyasınıń baslıǵı Irandaǵı siyaqli «xanlardıń xani» (shaxanshax), «sultanlardıń sultani» atı menen júrgizilgen. Dereklerde qaraxaniylar dinastiyasınıń baslıǵı — xanlardıń xani «tobǵashxan» dep atalǵan. Xanlardıń xani basqarıp atırǵan qaraxaniylar mámleketi bir neshe bóleklerge — udellerge bólingen. Bul udellerdiń basında qaraxaniylar dinastiyasınıń áwladları wákillerinen ilaqxan ataǵın alǵan aǵzaları turǵan.

Qaraxaniylar hám saljukiylar tariyxiniń bilimdani, XIII ásirdiń baslarında jasaǵan arab tariyxshisi Ibn al-Asir 1043-1044-jillarǵa tiyisli bahali misallardi keltiredi. Bul dáwirde qaraxaniylar mámleketicin basqarǵan Tamǵachqan Sharafuddavla ózine tiyisli wálayatlardiń

hámmesin aǵa-inileri hám tuwısqan-uruwlarina bólip bergen. Atap aytqanda inisi Boǵraxanǵa Tarazdi, Isfijabti, aǵası Taǵanxanǵa Ferǵananiń barlıǵın bergen, ózine bolsa tek te Qashqar menen Balasaǵundi qaldırǵani málim.

Oraylıq xanlar xani menen ilaq xanlar arasında baylanis bekkem bolmaǵan. Ilaq xanlar biri-biri menen mudami dushpanlıq keypiyatında jasaǵan hám hár biriwi ózinshe biyǵárez boliwǵa umtilǵan. Kaxanniń aldında ilaqxanlar -wázirlıq, saray basqariwshisi, xas xajiblik lawazimi, ámeldorfalar, xizmetshiler, yaǵniy tapuǵchilar tárepinen alıngan (saray qarawillari qapi-esik), góziyeshilik lawazimi da bolip, bul aǵnashi (aǵna — mal-múlk) dep atalǵan. Mámleketti basqariwda wázirdıń dárejesi úlken bolǵan. Timsallıq mánide wázir «atbaǵarǵa» xaliq bolsa saray esigi aldında turǵan «erlengen atqa» teńlestirilgen. Qaraxaniylar mámlekетiniń jámiyetlik-siyasiy sistemasin úyreniwde, lawazimlar, olardiń áhmiyetin túsinidé Satuq Buǵraxon tárepinen Xos Xajib lawazimina tayinlangan Yusuf Balasaǵuniydiń «Qutadǵu bilik» shıgarmasi úlken áhmiyetke iye. «Mámlekет isine paydasi eń kóp tiyetuǵin payda túrli,- dep jazadi ol. — Birinshi bilimli, danishpan adamlar, túrli kásip iyeleri; ekinshisi — batır, erjúrek — olar bóri, jawǵa qarsi urıs waqtinda kerek boladi; eń sońgi úshinshi topardi sózsheń kátib quraydi».

Bul shıgarmada patshalarǵa elshiler, wázirlıq, xatkerlik, áskeriy baslıq, bek boliw ushin qanday talaplar qoyiliwi, olardiń jaqsi qásiyetleri hám oniń ámiyeti haqqında tolıq pikir júritilgen. Sonlıqtan da bul kitaptı túrkiy xaliqlarda mámlekетlik lawazimlarda isleytuǵın adamlar ushin tárbiyaliq qollanba formasında jazılǵan, dep esaplanadi.

Qaraxaniylar mámleketeinde kóshpeli xaliq «elshiler» (el baslıǵı mánisinde) tárepinen basqarılǵan bolip, bunday lazawimda abiraylı bekler turǵan. Bek xaqańga boyśinip, oniń wákıllık sheńberi ádet huqıq -turada belgilep qoyılǵan. Bekler jámáát tátiplerin qorǵaw, sud húkimleriniń orınlaniwin támıyinlew, ádet huqıqlarınıń orınlaniwi, mámlekет shegaralarınıń qorgániwin qadaǵalaǵan. Bir neshe bekler ústinen «begler begi» tayinlangan yamasa (ullı bek). Begler begi úlken armiyaǵa basshilıq etip, xanniń keńesinde qatnasqan.

Qaraxaniylar mámleketeinde jámiyettiń sotsiallıq buwinlari tómendegi forma hám kórinislerine iye bolǵan:

- elixhan haqanul — haqannan keyingi basqishta turatuǵın adam. Ol xaqań shańaraǵına tiyisli bolip, wálayattıń múlk iyesi esaplanǵan;
- iqtidarlar — qaraxaniylar mámlekетiniń tayanish qatlami, tiykargı áskeriy háreketlerdi ámelge asiriwshi jawingerlik bólimalırdıń wákilleri. Olar óz mártebelerine bola bir-birinen bólınip turǵan;
- islam dininiń iyeleri — imamlar, saidler, shayxlar, sadırler, qaraxaniy - húkimdarlar musilman basshilari menen jaqsi múnásibette bolǵanlar. Diniy dáreje iyeleriniń abirayı oǵada úlken bolǵan;
- hákımler, raisler muxtásibler hám basqalar.
- Usinday shaxslar samaniyler dáwirindegi siyaqli qaraxaniylar áwirinde de óz dárejelerin bekkem saqlay algan sotsiallıq qatlam; tariqchilar — zúráát óndiriwshilerdiń túkshe ati, awilxojalıq ónimleri menen támıyinlewhı tiykargı sotsiallıq qatlam sanaladi;
- ónermentler- túrli formadaǵı xojaliq áhmiyetine iye zat, ásbap-ánjamlar jasawshi, tayarlawshi miynetkeshler qatlami;
- sawdagerler — sawda-satiq penen shugillanatuǵın qala xalqi;
- kóshpenshiler — sharwalar, yaǵniy sharwa ónimlerin jetistiriwshi tiykargı qatlam.

Qaraxaniylarda ápiwayi xaliq «budun» delingen. Saliq tólewshi xaliq «rayyat» dep atalǵan. Qáwim basıqları «bek» delingen. Sawdagerler «sart» dep atalǵan. Qaraxaniylar mámleketeinde ónermentshilik, sonday-aq zúráát hám sharwashılıq ónimlerin qayta islewshi tarawlar rawajlanǵan.

Azat sharwa xalqi xanlar hám beklerge tiyisli jaylawlarda ózleriniń mallarin baqqanları ushin, mámleketcə salıq hám zákát, mal bergen.

Yusup Balasuǵunniń óz shıgarmasında bek boliw ushin joqarı sipatlardıń boliwi talap etiledi: bek — dana, batır, erjúrek boliwi tiyis. Onıń bilimli, ziyreklı, pikirley aliwi talap etiledi. Keń peyillik bektiń jaqsi qásiyetleriniń biri. Álbette, bek kim hám qanday bolmasın, ol xaliq bar

bolǵani ushin bek. Sonliqtan da ol bek hákimiyatta xaliqtıń tutqan ornina joqari baha beredi. «Ápiwayi xaliq» «aratlar» beklerdiń qanat hám párleri bolip, olarsız qus siyaqli usha almaydi. Qaysi bek sergek bolsa, elin bekkemleydi, jawdi jenship, onıń ústine báleler jawdiradi, qaysi bek elinde duris (ádíl) siyasat júrgizse, elin jasartadi, onıń kúnlerin jaqtirtadi. Mine usi eki nárse túwel bolsa, el de máńgi tura beredi. Qaraxaniyler mámlekteinde aratlar — ápiwayi xaliq úshke: baylarǵa, orta xallarǵa hám shıǵaylar — jarlılarǵa bólingen. Bunnan tisqari, adamlar «qul siyaqli er», «qulsik er», «qulsik adam» siyaqli atlar menen atalip baǵinishliqqa túsip qalǵan adamlar da bolǵan.

Xorezmshaxlar mámleketi hám huqiqi /XI -XII ásirler/

Xorezm oazisiniń tariyxiy táǵdırı júdá kóp waqiyalarǵa bay bolip, bul jerde Ámiwdár`yaniń tómengi aǵımı hám oǵan sibaylas bolǵan aymaqta áyyemgi dáwirlerde aq diyxanshiliq mádeniyati rawajlanǵan edi. Biziń eramizdan buringı II miń jilliqtiń ortalarda aq suwǵariw shaqapshaları qurila baslaǵan. Biziń eramizdan buringı I mińinshi jillarǵa kelip, Xorezm Orta Aziya hám Iranniń ekonomikasi hám mádeniyati eń rawajlanǵan orayı bolip qaldi.

Xorezmshaxlar ati menen atalatuǵın húkimdarlar dinastiyasınıń tariyxi eramizdan buringı ásirlerden baslanıp, 712- jili Xorezm Arablar tárepinen basıp alingannan keyin de Mongóllardiń basıp aliwina shekem dawam etti. Arab xalifalığı quramında Xorezm áyyemgi mádeniyat orayı sipatındaǵı áhmiyetin joǵaltpadi. Mádeniy dástúrlerdiń bir tutaslıǵı sonda, Muhammat ibn al-Xorezmiy, Abu Rayhan Beruniy siyaqli bir qansha ullı ilimpazlar Xorezmnen jetisip shıqqan.

X-XI ásirlerde de Xorezm mádeniyat orayı sipatında áhmiyetin saqlap qaldi. XI ásirdiń baslarında ǵaznaviyler tárepinen basıp aliniwiniń aqibetinde Orta Aziyada óz dáwiriniń jetik mámleketi qatarındaǵı áhmiyetin joǵaltti. XI ásirdiń ayaǵında Xorezm Saljukiylar mámlekетiniń quramında rawajlanıp bardi. Xorezmdi Anushteginler dinastiyasi hákimiyati iyelegennen keyin Xorezmshaxlardıń tórtinshi dinastiyasınıń biylici /1097-1231-jıllar/ dáwiri baslandı. Bul dinastiyaniń tiykarın salıwshi Anushtegin Murǵab dár`yasınıń shıǵıs tárepinde jaylasqan Gúrjistanda jaslıǵında qul bolǵan. Saljukiylar ámirlerinen biri onı satıp alıp, sultan sarayına siyǵa tartqan. Ol Sultan Málık shax sarayında tashdarlıq waziypasin orinlaǵan. Xizmetine ilayıq «shixna» ataǵı menen Xorezm hákimi /vali/ etip tayinlanǵan hám sol tiykarda Anushtegin dinastiyasına tiykar saladı.

Saljukiylar sultani Sanjar Anushteginniń balası Qutbidin Muxammad /1097-1127 jj/ biylik júrgizgen.

Xorezmshax laqabi menen «muqta» etip tayinlanadi, sol dáwirden bul wálayattıń húkimdarları Xorezmshaxlar dep atala baslaydi. Xorezmshaxlardıń hákimiyati olardıń qollap-quwatlaniwina qarap kúshli yamasa oraylasqan bolǵan. Ayirim feodallardiń ózbetinshelígine qarsi gúreste ónermenshilik hám tovar-pul múnásibetleri rawajlanǵan qala xalqınıń qollap quwatlawina súyengen. Xorezm mámleketeinde xanlar /shaxlar/diń saylaniw tárkıbi uliwma qaǵiyda bolip saplansa da, Mongóllardiń basıp aliwi qarsańında Xorezmshaxlar tiri waqtında aq hákimiyattiń óz miyrasqorlarına ótiwin támıyinley algan.

Xorezmshaxlar mámleketeinde oraylıq basqarlıq diywani /apparati/ «al-majlis al-faxri» dep atalip, onı joqarı dárıjedegi lawazimli wázır basqarǵan. Wázır mámlekət baslıǵınıń birinshi dárıjedegi keńesgóyi bolip, tek te onıń aldında esap berip turǵan. Wázır rásmiy saltanatlarda, mámlekətler aralıq qatnasiqlarda, shax vassalari menen mámilede onıń atinan is júrgizgen. Uliwma tárkip-qaǵiydalarǵa ámel etiwdi qadaǵalap bargan. Mámlekətlik ǵayratkerler, wálayat hákimleri, áskeŕ basilar tikkeley wázırge boysıngan. Wázır diywanda islewshi lawazimli adamlardin da /asxabul-davavin/ baslıǵı edi. Olarǵa napaqa /arzak/, miynet haqi /mavajib/ tólew, salıq basqarmasin, mámlekətlik ǵazıyneni qadaǵalaw da onıń waziypasi bolip esaplanǵan.

Wázırlik lawazimina mámlekette oǵada úlken húrmət penen qaralǵan. Óytkeni, mámlekettiń materiallaq awhali, xaliqtıń tárkip-intizamǵa boysiniwi, hámeldarlardiń shin júrekten xizmet etiwi, qalaberdi, mámlekət baslıǵınıń siyasiy hám ruwxıy dárıjesi mine sol wázirdıń isbilemenligi, mámleketti basqarlıq qaǵiydaların biliwi hám oǵan ámel etiwi, turmisliq tájiriybesine iye boliwi menen baylanıslı edi. Sonliqtan da Xorezmshaxlar bilimli, sháriyat nizamların jaqsi biletuǵın, úlken tájiriybe mektebine iye bolǵan, sadıqlıq penen xizmet ete

alatuǵın adamlardi wázirlik lawazimina tayinlaǵan.

Wázirlerdiń «sadr», dástúr yamasa «xojay buzrug» ataqlari bolip, olardiń lawazimniń belgisi siya idis /dáwet/ hám arnawli tawardan toqilǵan sálle edi.

Wázirlikke ádette ata -babalari hámeldar bolǵan Arab yamasa parsi milletine tiyisli bolǵan adam tayinlańǵan. Túriy xaliq wákilleri bul lawazimǵa tayinlanbaǵan. Wázir Arab yamasa parsi tilin biliwi, hákimshilik islerde qábiletli boliwi, saraydiń ádep-ikramlıq tártiplerin biliwi zárur edi. Wázir qabillaw waqtinda shaxtiń oń tárepinde qoyılǵan arnawli gúrsi de otırǵan. Xorezmshaxlar mámleketeinde wázirlik lawazimi birinshi ret sultan Atsiz dáwirinde engizilgen. Xorezmshaxlar mámleketi tariyxında óz waziypasin hújdanlı orinlaǵan, mámleketeke sadiqliq penen xizmet etken hám tariyxta jaqsi at qaldırǵan wázirler kóp bolip, olardin eń ataqlısı sultan Takesh biylici dáwirinde wázirlik etken Nizamil -mulk Shamsaddin Masud ibn Ali ad -Xaraviy boldi. Oniń dáwirinde Mari, Úrgenish siyaqli qalalarda meshit, medirese hám qoljazbalar saqlanatuǵın orinlardiń qurılǵanlıǵı málím.

Mongollardiń topilisi qarsańında shax Alaviddin Muxammad wázirlik lawazimin biykar etip, oniń ornina altı wákilden ibarat «Kengash» dúzgen edi. Bul Xorezmshaxlar dáwiriniń aqirinda dúzilgen mámleketcilik keńes bolip, dodalanǵan hár bir másele bir awizdan qabil etiliwi hám qararda keńes aǵzalarınıń barlıǵınıń qoltańbasi boliwi kerek edi.

Mámleketcilik keńesti dúziwge sebep kóshpeli Mongollar hújimi qáwpiniń kúsheygenliginen edi. Biraqta Mongollar hújimi qáwpiniń aldin aliw boyinsha wákiller keńesi qandayda bir aytarlıqtay qarar qabil etkenligi yamasa ilajlar islep shiqqanlıǵı haqqında maǵliwmatlar joq.

Mámlekettegi joqarı hámeldarlardan jáne biri-bul wálayatlar hám naxiya /rayon/ wázirleri edi. Bul lawazim tek ǵana Xorezmshaxlar mámlekete bolǵan. Bunday wázirler ádette siyasiy jaqtan áhmiyetli dep tabılǵan wálayatlarǵa, qalalarǵa hám naxiyalarǵa tayinlanıp, olar shaxtiń arnawli tapsırmaların orinlaǵan. Sońgi Xorezmshax Jalaliddin Manguberdi de bir qalaǵa wázir etip tayinlańǵani tariyxтан málím.

Xorezmshaxlar mámleketi orayıq basqariw apparatında siyasiy áhmiyeti boyinsha úshinshi orında turatuǵın lawazim- «ullı hajib» hámeli edi. Ádette bul lawazimǵa túrk urıw-qáwimleriniń aqsúyek wákillerinen saylańǵan. Hajibler shaxtiń jeke xizmetinde bolip, saray saltanatlari tártibin qadaǵalap barǵan, tikkeley shaxqa tiyisli máseleler boyinsha oǵan málimele berip turǵan, oniń arnawli tapsırmaların orinlaǵan hám mudami janında birge júrgen. Shaxtiń ixtiyarındaǵı arnawli tapsırmalardı orinlawshi hajiblerdiń ústinen qadaǵalaw islerin ámelge asiriw «katibal-kabir»/ullı xajib/ge júkletilgen. Misali, Xorezm shaxlarinan Nizam-al-mupini ózbetinsheligi, góziyne mülkin talan-taraj etip atırǵanlıǵıñ tekseriw hám anıqlaw ushin jibergen. Hajib Erdoz wázirlik diywani dápterin, mal-múlik dizimin /jarayddi/, arxivti /mahzan/, xatkerlerdi hám materiallıq bayliqtıń jumisin tekseriw wákilligin algan edi.

Sultan Jalaliddin Manguberdi hajib al-xass Xanberdini qozǵalańshilar baslıǵı Bandar, hajib al- xasa Badriddin Tutakchi Sultan Jalaliddinniń atinan ismailiyler menen sóylesiwler alip bariw ushin jibergen. Xorezm mámlekete hajibler sultan- shaxlardıń arnawli tapsırmaların orinlaǵan hám hátteki, oniń atinan qońsı mámleketerler húkimdarları menen sóylesiwler alip barǵan jáne de elshilik waziypasin ótegen, hátteki xalifa mutaqṣir elhisin qabil etken.

Joqarida atap ótilgen mámlekettiń tiykarǵı hámeldarlarinan tisqari shax sarayında túrli mayda waziypalardı orinlaytuǵın lawizimli adamları da bolǵan.

Ustazdar- shax sarayındaǵı barlıq xojaliq jumislarına basshılıq etken.

Atxana, nanbayxana, asxana hám saray shabarmanları oniń ixtiyarında bolǵan. Ustazdar saraydiń kúndelikli xizmetlerine miynet haqi tólew ushin góziyne esabinan qárejet jumsay alar edi.

Keyingi saray hámeldarlariniń qatarında «Amir-axur»- shaxtiń atbaǵarı, «amir-shikar»- awshılıq islerin shólkemlestiriwshi, «tashdar»-shaxtiń jeke monshasin basqiriwshi, «tarabdar» shaxtiń jeke mirzası, «amiral-alam», «tuǵdar» hám basqa da hámeldarlar boldı.

Xorezmshaxlar armiyası óz dáwiri ushin oǵada kúshli esaplańǵan hám sol dáwirdiń eń jaqsi quralları menen qurallanǵan edi. Bul áskerlerde ádettegi qurallardan tisqari qamal

mashinalari da bolǵan. Bulardiń arasında háraketsheń minarlar, taranlar, hújim záńgileri óz aldina ajiralip turǵan. Z. M. Bunyatov bulardi Takesh atlanisina bola « ottan qorqinishliraq,samaldan góre tezirek» deydi. Xorezm jaqsi tayarlıq kórgen turaqli armiyaǵa iye bolan. Turaqli armiya qurami tiykarinan túrklerden dúzilgen bolip, armiya bólimsheleri qáwimshilik tiykarında dúzilgen edi.1195-jili áskeriy reyestrge bola Xorezmshaxlar 170 mińnan aslam turaqli armiyaǵa iye edi. Ayirim tariyxiy dereklerde Xorezmde 400 mińlıq armiyaniń bolǵanlıǵı atap ótilgen. Xorezmshaxlardıń, sonday aq, qullandan dúzilgen jeke gvardiyasi /xaras/ ta bar edi. Xaras kóbirek sawda kárwanların gúzetip bargan. Armiyaniń bas basqarmasi diywan-aljayish bolip, oni shax tayinlawtuǵın nazir diywan al- ard /diywanal-jayish/ basqarǵan. Ayirim dereklerde uliwma áskeriy basqariw organı diywani arz dar jumlay- mammalik dep atalǵan. Diywanal- jayish áskerlerge berilgen «iqta» jumislarin, barlıq áskeriy dárejedegi xizmetkerlerge ayliq basqa talaplardı, armiyani hám olardiń qurallaniwin dizimge aliw, barlıq áskerlerge ayliqtıń /arzaq/ óz waqtında tóleniwin, olardi barlıq zárúrli buyimlar menen támiyinlewdi tekserip turǵan. Úlken wálayatlarda jergilikli áskeriy basqarmalar da dúzilgen. Xorezmshaxlar armiyasındaǵı eń áhmiyetli lawazimlardan ekinshisi áskeriy qadaǵalawshi-názir-al boldi. Ol da saxib-al-diywan al-jayish qadaǵalawi astinda jumis alip bargan.

Armiya sárkardalari «qayd» yamasa «muqaddam» dep atalip, eń isbilemen, epshil ámirler /láshkerbasilar/ bul lawazimǵa tayinlanǵan. Ayirim jaǵdaylarda wálayat hákimleri bir waqittiń ózinde jergilikli armiyaǵa da sárkardaliq etken. Wálayat armiyasi sárkardasi da sahib al -jayish ataǵına iye bolǵan. Jańa wálayatlardi basip algannan keyin, sol aymaqtiń jerleri ámirlerge «iqta» túrinde inam etilgen hám eń úlken xizmet kórsetken ámirlerge «amır-umara» ataǵı berilip, sol aymaqqa ámirler aqsaqali etip tayinlanǵan. 10 mińday atli áskerler sárkardasi «malik» dep atalǵan. Olardiń wázırlerine sawashta erlik kórsetkeni ushin «xan» ataǵı berilgen. Xorezmshaxlar armiyasında baylanıshilar, razvedkashilar bolip, olardi govushlar hám jansızlar dep ataǵan Jansızlar dushpanlardıń armiyasınıń jaǵdayi, oniń háraketli hám máqsetleri haqqında maǵliwmatlar toplaǵan.

Armiyada diniy islerge «qazi- yi- xasham» yamasa «qazi al-askar» basshiliq etken. Xorezmde armiya jaqsi qurallanǵan bolip, ádettegi qilish, nayza, oqjay siyaqli qurallardan tisqari manjaliq /katapult/ tas atar qurali, topilista qollanilatuǵın záńgiler, tosinlarda keń paydalangan. Xorezmshaxlar bekinisler hám qalalar quriwǵa úlken itibar bergen. Xorezmde hár tárepleme báleńt hám bekkem qurılǵan Ilal, Xorandiz, Qańri, Ardaxn siyaqli qalalar bolǵanlıǵı haqqında tariyxiy maǵliwmatlar saqlanip qalǵan. Qalalardaǵı áskerlerge «mustahfızlar» sárkardaliq etken.

Xorezmshaxlar mámleketeńde politsiya hám jazalaw waziypaların arnawli otryadlarǵa basshiliq etiwshi «shihna»lar orinlaǵan. Bul lawazimǵa tiykarinan túrk áskeriy basliqları- ámir etip tayinlanǵan. Shixna hákimiyat ushin qáwipli bolǵan barlıq islerdi qadaǵalap turǵan. Hár bir basip alingan wálayat hám naxiyalarǵa tezlik penen «shixna»lar tayinlanǵan.

Xorezmshaxlar mámleketeńde armiyaniń dúziliw qurami, hújim yamasa qorganiwda qollanilatuǵın áskeriy háraketler túzigi arab armiyasınıń dúzilisinen alingan bolip, aldińǵı sheponı qanat oray-shep qanat, aryergard hám zasada /xafiya/ bólimlerinen ibarat edi. Áskeriy háraket yamasa uris járiyalawdan aldin úlken sárkardalar, ulamalar, fiqxalar, boljawshilar /múnájjimler/ qatnasiwinda keńes ótkerilip hám sol keńeste islep shiǵilǵan reje tiykarında áskeriy háraket baslanar edi.

Xorezmshaxlar mámleketeńde XIII ásirdiń baslarinda Mongollardiń Orta Aziyaǵa topilisiniń /basqinshılıǵı/ baslaniwi qarsańında Xorezmshaxlardı Anushteginler dinastiyasınıń sońǵı húkimdari Ala ad-din Muxammad dáwirinde ishki siyasiy hám sotsiallıq-ekonomikalıq qarama qarsılıqlar, óz ara dawlar kúsheyip ketti. Usinday jaǵdaydan ustaliq penen paydalangan Shińgışsan basshiliǵındaǵı Mongollar Xorezmdi basip aliwǵa eristi. Buni este saqlanı. Faziylar- tiykarinan kóshpeli qáwimler hújimin toqtatiw máqsetinde kembagal ónermentler hám jersiz diyxanlardan dúzilgen quralli armiya. Xorezmshaxlar mámleketeńde politsiya hám jazalaw waziypaların arnawli otryadlarǵa basshiliq etiwshi «shixna»lar orinlaǵan. Shixna-hákimiyat ushin qáwipli bolǵan barlıq islerdi qadaǵalap bargan. «Kastafzud»-suwǵariw ushin suwdan

paydalanatuǵın nálshelerdi esapqa alatuǵın arnawli mámleketlik uyim-diywan.

Tayanish túsinikleri

Ziyad ibn Abu Sufian, Muqanna, Saljukiylar sultani Sanjar Anushtegin, «shixna»lar, Xorezmshaxlar, «Amir-axur», Qaraxaniylar, «Tariyxtiń qisqasha toplami»

Temani bekkemlew ushin sorawlar

- 1.** 704-jilda Xorasan taxtina kim otiradi?
- 2.** XIII ásirdiń baslarinda jasaǵan arab tariyxshilari bar?
- 3.** Mawarawnaxrdi basip aliwdiń ekinshi dáwiri baslaniwina kim sebepshi boldi?
- 4.** 1195-jili áskeriy reyestrge bola Xorezmshaxlar qanshadan aslam turaqli armiyaǵa iye edi?

Nº	Test tapsırmazı	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	Xorasan hámiri etip tayinlanǵan Sayd ibn Osman 676-jilda Buxaraǵa hám oǵan járdemge kelgen qaysi qalaniń áskerlerin qiyratadi.?	Sogdiana, Kesh, Nasaf	Sogdiana, Balx, Nasaf	Sogdiana, Kesh, Balx	Sogdiana, Kesh, Qiyrat
2	Qashan Xorasan taxtina Kuteyba ibn Muslim otiradi?	704-jilda	703-jilda	705-jilda	706-jilda
3	Dereklerde Kuteyba ibn Muslim Orta Aziyadan qanshag'a jaqin tutqinlardı qul etip alip ketkenligin kórsetedi?	100 mińga	120 mińga	90 mińga	70 mińga
4	Qaraxaniylarda Sawdagerler qalay atalǵan?	«sart»	«shihna»	«Sayyar»	«Kastafzud»
5	Xorezmshaxlar mámleketinde politsiya hám jazalaw waziypalarin arnawli otryadlarǵa basshiliq etiwshi kimler orinlaǵan?	«shihna»lar	«hihnas»lar	Nayıplar	«Kastafzud»lar

Ádebiyatlar

5. A.X. Saidov. Osnovi musulmańskogo prava. T.Akademiya MVD.1995 g.
6. Burxoniddin Al- Marǵinoni. «Hidoya». 1- jild. T. Adolat,2000.
7. Bamberiy X. Buxoro yaxud Mawarawnaxr tarixi.T. G.Gulom,1991 y.
8. M.Rajabova. Sháriyatda jinoyat va jazo.T.Adolat,1996 y.
5. Z.Muqimov. Ózbekiston huquqining tarixiy manbalari. Samarkand,Zarafshon,1995 y.
9. Saidov A., Tashqulov J.U. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. IV Akademiyasi. T. 1996.
10. Muqimov Z. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Samarkand, Zarafshon, 1998.
11. Jabbarov S. Shariat-semeynoe i obichnoe pravo v Uzbekstane istoriya i sovremennoy. T. Fan.1996 g.
- 9.U.Uvatov. Buyuk muxaddislar.T.1998 y.
- 10.S.Isqoqov. Burxoniddin Marǵinoni va fikx ilmi. T. 2000 y.
- 11.Saidov A.X.Burxoniddin Marǵinoni - buyuk huquqshunos. «Iqtisodiyot va huquq» T. 1997 y.

Mongóollar húkimdarlıǵı dáwirinde Mawarawnnaxr mámleketi hám huqıqı Reje:

- 1. Shiǵatay ulisiniń dúziliwi XII ásirdiń basları**
- 2. Temuchin /Shingísxan/ /1206-1227/ basshılıǵındaǵı áskeriy-demokratiyaliq dúzimdegi oraylasqan turk-mongóol mámleketi dúzildi.**
- 3. Shingísxan Yasa nizamları**

Shiǵatay ulisiniń dúziliwi XII ásirdiń baslarina tuwra kelip, áyyemgi turkler menen qońsı jasap kelgen mongol-tatarlar pitirańqi uriwlardi birlestirip, óz-ara dawlarǵa shek qoydi. Temuchin /Shingísxan/ /1206-1227/ basshılıǵındaǵı áskeriy-demokratiyaliq dúzimdegi oraylasqan turk-mongóol mámleketi dúzildi. Onıń bas kenti Qaraqurim qalasi edi. 1219 jildiń sentyabrinde Otirar, 1220 jildiń fevralinda Buxara, mart ayında Samarcand Shingísxan tárepinen basıp alındı. 1221-jili pútikl Orta Aziya mongóollar biyligine boysındırıldı.

Shingísxan óz jámiyetinde ádet-huqıqlarınan tısqarı ózınıń qatań jazaları menen ajiralıp turiwshi nizamlar toplami Yasani usındı. 1206 jıldan baslap quriltaydı shólkemlestirdi. Quriltay eki máseleni 1. mámlekettiń joqarı baslığı, 2. Yasa nizamları hámde oǵan ámel etiwdi qadaǵalaw másalesen sheshti. «Quriltay» tiykarinan túrkshe sóz bolıp «ulıwma haliqliq jiyin» mánisın ańlatqan. Temuchin /Shingísxan/ quriltaydı gernay-surnaylar menen jarshilar járdeminde shaqırǵan. Armiya oń qanatqa /Barongar/, sol qanat /Jangovar/qa bóligen. Aq reńdegi túgi maydanında toǵız ret joqarıǵa kóterilip, ol pútikl mongollardiń ullı qaxani /Ulli xani / etip saylangan hámde oǵan Shingísxan ataǵı berilgen. Shingísxan ataǵı bir qansha mánisti ańlatadı. Mirza Uluǵbek bul haqqında «Shaxlar shaxı» degen mánide dese, anglichan ilimpazi Bosvord túrkshe «Teńizxan» sóziniń aktsenti deydi. Mongol dástúrlarına bola Temuchinge bul ataqtı Keucha siyinatuǵın ismli Tabtáńır laqablı shaman berip, bul sóz shamanlar ruwxlardan biriniń atın bildiretuǵını hám bul sóz «Xanlardıń xani» degen mánisti ańlatatuǵınlıǵıń aytadı. Tiykarǵısı Temuchin ózinen burın ótken qaraxaniylar xaniniń ullı xani yaması xanlardıń xanına teń kelgeni ushin da barlıq mongollardiń orinlawı shárt bolǵan. «Yasa nizamların» járiyalagań. «Shabashau» yaması «Yasa nizamları» dep atalatuǵın bul toplam, uyǵır jaziwında jazılǵan. Mór basilıp mámlekет gózıynesine tapsırılǵan. Barlıq sultanlar hám xanlar oǵan boysınıwi shárt bolǵan. Quriltaylarda bul nizamlar oqıp turılǵan. Shingísxan «Yasa» gó ámel etiliwi ústinen qadaǵalawdı úlken balası Chiǵatayǵa tapsırǵan. Bul nizamlar Türkistanda mongóollar ústemligi saplastırılǵannan keyin de belgili dárejede tásır etip turǵan.

Mámlekettiń basında joqarı húkimdar-xan turǵan. Shingísxan ózine tiyisli jelerdi tórt ulisqa bólıp, 1.Úlken balası Jojığa Irtish dár` yasinan Sirdár` yaniń tómengi aǵımına shekemgi arǵı tárepin,

- 2.Qashqar, Jetisuw, Mawarawnnaxr, ekinshi balası Chiǵatayǵa,
- 3.Batis Mongoliya hám Tarbaǵatay úlkesi Oǵaday xanǵa,
4. Arqa Mongoliya genje balası Tulyıǵa bólıp berilgen.

Altın Ordaǵa tiykar salıngan. Chiǵatay ulisin Maxmud Yalavach basqarǵan, keyin ala Qitayǵa hákım etip tayinlangan. Áskeriy hákimiyat xalıqtı esaptan ótkeriw, salıq jiyimi isleri, daruǵashi hám «tamǵashi» dep ataliwshi mongol ámirleriniń qolında bolǵan.

Shingísxanniń balaları ózlerine tiyisli orinlarda, ulislarda keń huqıqlarǵa iye bolǵan. Olar wálayatlardaǵı beklerdi ózleri tayinlaǵan hám wazıypalarına azat etken. Joqarǵı sud hákimiyatın da ózleri ámelge asırǵan. Mongóollar dáwirinde armiya ayriqsha orın iyelep, ol onlıqlar, júzlikler, mińlıqlar túrinde dúzilgen. 1206 jilda mongóollar quriltayında qabil etilgen «Shingísxan» yusinlari yaması «yasa nizamları» atı menen ataliwshi huqıqıy qaǵiydalar toplami 33 bólimenen ibarat bolıp ol Ózbekstan aymaǵında da qollanılǵan. Onda jinayat hám jaza, áskeriy bólimlerdi

basqariw hám olarǵa qatań tártip-intizamdi engiziw, shańaraq hám neke, múlk máselelerine itibar berilgen. Yusunlarǵa muwapiq, suw hám otti qorlaw, sútti jerge tógiw, tutqinlarǵa járdem kórsetiw, quldi iyesine qaytarmaw, qarawillaw ushin tapsirilǵan orindi qarawsız qaldiriw, jalǵan sóylew hám guwaliq beriw, satqinliq, áskeriy intizamdi buziw siyaqlilar awir jinayat esaplanǵan. Usinday háreketleri ushin ólim jazasi belgilengen.

Mal urilari maldi toǵız ese etip iyesine qaytariwi, eger de qarjisi bolmasa, balalarin qul sipatinda beriwi kerek bolǵan. Egerde balalari da bolmasa ólim jazasina húkim etilgen. Shinǵisxan yusunlarında armiyanıı shólkemlestiriw isleri hám waziyapları, oǵan basshiliq etiw, áskeriy intizam, oni buzǵani ushin juwapkershilik haqqındaǵı qaǵiydalar orin algan. On ásker onbasiǵa, júz ásker júzbasiǵa, on júz bası mińbasiǵa, on miń bası Túmen basina, bir neshe túmen basilar nayonǵa, eki-úsh nayon bolsa bas sarkardaǵa boysinǵan. Barlıq áskerler bir-birine kepil bolip, bir ásker yamasa bir neshe áskerdiń ayibi ushin onliq aǵzalari juwapkershilikke tartılǵan, tiykarǵı jaza ólim esaplanǵan.

«Yusun»larda barlıq dinlerge erkinlik beriw, dindarlardi hám ruwxaniylardi salıqlardan azat etiw, uris waqtılarında hayallardiń gunasınan keshiw, jeńillikler, awǵa shıǵıw tártipleri de orin algan.

Mawarawnnaxr mongóllar húkimdarlığı dáwirinde huqiq dereklerinen biri- bul Shiǵatay xani Kebek xan /1318-1326 jj/ dáwirinde pul hám hákimshilik reformalarınıń ótkeriliwi haqqındaǵı pármanları. Kebek hanniń pul reformasin ótkeriw haqqındaǵı pármanına muwapiq pul qatnasiqlarındaǵı tártipsizliklerge shek qoyiw maqsetinde Iran hám Altın ordada bolǵani siyaqli gúmis dinarlar hám dirhamlar engizilgen, bir dinardiń salmaǵı eki misqal /bir misqali 4,64 gr/. Dirhamniń awırılıǵı 1/3 misqal etip belgilengen. Jańa pul birligi tariyxta «kepakiya» ati menen belgili boldi Bir dinar kepakiya eki misqal, bir dirham kepakiya bolsa 3/1 misqalǵa teń bolǵan.

Hákimshilik reformalarına muwapiq eki táreplemeli basqariw sistemاسına, bir tárepten mámlekет hákimi, hám ekinshi tárepten qala hákimleri tárepinen basqarılıwǵa shek qoyılǵan.

Hákimshilik reformalarına muwapiq, mámlekет Buxar hám Samarcand wálayatlari túmenlerge, Ferǵana hám Shiǵis Turkstanda «Archin» ǵa yaǵníy paytaxt dóğeregi rayonlarına bólindi.

Basqariwdiń birden bir sistemasi engizilgen. Mámlekettegi mayda xanlıq hám bekler saqlanıp qalınǵan hám olar túmenlerge bólingen. Qala hákimleri túmen basıqlarınıń nayıplarına aylandırılǵan. Shinǵisxan demek, Yasani dúziwden maqseti oraylasqan mongol mámleketicin dúziw hám oni bek kemlewdən ibarat edi. Onda mámlekет aymaǵı, áskeriy qurılıs, mámleketiclik basqariw, bekler, nayonlar hám hámeldarlar ortasındaǵı óz-ara múnásıyat betke baylanıslı qaǵiydalar, jinayat, puqaraliq, sud júrgiziw, jaza hám onıń túrlerine baylanıslı qaǵiydalar metal taxtalarǵa oyip jazılǵan. Solardan 33 párshesi Shinǵisxanniń mámlekет, áskeriy hám jinayat huqiqi boyinsha, 27 sózi bilikler formasında qalǵan. Jaza, egerde Mongol-tatar uriwinan bolǵan adam jaza qaǵiydasın birinshi ret buzsa, onda jámiyetlik jaza sóz benen sógis beriw, ekinshi ret buzsa, bilikke tiykarlanıp, jazaǵa tartiw, úshinshi ret te uzaq Baljin Suljirge súrgın etilgen, usinnan keyin de buzsa, ayaǵına kúnde/ aǵash kisen/ urilip qarańǵı qamaqxanada saqlanǵan. Egerde qarız algan adam óz waqtında qarizin qaytarmasa, qaytariw imkaniyatı bolmasa balalari qarizdar jaǵdayǵa túsken. Jaza jámiyetlik hám milliy teńsizlikke tiykarlanǵan, bir biyguna monǵoldıń ólimi ushin qun bahasi 40 teńgege /gúmiske/ teń bolsa, qitayliqtıń ólimi ushin bir eshekтиń bahasi belgilengen. Jansızlıq, aldawshiliq, jalǵan guwaliq, tábiyatti iplaslandırıǵan ushin, paraxorlıq, buzıqshiliq ushin da ólim jazasi berilgen. Mal-múlikke qarsi qaratılǵan jinayatlar urlıq ushin, urlanǵan nárseniń 3-9 esesine shekem járiyma tóletilgen, Tóley almasa 7-700 shekem qamshi urıw menen jazalanǵan. Úlken muǵdardaǵı urlıq ushin ólim jazasi berilgen. Yargú hám yasa qaǵiydalarına uluslar, xanlar qatań ámel etken.

Sud isleri orayda, tikkeley xan nayibiniń alındı onıń qadaǵalawi astında alip barılǵan. Mongollarǵa tiyisli sud islerin júrgiziw yasaǵa tiykarlanǵan edi. Diniy isler sháriyat huqiqi tiykarında yargushilar /sudyalar/ tárepinen sheshilgen. Sudyalar /yargushilar/ abiroyli, itibarlı adamlardan tayinlanǵan. Sud funktsiyasi kúndelikli isi bolǵan. Shiǵatay ulusında jer salıǵı 10/1 kóleminde belgilengen. Joqarı lawazimdaǵı adamlar salıq tólewden azat etilgen edi. Sharwa

xojaliqlardan kupchur salıǵı alinatuǵın edi.

Jáne bir salıq targú dep atalǵan, ol ónermentler, sawdagerlerden alingan. Islap shıgarilǵan hám satılǵan tovariniń 30/1 úlesi kóleminde bolǵan. Jergilikli haliq tuz salıǵı, jan hám gúmis salıǵın tólegen. Nayiplarǵa barat /ijara yarlıǵı/ payza bergen

Sol da`wir shıgisinda eń qúdiretli ma`mleket esaplanǵan Xorezmshaxlar ma`mleketi da`slep mongollar menen bir qansha elshilik ha`m sawda baylanislarin alip bargan bolsada, sońinan bul muna`sebetler dushpanliqqa aylandı ha`m 1219-jilda mongollar Xorezmshaxlar ma`mleketine qarsi a`skeri ha`reketlerin baslap jiberdi. 1219-jil gúzinde Otrarda da`slepki soqqi berildi ha`m ó ayliq qamaldan soń qala basip alindi.

1220 jildiń da`slepki ba`ha`rinde Shińgisxan musilman Shiǵisiniń iri ma`deniy orayı bolǵan Buxara ústine a`sker tartadi ha`m qala qamal qilinadi. Qamaldiń 12 kúninde qala ta`slim boladi ha`m qırǵın qilinadi.

Keyingi hújim Samarcandqa qaratiladi. Samarcandta Xorezmshaxtiń 100 adamlıq a`skeri turǵan bolsa da, qorǵaniwshilar jeterli qarsılıq kórsete almaydi. A`skerler úsh kún qarsılıq kórsetkennen soń, Shińgisxanniń jalǵan wa`desine aldanǵan, qanǵlılardıń 30 miń adamlıq a`skeri ta`slim boldi. Biraq qala iyelengennen soń xaliq úlken bólimi menen birgelikte qanǵlılarda qirip taslandı. Olardiń jolbasshilari Borushmas, Boǵon, Sarziqhon ha`m ja`ne 20-a`skerbasi óltirildi.

Uzaq ha`m qattı qarsiliqtan soń Xojend qalasi da mongollar ta`repinen basip alindi. Xojend qorǵanina qala a`skerbasisi Temur Malik úlken ma`rtlik kórsetedi.

Ma`mlekettegi eń ullı qalalardiń qoldan ketiwi Alawiddin Muxammed

Xorezmshaxti qattı oylandiradi. Sarayda til biriktiriwler ha`m qiyonetshilik kúsheyedi. Qundız, Badaxshan ha`kimleri onnan júz buradi. 1220-jili aprelinde Muxammed Xorezmshax Nishapurǵa keledi. Biraq Subutoy noyanniń oni quwip kiyatırǵanlıǵı sebepli hesh kim Muxammed Xorezmshaxti kútıp almadi ha`m Kaspiy teńizindegi Ashura aralında qonis tabadi. Ol 1220 jıl dekabrinde Jalaliddin Manguberdini taxt miyrassxori etip tayinlap, biraz waqittan soń óledi. Xorezmshaxtiń Ozloqshax ha`m Oqshax atlı ullanı mongollar ta`repinen óltiriledi. Mongollardiń Úrgenishke hújimi waqtında qalada 110000 a`sker bar edi. Qala qorǵanında Jalaliddin, Temur Malik, Axmed ibn Omar, Xivaqiy-Shayx, Najmaddin Kubra kibi a`skerbasi ha`m ulamalar júda` úlken qahramanlıqlar kórsetti. Úrgenish qamali jeti ay dawam etti. Mongollar bul jerde bir neshe on miňlap adamlardi qırǵın qıldı. Xorezmshax a`mirlerinen Faridun Udiy basshiliǵındaǵı sarbazlar mongollardi qaladan quwip shıgarǵan bolsada, qala mongollar ta`repinen qaytadan basip alindi ha`m dereklerge kóre Úrgenish xalqınan million adam óltirilgen.

Jalaliddin ha`m Temur Malikler ómirleriniń aqirina shekem mongollarǵa qarsi gúreslerge basshiliq qıldı. Jalaliddin Manguberdi 1231-jili avgustinde satqinliq penen óltirildi.

Mongollar ta`repinen basip alingan terretoriyalarda bolsa sońinan ulislar júzege keldi. Shińgisxan ele tiri waqtında basip alingan terretoriyalardi tórt ulina basqariw ushin bólip bergen edi.

Irtish da`r`yasiniń argı ta`repinen, sol «mongollar atınıń tuyagi jetken jer» ge shekem bolǵan jerler. Sırda`r`yaniń tómengi ágımı (Sığnaq, Barchinlikent, Jańakent, Ashnas qalalari) ha`m Xorezmniń arqa-batis terretoriyalari tuńǵish ulti Joshiniń jaylawlari Irtishta, awil jeri Sırda`r`yaniń tómengi ágımı edi.

Qashǵar, Jetisuw, Mawerennaxr ekinshi ulti Shaǵatayǵa beriledi. Shaǵataydiń qushi Ili da`r`yasi boyında edi.

Úshinshi ulti Ugedeyge batis Mongolstan ha`m Tarbaǵatoy úlkesi ajiratildi. Oniń qushi Chuguchakte edi.

Joshiniń ulti Batuxan (1227-1255) Oqtay (1227-1241) ha`m Tulunniń ulti Munke (1251-1260) zamanında mongollar sultanati sotsiallıq-siyasiy turmisinda a`hmiyetli ózgerisler boldi ha`m Altı Ordaga tiykar salındı.

Shaǵatay (1227-1241) óz jerlerine inju ta`rizde iyelik qılǵan. Olǵuyǵa shekem (1261-1266) bul jerlerde xanniń ha`kimyati ja`riyalanadi. Xan atinan Shaǵatay ulisin Maxmud Yalavoch basqarǵan. 1239-jilda Ol Qitayda Pekingde ha`kim etip tayinlangannan soń, ornina ulti

Masudbek (1239-1289) otirilǵan. A`skeriý ha`kimyat, xaliqtı dizimnen ótkeri, salıq jiynaw isleri doruǵashiha`m tanmachi dep atalǵan mongol a`mirleri qolinda bolǵan.

Maxmud Yalavoch Qitayǵa ketkennen soń, Masudbekke Uygıristanǵa qaraslı Xwtan, Qashǵar, Almalıq, Qayaliqtan sol Samarqand ha`m Jayxun da`ryasi shegaralarına shekem, Besbaliq ha`m Qaraxoja jerleri ina`m etilgen. Shaǵatay ulisında Kebekxan húkimranlıǵı da`wirine shekem (1309, 1218-1326) siyasiy turaqlılıq bolmaydiha`m bir qansha siyasiy gúreslerden soń, 1251-jili Qaraqumda bolǵan quriltay qararına kóre Shaǵatay ulisi eki bólime bólínip ketedi: Arqa Túrkistan, Guja úlke, Jetisuw, Ferǵananiń arqa-shıǵıs bólimi xan iqtıyarında bolsa, Mawerennaxr, Ferǵananiń batis bólimi Altın Orda qol astina ótti. Olǵuy ibn Baydar ibn Shaǵatay (1261-1266) Shaǵatay ulisin Altın Orda ta`sirinen qutqariw ila`jlarin kórgen bolsa, Baraq ibn Kamkar ibn Shaǵatay (1266-1271) Shaǵatay ulisin bir qansha kúsheyiwine eristi. Biraq, kóp ótpey, Shaǵatay ulisi Oqtaydiń aqlıǵı Qaydu ha`m Altın Orda xani Mangu Iemur (1267-1280) ta`sirine túsip qaldi. Qaydu Shaǵatay ulisi taxtina Baraqxanniń uli Duvoxandi (1291-1306) otırǵızdı. Andijanniń tikleniw, Ózgenniń Ferǵana úlkesi paytaxtına aylendiriliwi onıń atı menen baylanisli. Duvoxan Qaydu menen birgelikte úlken itibarǵa eristi. Duvoxan óliminen soń onıń ulları Kunjakkın ha`m Tolǵu ibn Bóri Mutugan ibn Shaǵataylar xanlığı uzaqqa barmaydi.

Kebekxan uriwlarslariniń barlıq kelispewshiliklerin sheshedi ha`m orayıq ha`kimyatti bekkemlewge ha`reket qiladi. Shaǵatay ma`mleketiniń rawajlaniwi, qalalar quriliwina jaǵday bolǵan, pul ha`m aymaqlıq reformalar Kebekxan atı menen baylanisli. Nasaftan eki farsax aralıqtı qurılǵan Qarshi qalası onıń atı menen baylanisli. Aymaqlı reformalarǵa kóre ma`mleket Buxara ha`m samarqand wa`layatlarında rayonlarga, Ferǵana ha`m Arqa Túrkistanda orchinge (paytaxt a`tirapi noxiyaları) bólindi. Jańa pul birligi «kepakiy» dep júritilgen ha`m bir dinar eki misqal, bir dirham kepakiy úşten bir misqalǵa teń bolǵan.

1326-jili Duvoxanniń ulları Elchigiday ha`m Durra Temur úlkesinde taxt ushin gúresler baslanadi. Sońinan taxti iyelegen Alawiddin laqablı Tarmashirin (1326-1334) bekkem abiroyǵa iye boldi. Duvoxanniń aqlıqları Buzan, Chankshi, Esun Temur 1334-1338 jillarda atına óana xan bolıp turdi. XIV a`sır 40 jillarda Shaǵatay ulisi ekige-Jetisuw, Ferǵananiń arqa bólimi, Arqa Túrkistannan ibarat Mongolstanǵa bólínip, siyasiy ta`repten bólsheklendi.

Mongollar ma`mleketi yarım kóshpeli, a`skeriý ta`rtiplerge iye shólkem edi. Shińgisxan ha`m onıń a`wladları xan ataǵında bolıp, olardıń qol astında a`skeriylesken a`mledarlar baǵanasi turatuǵın edi. Shaǵatay ulisi da`wirinde Mawerennaxrdı basqariw jergilikli húkimdarlarǵa tapsirilǵan edi. Buxarada bolsa aqsúyekler ha`m ruwhaniyeler ha`kimyatti óz qollarına algan bolıp, a`mirlerde sadrlar dep júritilgen.

Shaǵatay ulisi xanları óz jerlerin inju ta`rizde basqarip, tek óana da`ramattan paydalaniw huquqına iye bolǵan. Jer salıǵı (xiraj) on protsentti quraǵan. Kóshpeliler tóleytuǵın qapchur júz bastan bir bas esabında bolǵan. sawdadan targu ja`riyması alingan. Munke atinan pul basıp shıǵarılǵan, 1270-jıldan baslap salıqlar pul kórinisinde alingan. Pul ulistiń eń iri qalalarında basıp shıǵarılǵan. 1271-jili Masudbek pul reformasın ótkeredi ha`m ulistiń barlıq terretoriyaları ushin birdey awırıqtıǵı gúmis teńgeler aylanisqa kiritiledi. Reforma ekonomikalıq müna`sebetlerdiń janlaniwina alip keldi ha`m XIII a`sırıń 80-90 jillarda ulistiń 16 qalasında usinday baspaxanalar ashildi.

Joqarida aytilǵan salıqlardan tısqarı sharwalardan shulen salıǵı alingan. ha`r súriwden bir qoy ha`m miń bas attan bir bas biye. Ónerment sawdagerlerden alinatuǵın targu salıǵı otizdan bir ulis muǵdarında bolǵan. Bunnan tısqarı xaliq túrli jiynılar ha`m tólemlerge, ma`jbúriy jumislarda shaqırılǵan. Ulli xanlar Guyukxan (1246-1248) Munkexan (1251-1260) Shaǵatay xani Olǵuy (1261-1266) húkimranlıǵı waqtında basqa mongol shaxzadalarınıń Mawerennaxrdıń ishki turmisina aralasiwina shek qoyılǵan bul bolsa a`ste-aqırın ekonomikalıq turmistin janlaniwina ta`sır kórsetken. XIII a`sır ortalarınan baslap ózbek qa`wimleriniń óz-ara birlesowi kúsheydi. Sonnan barlaslar Qashqada`r`yada, jalayırlar Oxangaron oazisinde, arlatlar Awǵanistanniń arqasında, qovchinler Ferǵana oazisinde bekkem ornalasa basladı. Bul jaǵday ózbek xalqınıń payda boliwinda za`rúr qa`sietlerden biri bolǵan.

Tayanish túsinikleri

Mongollar, Shaǵatay ulisi, Muxammed Xorezmshax, Jalaliddin Manguberdi, Temur Malik, Najmaddin Kubra

Temani bekkemlew ushin sorawlar

1. Mongollar húkiranlıgınıń ornatiliwiha`m basqinshilarǵa qarsi azatlıq gúresi haqqında nelerdi bilesiz?
2. Siyasiy waqiyalar bayani ha`m Shaǵatay ulisiniń júzege keliwiniń sebepleri nede?
3. Uriwlarslariniń barlıq kelispewshiliklerin sheshedi ha`m oraylıq ha`kimyatti bekkemlewge ha`reket qilag'an kim edi?
4. 1271-jili Masudbek qanday reforması ótkeredi?

Nº	Test tapsırmazı	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	Shıǵatay ulisiniń dúziliwi neshinshi asirlerge tuwra keledi?	XII ásirdiń basları	XIII ásirdiń basları	XI ásirdiń aqiri	XII ásirdiń aqiri
2	Mang'ollar qashan Otirarg'a da`slepki soqqi berildi ?	1219-jil gúzinde	1218-jil gúzinde	1219-jil báhárıde	1219-jil jazda
3	Kebekxan qanday reformalardi ámelge asiradi?	pul ha`m aymaqlıq reformalar	askeriy ha`m aymaqlıq reformalar	pul ha`m askeriy reformalar	pul ha`m qorg'aniw reformaları
4	Hesh kim Muxammed Xorezmshaxti kútıp almag'anlıg'i sebepli qayda barıp qonis tabadi?	Ashura aralına	Kaspiy jagalauina	Kavkaz boyına	Azerbayjang'a
5	Neshinshi jili Masudbek pul reformasın ótkeredi?	1271-jili	1273-jili	1272-jili	1270-jili

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasız kelajak ywq» T. «Sharq» 1998
2. Karimov I.A. «Ózbekistonning óz istiqlol va taraqqiyot yuli» T. «Ózbekiston» 1992
3. Ózbek xalqi va davlatchılıgi tarixi konseptsiyası. Ózbekiston tarixi 1999-yıl 1-son
4. Azamat Zie «Ózbek davlatchılıgi tarixi» T. «Sharq» 2000
5. Sagdullaev A. va boshq. Ózbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. T. «Akademiya» 2000
6. Abılǵazi «Shajaray turk» T. Chulpon 1990
7. Anushtagin «Xorezmshaxlar ma`mleketi» T. Gulom 1998
8. Ibrohim Saidaxmedov Davlat va huqiq tarixi Toshkent Ózbekiston Respublikasi Fanlar akademiyası «Fan» nashiriyoti 2006
9. H.M. Muhamedov, O.T. Husanov, B. M. Muhamedov Ózbekiston Davlat va huqiq tarixi Toshkent «Tasvir» nashiriyot uyi 2009

A. Temur hám temuriylar imperiyasi mámleketi hám huqiqi Reje:

1. Á.Temur hám temuriylar saltanati.
2. Temuriylar mámlekетiniń basqariw sistemasi.
3. Temuriylar mámlekетiniń sud hákimiyyati, armiya hám salıq sistemasi.
4. «Temur túzikleri»- temuriylar saltanatiniń huqiqiy derekleri.
5. «Temir túzikleri»- temuriylar mámlekетiniń tiykarǵı huqiq deregı.

6. Ámir Temurdiń taxt miyrasxorlarina wásiyat hám násiyati.

7.«Temur túzikleri» boyinsha mámleketti basqariw tártibi.

8.«Temir túzikleri» nde wázir hám mámlekет hámeldarlarin tayinlaw tártibi.

XV ásirdiń ortalara kelip, Mawarawnnaxrda Shiǵatay ulisiniń ekige bólínip ketiwi nátiyjesinde hákimiyat ádewir hálśiredi. Taxt ushin alip barılǵan gúresler nátiyjesinde /1326-1358-jillir/ mámlekette siyasiy pitirańqiliqtan paydalangan úlken-úlken wálayatlardi qáwim baslıqları, atap aytqanda Keshti Xoji Barlas, Xojantte Bayazit Jalayir, Balxti Uljay Buğasulduz, Tashkentti Xizir Yasevuriylarwz múlikleri sipatında biygárez basqarar edi. Buniń sebepleri birinshiden:

Shiǵatay ulisi bólínip, siyasiy idirawshiliqtıń hawij aliwi, ekinshiden 140 jil húkim súrgen Mongollardiń zuliminan qutiliwǵa umtiliwi, úshinshiden Shiǵatay ulisin Mongol xani Tuǵlıq Temirxan tárepinen qayta basip aliniwǵa umtiliwi menen xarakterlenip kelgen.

Mine usinday bir dáwirde Barlas beginiń uli Taraǵay Baxadirxan uli Temurbek tariyx maydanina keledi. Sharafitdin Ali Yazdiyiń pikirine qaraǵanda, Á.Temur hijiri 736 jili shaban ayiniń 25 kúni, yaǵniy házirgi jil esabınan 1336 jil 9 aprel`de tuwilǵan. Oniń atası Taraǵay Bahadir Barlas urıwiniń baslıǵı bolip, Xoja Ilǵar awilinan edi. Anasi Takina xatin atlı hayal edi.

Á.Temur jaslıq jıllarında aq bilim aliwǵa kiristi. Bul haqqında oniń ózi bilay dedi. «Jeti jasqa tolǵanımda meni mediresege alip bardı hám qolima sózler kestesin berdi. Men oqiy basladım. Erisken tabislarımnan sheksiz quwandım». 9 jasqa tolǵanında namaz oqıǵanlığı, 12 jasta óz qatar-qurbilari menen sáwbet júrgizgenleri hám juwmaǵında 21 jasta atasınıń bar mal-múlkin basqarǵanlıǵıń gúrrıń etedi. «Atam ámir Taraǵay hám oniń puqaralarınıń egini sol jili mol zúráát berdi, qaramal hám jılqi da júdá kóp tuwdı. Háp gez xizmetkerlerden birin baslıq etip qoydim, hár 20 attı bir padaǵa ajirattı, hár padani bir xizmekerge tapsırdı. Maǵan qarasıli mal-múlikti basqariwdı arnawlı isenimli xizmetkerge tapsırdı». Joqarıdaǵılardan kórinip turǵanday aq, jaslıgınan aq oǵada isbilemen bolǵan. Basqariwdıń názık sırların bilgen.

Temurdiń dúnýa qarasında mámlekette, áskeriy islerge bolǵan qiziǵiwshılıǵı erte oyanadı. Bul haqqında bilay deydi.. «Men 10 jasida ózimde tosinnan basqariwshılıq hám ullılıq belgilerin sezdim. 18 jasında atlı áskerlik hám awshılıq óneri haqqında kóp oylandım. Ómirimdi quran oqıw, shatranj oynaw hám at miniw shiniǵıwlarına sarp ettim».

Á. Temur mámleketti dúziwge kirise otırıp, ol Samarkandtan basqa qala hám mámleketterdi birme bir basip ala basladı.

Mongol xani Tuǵlıq Temirxanniń balası Ilyasxoja Mawarawnnaxrdı ózine boysındırıdı. Ámir Temur bolsa Keshtke ámir etip tayinlanadı. Xan qaytis bolǵannan keyin oni uli Ilyasxojaǵa boysinbastan górezsiz hákım bolip aladı. Türk ámırı qazaǵanniń aqlıǵı Xuseyndi sawashta jeńip 1370 jilda, bas qala Balxtı qolǵa kirigizedi hám eki dár`ya aralığında oraylaşqan kúshlı mámlekет dúziwge kirisedi. Temurdiń jeńiske erisiwinde «úsh jıllıq atlantis», «bes jıllıq atlantis», «jeti jıllıq atlansıları» ayriqsha áhmiyetke iye. Ol mámleketti basqariwdı kúshlı hám kóp sanlı armiyaǵa súyenedi. Ol óz imperiyasin basqa qońsilas mámleketterdi basip aliw joli menen keńeytiredi hám bekkemleydi. Temur mámleketińiń shegaralari arqada Volga dár`yasınan, qublada Hindistanniń Ganga, shıǵısta Qıtay diywali hám batısta Orta jer teńizine shekem bolǵan úlken aymaqtı óz ishine aladı. Bul imperiyaǵa kiretuǵın mámleketerler tómendegiler: Turan, Iran, Rim, Marǵıb, Suriya, Misir, Iraqi Arab, Iraqi Azam, Mazandaran, Keylam, Shirwan Ázerbayjan,Parsi,Jidda, Ulli Tatarstan, Xorezm, Qabolstan, Baxtar, Zamin, Hindistan, Deshti qipshaq, Aq Orda, Gúrjistan, Ármenstan, Altın Orda edi. Ámir yaǵniy láshker bası /II`yas xoja mámleketine/ Saxibqiran, yaǵniy «shaxlardıń shaxı» degen mánistegi ataqqa ilayıq bolǵan. Túzikerde jaziliwinsha Temur mámleketińiń 9 úlesi keńes hám 1 úlesi bolsa shámshir /qılısh/ járdeminden tiklengen.

Sotsiallıq sistemasına kelsek, bul haqqında Á.Temur bilay deydi, «Saltanattiń islerin nizam hám tártipke boysındırıp, saltanattiń abirayın kóterdim, saltanatti 12 taypaǵa bóldım, olarıǵa súyene otırıp is alip bardım» . Bul taypalar tómendegilerden ibarat edi.

1. Seyidler,ulama,shayixlar,fazillar.

2. Aqilli tájiriybeli kisiler, danishpan, ilimpazlar.
3. Duwagóy kisiler.
4. Ámirler, ásker basilar.
5. Ásker hám xaliq.
6. Qupiya isler menen shuǵillaniwshi tájiriybeli kisiler.
7. Wázirler, bas kátiper, diywan múnshiyleri /kátibi/.
8. Hákimler, táwipler, múnájjimler, arxitektorlar.
9. Muxaddisler, paygámbar hám oniń sahabalari haqqinda ráwayatlar aytıwshi tariyxshilar.

10. Mashayixlar hám suwpilar.

11. Kásip, óner iyeleri.

12. Hár bir mámlekет hám úlkelerdi jaqsi biletuǵın sayaxatshi hám musapirlar.

Ámir Temur óziniń siyasatin iske asiriwda, mámleketti basqariwda ulamalar, ilim-pán ǵayratkerleri hám joqarıdaǵı qatlamniń wákillerine qatań súyengen. Bul haqqında Sahibqiran ilay deydi. «Ilim hám dinniń belgili adamlari óz másahátleri menen patshalarǵa járdem berip kelgen. Sizler maǵan negedur usilay islemey atırsızlir. Meniń maqsetim mámlekette ádalat ornatiw, tártip hám tinishliqtı bekkemlew, puqaralardınturmisin jaqsilaw, jurtimizda qurilis islerin kúsheytiw, mámlekemizdi rawajlandiriw. Sizler bul islerdi ámelge asiriwda óz másláhátlerińiz menen járdem beriwińiz kerek.

Ámir Temur mine usi qatlamlardiń xizmeti, sotsiallıq dárejesine qarap paydalangan, jáne de olardi xoshemetlep turǵan. Oniń dáwirinde «suyuurǵal» túrinde ayirim hámeldarlarǵa /áskerbasi, shayir, ruwxaniylar hám diywan xizmetkerlerine/ beriletuǵın múlikshilik rawajlanǵan. Ayriqsha xizmet kórsetken beklerge, láshkerbasilarǵa beriletuǵın jer-suw múlki yaǵniy belgili bir orinnan /túmen, wálayatlardan/ óz paydasina salıq jiynap aliw haqisin beretuǵın múlik «jaǵır» rawajlanǵan.

Temurdiń mámleketiclik gerbi úsh bayraqtan ibarat bolip, bul forma sirttan orap alingan jáhánniń 3 bólegi Aziya hám Afrika, Evropa húkimdarı degen mánisti ańlatadi. Keshke úlken itibar berdi. «Qubbat-ul-ihn val abad» dep júritildi. Súreni «Rusti-rasti», yaǵniy «kúsh ádalatta» degen.

Temuriylar mámleketiniń basqariw sistemasi

Ámir Temur mámleketti basqariw «Túzikler»de kórsetilgenidey, keńes hám másláhátke tiykarlangan. Bul haqqında oniń ózi bilay degen» «Mámleketiclik islerdiń toǵız úlesi keńes, ilaj hám másláhát, qalǵan bir úlesi qilishta». Bul jerde ol álbette óz jaqinlari aqsúyekler, iri hámeldarlar menen keńesi názerde tutılǵan. Buǵan quriltaylar, sonday aq, áskeriy atlansılar aldinan láshker basilar bolǵan, ámirler hám ámirzadalar menen ótkerilgen keńeslerdi kirgiziw mümkin. Tekte basqariwda emes, áskeriy keńeslerge, ásirese, úlken áhmiyet bergen. Júz miń atlı ásker qila almaǵan isti bir duris keńes penen ámelge asiriw mümkin degen pikir buǵan gúwaliq beredi. Ámir Temur aldina bolip ótken másláhát keńestiń qatarina quriltay hám mámleketiclik keńesti kórsetiw mümkin. Quriltay-bul Temur mámleketeinde joqari feodal qatlamlardiń keńesi bolip, waqtı-waqtı menen eldiń hám mámleketc turmisiniń áhmiyetli máselelerin sheshiw ushin shaqirilip turilǵan. Bunday quriltaylar Balxta, Qarshi hám Qarapaǵda, Samarkandta shiqirilǵan. Ayirim dereklerde bunday quriltaylar «millet májilisi» dep te atalǵan.

Quriltayda barlıq shaxzadalar, joqari mártebeli dindarlar, bas hámeldarlar, hákimshilik xizmetkerleri, áskeriy baslıqlar, aqsúyeklerdiń wákilleri qatnasqan. Mámlekettiń oraylıq basqariw uyimi da, joqari húkimdar da Temurdiń ózi bolǵan, bul haqqında bilay deydi, «...pútkıl mámlekette buyriq-párman beriw isleri patshaniń ózinde boliwi tiyis, hár bir iste patsha óziniń húkimin shıǵarsın, hesh kim oniń húkimin aralasip ózgerte almasın».

Ámir Temur «Túzikleri» nde mámleketti basqariwa 12 printsipke tiykarlangan.

1. Mámlekет hám saltanatimniń tiykari bolǵan allatalaniń dini hám Muxammed Mustapaniń sháriyatina dúnyada rawaj berdim, hár jerde hám barlıq waqitta islam dinin quwatladim.

2. Mámlekenttiń, eldiń sútinerin quraǵan túrli qatlamlar hám taypalar menen birgelikte másláhátli is alip barip, siyasat alip barip, tek ǵana zorlıqqa emes xaliq massasina tayangán halda olar menen keńesken túrde is alip bargan.

3. Máslahát, isbilermenlik hám sergeklik pene is alip bariw. Keńesip, itiyatliliq penen júritiw nátiyjesinde óz imperiyasin tiklegen.

4. Mámlekет islerin saltanattiń nizam-tátiplerge tiykarlangan túrde orinlaw. Tóreshilikke hám túzikke yaǵniy mulazimlar hám nizamlarga súyenip is alip bariw. Temur mámleketinde ámirler, wázirler, sipahlar /áskerler/ óz wákalatlarina bola háreket etti. Bul temuriylar mámleketiniń huqiqiy mámlekет printsiplerine tiykarlanganlıgınan derek beredi.

5. Amirler hám sipayilar menen jaqsi qatnasiqta bolǵan, olardi hurmet qilip, xizmetlerin xoshamelep bargan.

6. Ádalat hám insap penen is alip bargan. Ayiplığa da, ayipsizǵa da miyrim-shápáatlıq kórsetken.

7. Seydler, ulama hám mashayiqlar, danishpanlar, injenerler, tariyxshilardi itibarli shaxslar dep izzet -húrmet etken.

8. Qatań tátip penen is júrgizgen, yaǵniy qanday isti ámelge asiriwǵa qarar etken bolsa oǵan pútkil intasi, zeyini menen kirisip, aqirina jetkergen. Ótken payǵambarlardiń islerin úyrengен.

9. Ápiwayi xaliqtıń hal-jaǵdayinan mudami xabardar bolǵan. Olardiń jas úlkenlerin aǵa qatarında, kishkenelerin bolsa perzent orninda kórgen. Hár bir eldiń úrip-ádetine, nizam hám tátiplerine húrmet penen qaraǵan. Olardan xabarli boliwi ushin tariyxshi, xabarshilardi jazba túrde túrli xaliqlardiń turmisinan xabardar etip turiwlarin talap etken.

10. Túrli millet taypalarına óz panayina kirgen kisilerge húrmet penen qaraǵan. Dosliq etken kisilerge müriwbet kórsetken. Dushpanlıq etip, keyin onnan pushayman bolip tawbe etse dushpanlıgın umitqan. Olarǵa müriwbet kórsetken.

11. Perzentlerin, tuwısqanlarin, yar-doslarin, qońsi-qobalarin jáne de oniń menen doslasqan adamlardi mámleketlik mártebege eriskende de olardi esten shıgarmaǵan.

12. Dos-dushpanları menen kelisip jasaǵan.

Ámir Temur ullı siyasatshi dárejesinde ózge mámleketerdi jeńip aliw, olardi óz imperiyasina qosıp aliwda, tiykarinan ilajlar hám keńeslerge súyengen halda ámelge asırǵan.Ustazlardıń máslahátine súyenip is alip bargan. Piri Zayniddin Ábubákır Taybadıy Ámir Temurdiń ustazi bolǵan. Qanday da bir mámleketke atlanistan burin oniń menen máslahátlesken hám ol kórsetken joldan júrgen. Ustaziniń máslahátlerine bola saltanat islerinde tórt nársege ámel etedi.

1. Keńes 2. Mashbaratuw máslahát 3. Qatań qarargá keliw, isbilermenlik hám saqliq. 4. Itiyatliliq.

Ámir Temur bir isti ámelge asırmaqshi bolsa, eń aldi menen keńes shaqırǵan, keyin Qurannan pal ashtırǵan. Quranniń húkimine bola is alip bargan. Joqarida atap ótkenimizdey, saltanattı shólkemlestiriw ushin ótkerilgen 31 eń áhmiyetli keńes haqqında Túziklerde jeke-jeke bayan etilgen.

Ámir Temur saltantti basqariwda iri máselelerden baslap, ápiwayi máselege shekem ayriqsha itibar beroip, olardi tátipke salǵan. Misali, saltanat sarayında otiriw hám orin aliw túzigin islep shıgadi. Bul nizamǵa bola tómendenishe tátip ornatılǵan edi. Temurdiń balalari, aqiliqları hám tuwısqanları óz dárejesi hám lawazimlarina qaray halqa túrinde taxti orap alıwlari kerek. Saydler, qazilar, ulama, fuzala, shayxlar oń tárpinen orin algan. Amiri ul-umara, beglerbegi, ámirler, ulus, túmenler hám áskerlerdiń sárkardalari hám ámirleri, mińbasilar, júzbasilar, onbasilar óz mártebelerine ilayıq shep qol tárepinen orin algan. Diywanbegi hám wázirler taxtiń aldinǵı jaǵınan orin algan, qalǵanları taxtiń artqi tárepine jaylasqan. Xirawil ámiri taxtiń qarsi aldinan orin algan bolsa, ishki jeke jasawil úlken shadirdiń esigi aldindap taxtiń tuwrisinda tik turǵan. Dadxalar bolsa oń hám shep táreeine tik turǵan. Orin aliw tátiplerin qadaǵalaw ámırge tapsiriladi. Májılıs tátip boyinsha baslangánnan soń miń tabaq awqat, miń dana nan keltirilgen hám hám jiylanǵanlarǵa berilgen. Buni «shahana ziyapat» dep ataǵan.

Bul mámlekette «saltanat qorǵanları» dep atalǵan ámirler hám saltanat sarayını ísenimli, itibarlı adamları esaplanǵan wázirler, ásirese / wázirler/ úlken abirayǵa iye bolǵan.

Mámlekettiń oraylıq basqariw uyimi diywanxana bolip, tarmaqliq basqariw bolsa wázirler tárepinen alip barılǵan. Ámir Temur wázirlerdi t'ayinlawda oǵada itiyatlidliq hám sergeklik penen is alip bargan hám «Eger de patsha zilimpaz bolip, wázir ádil bolsa patshaniń jábir - zulimin toqtatiwdiń ilajlarıng kóredi,biraq wázir zilimpaz brolsa saltanat isleri tez müddette daǵdarisqa ushiraydi,» dep óz «Túzik»lerinde atap ótken.

Ámirler,tiykarinan áskeriy adamlar bolip,olar áskerlerdi basqariw, sawashqa tayarlaw siyaqli islerdi jaqsi bilgen. Ámirlerdiń eń úlkeni Ámiri-ul-umara yaǵniy ámirler ámiri, shaxtiń joqlığında oniń waziypasin orinlaw, láshkerlerge buyriq bere alatuǵın dárejedegi shaxs boliwi kerek.Solay etip Ámir Temur 313 adamnan 4 ewin «begler begi» etip, bir adamdi bolsa ámir-ul-umara etip tayinlaǵan. Ğayratlı,ar-namisli bolǵan jánede on eki adamǵa usi tártipte dáreje bergenligin aytqan.

Birinshi adamǵa miń adamǵa buyriq beriw huqiqin bergen bolsa, ekinshi ámirge eki miń adamǵa, úshishshi ámirge úsh miń adamǵa, ámir hám huqiq on ekinshi ámirge shekem kóbeytilip, 12 miń adamǵa buyriq bergen. Birinshisi, ekinshisiniń ornina 2-si 3-siniń ornina tayinlanadi. 12-ámir bolsa ámir-ul-umara nayibi etip tayinlanadi. Ámir ul-umara bolsa Ámir Temurdiń nayibi esaplanǵan. Eger de qaysi bir ámirge qandayda bir ziyan kelse, oniń ornina nayibiniń iyelewi de belgilengen. Sol 313 ámirdegi júzi on bası, júzi júzbasi, júzi mińbasi bolǵan. Sawash waqtında ámir úl-umara ámirlerge, ámirler mińbasilarǵa,miń basilar bolsa júz basilarǵa, júz basilar- onbasilarǵa baslıq degen buwriq ta bergen. Sonday aq, birewiniń waziypasin ekinshisine buyirmawǵa qatań tártip berilgen. Ámir Temurdiń tórt wáziri bolip, olardiń waziypalari arnawli nizamlarda anıq kórsetip qoyilǵan bolip, olardiń tórtewi de hár kúni diywanxada wázir bolǵan.

1-mámleket hám rayat /xaliq/ wáziri. Bul wázir mámlekettegi áhmiyetli islerdi, kúndelikli mashqalalardi, puqara xaliqtıń jaǵdayın,wálayatlardan alinatuǵın zúráát, salıq-silimpazlar, olardi bólístiriw,kiris-shıǵislardi, mámlekettiń abadanshiliǵin,xaliqtıń párawanlıǵı islerin hám gáziyneniń qalay etip tátipke salınganlıǵı haqqında Sahipqırangá málím etip turǵan.

2-wázir, sipah /armiya/ wáziri bolip, áskerlerdiń aylıǵın, xizmetniń esabınan beriletüǵın múliklerdi basqarip bargan.

3-wázir iyesiz qalǵan,alip ketken hám qaship ketkenlerge tiyisli mal-múlikti, kelip ketip atırǵan sirt el sawdagerlerinen alinatuǵın zákát hám bajlardı, mámlekет sharwaların, olardiń otli jaylawların basqariw hám bulardıń barlıǵınan túsetuǵın salıqlardi, dáramatlardı jámlep, amanat sıpatında uslap turatuǵın wázir. Iyesiz múliklerdi miyrasxorlarǵa beriw menen shuǵillanǵan.

4-wázir, saltanat islerin júrgiziwshi wázir. Ol pútikil saltanatqa tiyisli mekemelerdiń kiris-shıǵısı, gáziyeneden taǵamlar ushin jumsalatuǵın qárejetleri, atxana hám basqa janzatlarǵa jumsalatuǵın shıǵınlar boyinsha wázir. Bulardan tisqari shegara rayonları boyinsha da úsh wázir tayinlaǵan. Olar shegaralar hám baǵinishli mámleketerdiń mashqalalari,dáramatlarin basqarip turǵan. Basip alingan jerlerdegi wázirlerden jetewi Diywanbasiǵa boysinǵan. Kelip túsken arzalar menen shuǵillaniwshi « ariza begi- dadxax» lawazimi bar bolǵan.

Ámir Temur úlken saltanattı ulıslarǵa bólip basqarǵan. Ol ózine boysinǵan pútikil wálayat hám mámleketerdi 4 balasına ulis etip bergen. Tuńǵish uli Muxammad Jaxangirge Balx wálayatin 12 miń áskeŕ menen qosa, balası Omar Shayix Mirzaǵa Parsı wálayatin hám 10 miń áskeŕe sárkardaliq etiw ushin, Miyranshaxqa Ázerbayjan,Iraq hám Ármenstan, Mazandaran,Seistan wálayati hám 7 miń áskeŕe sárkardalıqtı bergen.

Temuriylar mámleketińiń jergilikli basqariw sistemasi hám háimshilik bóliniwi pútikil mámlekettiń okrug-naxiyalarǵa, onmińliqlar-túmenlerge, mińliqlar xazaraga, júzlikler sad hám onliqlar daxalarǵa bólíngen. Jergilikli basqariwdiń «onliqlar» sistemasi bar bolip, oniń tiykarında áskeŕ jetkerip beriw yaǵniy túmenler 10.000, xazaralar-1000, sadlar-100, dahalar 10 áskeŕdi qurallandırıp jiberiwi názerde tutılǵan.

Temuriylar mámlekete nde sud hákimiyyati, armiya hám salıq sistemasi

Temur mámlekete nde suđlaw isleri qazilar tárepinen ámelge asirilǵan bolip,olar puqaralar,

áskeriy adamlar, ruwxaniylar hám xizmetkerlerdiń islerin kóretuǵın qazilarǵa bólingen. Hár bir qalada Darul-manat yaǵniy húkimet úyi, Darul-ádalat qazixanalar bolǵan. Joqaridaǵılarǵa bola temuriylar dáwirinde qazilar 4 ke bólingen.

1. Qazi-ásker- láshkerler, sipaxlar ushin qazi.
2. Urp-ádetler menen baylanisli islerdi kóriwshi Axdas qazi.
3. Ruwxaniylar menen baylanisli islerdi kóriwshi Shaix-ul-islam.
4. Hasilzadalar menen baylanisli islerdi kóretuǵın Ixdam qazi.

Temur túziklerine bola, qazilar tiykarlangan húkim hám qarar shıǵariwi tiyisli bolǵan. Egerde táreplerden biri qaziniń shıǵarǵan húkimine narazi bolsa mámlekettiń baslıgına shaǵım etiwi tiyis bolǵan. Pútkıl mámleket boyinsha qazilardiń jumisin baqlap bariw qazikalangá júkletilgen.

Temur dáwirinde óz aldina mekeme «Ádalat diywani»bolǵan. Ol tiykarinan, mámlekette qarsi qaratilǵan jinayatlar, basqariw tártibine hám lawazim menen baylanisli jinayatlardi kórip shıǵıp,tiyisli jaza tayinlaǵan.

Temur mámlekete arnawli jinayat qidiriw mirshaplıǵı bolǵan. Ol sawda kárwanınlarıń hárkelet qáwipsizligin támiynlew, basqinshilar hám urilar todaların tabiw hám qolǵa aliw, sháriyat tátiplerin buzǵanlarǵa, gezendelerge, tilenshilerge qarsi sharalar kóriw menen shugıllanǵan.

Ámir Temurdiń atin dúnýaǵa jayǵan hám de oni Sahipqiran, yaǵniy «shaxlar shaxı» degen ataqqı ilayiq boliwiniń tiykarında onıń sháwketli ámirleri, áscherleri turadi. Másele sonda, ol hákimiyat ushin gúreske kirgen kúnnen baslap, mine usi armiyani dúziw hám onıń kúsh-qudiretin mudami kóteriwge ayriqsha itibar berdi. Eń joqarǵı bas sárkarda bolip Temurdiń ózi esaplanǵan, ol bolmaǵan waqitlarda áscheriy isler boyinsha nayibi bas ámir, Amiru-ul-umara basshiliq etken. Túziklerde kórsetiliwinshe bul ataqqı 5 adam ilayiq bolǵan, qaǵıydaǵa muwapiq «Ámir-ul-umara» ataǵına ilayiq bolǵan adamlar shegara rayonınlarıń hákimi, óz qol astındaǵı wálayatlardiń áscheriy hám puqaraliq húkimdari esaplanǵan. Olardan keyingi dárejede 4 «begler begi» turǵan. Ámirler 1-12 dárejeli ámirge bólínip, dárejesine qaray 1-12 mińday áscherge basshiliq etken. Urıs waqtında olaramiri-ul-umaraniń nayıpları esaplanǵan. Armiyanı dúziwde Temur olarǵa 10 bası, 100 bası, min bası, ámirler tayinlawda tikkeley sawash maydanında ózınıń sheberligin kórsetken adamlardi tańlaydi. Bul haqqında onıń ózi bilay deydi, Láshker dúzip áscher aliwda 3 qaǵıydaǵa ámel ettim. 1-den jigittiń kúsh-quwatina, 2-den qılıştı oynata aliwina, 3-den aqıl-parasatina-jetikligine itibar berdim. Mine usi ush páziylet bar bolsa áscherlik xizmetine aldim. Atlanis waqtında ulis hám túmen ámirleri hár bir shatır /otaw/ 1 atlı, hár eki /qara cháyla/ 1 atlı, hár 1 otırıqshi xalıqtan 1 atlı muǵadarında láshker toplawi tiyis. Armiya ishindegi struktura onlar sistemasına tiykarlanıp dúzilip, olardiń basında onbasi, júzbasi, mińbasilar turǵan. Temur óz armiyasın dúziwde tábiyyiy nizamshiliqqa ámel etedi. Sonday aq, olardiń baslıǵı etip, ózleriniń arasında barlıǵınan batırı, erki kúshlirek jáńshını tańlap, qalǵan toǵızınıń kelisimi tiykarında onbasi etip tayinlaydi. Bul jaǵday 100 bası hám miń basilarǵa bola da qollanılgan, bul ózine tán áscheriy demokratiyaniń belgisi edi.

Ámir Temurdiń ornatqan nizam hám qaǵiydasına muwapiq áscherlerdiń arasında kimdur birewi ólse, yamasa qaship ketse onıń ornina jańa adam tayarlaw tómendegi tártipte ótkerilgen.. qatardaǵı áscher onbasi, onbasi bolsa júzbasi, júz bası miń bası boliwǵa huqıq beriledi. Bul ózgerisler hám jańadan tayinlanganlar haqqında hám onıń sebeplerin jeke ózine málím etiwdi talap etken. Ámir Temur urıs maydanlarında jánede saltanat islerin basqariwda mińbasilarıń húkimi júz basilarǵa, júzbasilarıń húkimi onbasilarǵa hám onbasınıń húkimi qol astındaǵı áscherlerge júriwin qatań belgilep qoyǵan. Egerde kimde kim bul tártipti buzsa, ol nizamli jazaǵa tartılıp, óz lawaziminan bosatılǵan hám ornina jańa adam tayinlangan.

Ámir Temur óz armiyasın dúziw yamasa onıń jawingerlik tayarlıǵın arttiriw menen ǵana emes, bálkım ol armiyaniń ishki máselelerin, olardi aziq-awqat, aylıq belgilew, túrlishe materiallıq zatlardi inam etiw, jeke bólistiriw, yaǵniy ayirim ámirlerge, mińbasi, júzbasi ushin baylıq, jer-suw, ámirlik lawazimin beriw, hamelge tayinlaw tátiplerin islep shıqqan hám ámelge asırǵan. Aylıq tayinlawdi tómendegishe ámelge asırǵan.

Ápiwayi ásker óz waziypasin jaqsilap atqarǵanda oǵan mingen atiniń bahasi berilgen, batirlardiń aylıǵı eki at bahasinan tórt at bahasina shekem. Onbasilardiń aylıǵı qol astındaǵı qatardaǵı áskerden on ese artıq bolǵan. Júzbasilardiń aylıǵı bolsa on basilardiń aylıǵınan eki ese artıq belgilengen. Áskerlerdiń aylıǵı kórsetilgen xizmetleri ushin /qaharmanlıqları ushin/ «ulafa», «tanha» siyaqli xoshemetler engizilgen. Egerde áskerlerdiń qaysı biri sawashta qátelikke jol qoysa, onıń aylıǵı onnan birge kemeytilgen. Ayliqtı belgilew «diywan begiler» arqali ámelge asirilǵan.

Ámirler hám ámir-ul-umaralarǵa shegaralas jerlerdegi wálayatlardan biri «tiyul» múlik /saliq jiyp aliw ushin tapsırılatuǵın wálayat, jer múlik/ etip belgilengen.

Ámir Temur óz armiyasınıń qural-jaraq hám úskeneleri haqqında mudami ǵamxorlıq etken. Ápiwayi áskerler 18 i 1 shatır, 1 qılısh, jarǵı, biz, bir qap. Bahadırlar 5 i 1 shatır, hár birinde temir sawit, dubilǵa, qılısh, oq, 5 at, júzbasilardiń hár birine 1 shatır, 10 at, sawit, mińbasınıń 1 ewine 1 shatır, sayaman, basqa qural-saymanlardı kótergeninshe.

1-ámır 110 at, 2-si 120 at, 3-si 130, 4-si 140 at. Ámir Temurdiń ózi bolsa 300 den kem bolmaǵan at aliwi belgilep qoyılǵan.

Uris hám tinishliq paytlarında láshker hám orda 4 tárepten qorıp turılǵan. Láshkerler, ámirler, júzbaşı, mińbasılar diywanxanaǵa májılıslarǵa beriletuǵın sawǵa. Barlıq waqta da 12 miń ásker qarawilliqtı turǵan. Hár keshe 1000 adamnan saqshiliq etip turǵan. Hár 100 saqshiǵa júz bası tayinlanıp, shártlasqan qupiya sóz /parol/ aytılǵan. Armiya dúziwde joqaridaǵı printsiplerǵe, qaǵiydalarǵa qatań ámel etiliwi nátiyjesinde Ámir Temur orta ásırlerde misli kórlımegen qaharmanlıqtı qolǵa kirgizgen hám eń awir qıyan kesti sawashlarda da mudami jeńip shıqqan.

Kóp miń sanlı armiya hám basqariw apparatin qarji menen támiynlewdiń tiykarǵı joli túrli salıqlardı jiynaw bolǵan. Temur mámleketeinde alinatuǵın salıqlar tómendegilerden ibarat bolǵan.

1. Xiraj -saliǵı / naqlay aqsha yaması ónim/
2. Savarin- joqarı mártebeli shaxslarǵa beriletuǵın sawǵa.
3. Qonalǵa- saparǵa shıǵıw aldında alinatuǵın salıq.
4. Shilan pulı- patsha hám joqarı mártebeli hámeldarlardıń awqati ushin jiylanatuǵın salıq.

Xiraj muǵdarı dáramattiń úshten biri muǵdarında óndiriledi.

Sonday aq, qarawsız jerlerdi islep, zúráatlı jerge aylandırıǵan diyxanlardan, zúráátiniń birinshi hám ekinshi jili óz qálewinshe salıq tólep, al úshinshi jıldan baslap ulıwma tiykarlarda salıq tólegen.

«Temir túzikleri»- tariyxiy huqiqiy derek

Ámir Temurdiń atı menen baylanisli bolǵan onıń siyasiy-huqiqiy kóz qarasları toplamı «Temir túzikleri», «Waqeati Temuriy» /Temurdiń basınan keshirgenleri/ siyaqli atlar menen shıǵıs hám batısta belgili bolǵan toplam Temurdiń turmisliq tájiriybeleri tiykarında islep shıǵılǵan, nizam dárejesine kóterilgen hám ózınıń miyrasxorları ushin aytılǵan násiyatlardı óz ishine algan.

«Temir túzikleri» XIV ásirdiń II yarımına tiyisli jámiyetlik-siyasiy waqiyalardı úyreniwge baylanisli bolıp, Temur sultanati, onıń mámleketcilik sistemasi, basqarılıwi, sud dúzilisine tiyisli ógada áhmiyetli qaǵiydalar hám maǵlıwmatlardı ózinde sáwlelendirgen tariyxiy-huqiqiy derek. Dúzilisi boyinsha «Temir túzikleri» hákımshılık-áskeriye kodeks esaplanadi.

Túzikler eki bólımnı ibarat bolıp, birinshi bólım-birinshi maqala Sahibqiran Temurdiń 7 jasınan baslap eń sońğı kúnine shekemgi ómırı, siyasiy xizmetleri haqqında, aniǵıraqı Ámir Temurdiń ástelik penen Mawarawnaxrda hákımıyattı qolǵa kirgiziwi hám onıń keyingi atlansıları tiykarında Temuriylar sultanatına tiykar salınganı haqqında sóz etiledi.

Birinshi maqalada 31 den 13 inde keńes birme bir sanap kórsetiledi.

Ekinshi bólım bolsa, Temurdiń atınan shaxzadalarǵa qaratılǵan wásiyatlari, berilgen násiyatlari. Onda jáhángır óz miyrasxorlarına qarata mámleketti basqarıwdığı sultanattiń názık

sirlari, printsipleri haqqinda jazilǵan. Ámir, wázirler hám beklerdi tańlaw, olardi orin ornina qoyiw, Armiyaniń basliqlari, olardiń xizmetlerin xoshemetlew, áskerler hám hám olardiń aylıqlari siyaqli máseleler boyinsha wásiyat etiledi.

«Temur túzikleri» 1783-jili Angliyada, 1785-jil hám 1981-jil Hindistanda, 1868-jil Iranda baspadan shígadi. 1787-jil frantsuz, 1830-jil anglichan, 1845-jil Urdu, 1894-jil, 1934-jil rus, 1835-jil, 1857-jil túrik /eski ózbek/ tilinde, óz ana jurtinda bolsa 1991-jili basip shígarılǵan.

Ámir Temur taji-taqtiniń miyrasxorlarina wásiyat hám násiyat ete otirip, bilay deydi, «Mámlekетlerdi biylewshi baxitli perzentlerim hám jáhándı basqariwshi qudiretli aqliqlarima málım bolsin, allatalaniń dárgayında úmitim sol,kóplegen perzentlerim,áwladim saltanat taqtina otirip, mámlekетlerdi basqarǵay. Soniń ushin da saltanat quriw , mámleketti uslap turiw islerin bir neshe túzikke /dastúr ul-ámál/ jazip qaldirdim, perzentlerim hám áwladlarimanın bolǵanlariniń hár biri oǵan muwapiq is alip barsin, mashqaqtli miynetler, kóplegen áskeriy atlanislar,uris-jánjeller menen táńiriniń inayati hám házireti Muxammedtiń, oǵan maqtawlar bolsin, baxtiyar millettiń sharapati, ol házirettiń ulli áwladı hám qimbatli sahabalarına kórestilgen muhabbat hám doslıǵım arqali qolǵa kirgizilgen mámlekет hám saltanattı saqlaǵay ». Temur óz pikirin dawam ettirip jáne bilay deydi, «Miyrasxorlarım bul túziklerden óz saltanat islerin basqariwda qollanba sipaytında paydalansın,óytkeni mennen olarǵa jetetuǵın mámlekет hám saltanat daǵdaristan azat bolsin. Endi meniń dańqli, baxtiyar perzentlerim, mámlekетlerdi qaratip aliwshi qábiletli aqliqlarima jol -joriǵım sol, men on eki nárse járdeminde mámlekетlerdi jeńip alip, saltanatimdi basqardim hám saltanat taqtina ziynet berdim. Olar da usi túzikke ámel etsin. Mámlekет saltanatin hám ózlerin saqlasın». Ámir Temur óz turmis tájiriybesinde kórgen-keshirgenlerinen kelip shígiп, ózi mudami ámel etip kelgen on eki tiykargı nizam-qágyidaları bayan etedi.

Temur taji-taq iyeleriniń tutimi hám waziypalari haqqinda da bir qatar zárúrlı nizam-qágyidaları belgileydi. « Taǵı da tájiriybemnen kórip bildim,-deydi Ámur Temur,- egerde mámlekет diniy oyin /tátip/ tiykarında qurilmas eken,taǵı da túzikke súyenbes eken, onday saltanattı sawlatı,qudireti hám tártibi joǵaladi. Bunday saltanat jalańǵash adamǵa usaydi, oni kórgen hár adam onnan júzin jasiradi. Yamasa ipilas adamlar uyalmastan kirip -shiǵa beretuǵın,bastırılmagan esik- aynasi joq úyge megzeydi». Sonliqtan da men, óz saltanatimniń imaratin diniy islam tóre hám túzik tiykarında bek kemledim. Saltanatimdi basqariwda ushirasqan hár qanday waqıya hám isti tóre hám túzik tiykarında orinladim. Júregimniń tórinen shiqqan birinshi túzik sonnan ibarat boldi,islam dinin en jaydirip, Muxammad, oǵan táńiriniń márhamatlari hám maqtawları bolsin, sháriyatti quwatladim.Hár bir qalada meshitler, medireseler, xanaqalar /ǵáripxanalar/ quriwdi, musapir jolawshilar ushin jol ústinen rabatlar /kárwansaraylar/ saliwdi, dár`yalardıń ústine kópirler quriwdi buyirdim.

Sahipqiran mine usi qágyidaniń áhmiyetlilige bir neshe ret itibardi awdarǵan edi. Bul haqqında «Sonliqtan da óz saltanatimniń imaratin diniy-islam, tóre hám túzik tiykarında bek kemledim Saltanatimdi basqariwda ushirasqan hár qanday waqıya hám jumisti tóre hám túzik tiykarında orinladim». Diniy sháriyat túziki tátipke salǵanlıǵımnan keyin, saltanatim kárxanasınıń túzigin dúziwge kiristim. Saltanat islerin nizam hám qágyidalar /tóre hám túzik/ǵa salip, onıń mártebeleri túziki tómen degilerge tiykarlanıp dúzdim. Birinshiden, saltanatimniń nizam- qágyidaların islam dini hám adamlarıń eń qayirlisi /házireti Muxammed/ niń sháriyatına baylanıstırıп izzet-húrmet kórsetiwi tiyis bolǵan ol házirettiń áwladı hám sahabalarına muhabbat bildire otirip, olardi bek kemledim, saltanatimiń mártebesin nizam-qágyidalar tiykarında sonday saqladim, saltanat islerine aralasip, ziyan beriwegé hesh kimniń de qolinan kelmes edi.

Ekinshiden,áskerler, xaliqtı úmit hám qorqiw arasında saqladim. Dos-dushpandi kelim, mûriwbet kórsetiw dárejesinde uslap turdim. Qilmisların, aytqan sózlerin geyde sabır menen, geyde bilip-bilmeslikke saliwig menen elestirmedim. Dos-dushpanlardan kimdur birewi maǵan ótinish etip keletuǵın bolsa, doslarsha mámile kórsetiwime baylanıslı doslıǵı taǵı da arttı,dushpanlarǵa bolsa sonday múnásibette boldim,olardiń dushpanlığı doslıqqa aylandı.

Mende qanday da birewdiń almaǵı bolsa, oni heshqashan umitpadim. Kimdur birew menen tanisqan bolsam oni bes waqıt namazdan sirtta qaldırmadim.

Úshinshiden,hesh kimnen ósh aliw niyetinde bolmadim. Duzimdi iship maǵan jamanlıq etkenlerden hesh nárse talap etpedim,olardi bir qudayǵa tapsirdim.

Qolinan is keletuǵın, sinalǵan er jiǵitlerdi janimda saqladim, aq kókirek adamlar bolǵan seyidler,ilimpazlar hám aqilli insanlarǵa dárgayim mudami ashiq boldi. Lepsine kúshi jetpeytuǵın biyqásiyet kimselerdi, niyeti buziq qorqaqlardi májilisimnen quwip jiberdim.

Tórtinshiden, jilli júzlilik, miyrim-shápáatlıq penen xaliqtı ózime qaratip aldim . Ádalat penen is júrgizip,zulimliqtan uzaǵıraq júriwge háreket ettim. Ámir Temurdiń atap kórsetiwinshe, eger húkimdar mámlekette kúshli hákimiyat boliwin qálese tómendegilerge ámel etiwi kerek. «Saltanat mekemesi Allatala mekemesiniń bir kishkene bólegi bolip, onda túrli lawazimdaǵı xizmetker hám xizmetshiler / hámel hám peyili/ nayıplar, esik aǵalari, /hújjet/ bar bolip, olardiń hár biri mártebesine ilayiq óz is-háreketleri menen juwapker. Heshbiri óz mártebesinen shetke shiqpaydi hám mudami Allaniń hámirine qayıl bolip turadi.

Ámir Temur óziniń «Túzikleri»nde wázirlerdiń qanday boliw zárúrligi haqqında da pikir bildirip, atap aytqanda bilay deydi. «Hámir ettim, wázirler mina tórt sipatqa iye bolǵan kisilerden boliwi lazim, birinshisi-hasilliq, taza násillik,ekinshisi- aqıl-parasatlıq, úshinshisi-ásker hám puqara awhalinan xabardarlıq, olar men jaqsi qatnasta boliwi,tórtinshisi- sabır shidamlılıq hám tinish-tatiwlıq.Kim usi tórt sipatqa iye bolsa,onday adamdi wázirlik mártebesine ilayiq kisi dep bilsin. Oni wázir yamasa máslahátshi etip tayinlasın. Bunday wázirge tórt imkaniyat, isenim,itibar ,iqtiyar hám qolinan keletuǵın is erkinligi berilsin».

Sahibqiran wázirlerge kerekli bolǵan ájayip páziyletlerdi bilay dep jazǵan edi. «Hár tárepleme jetik wázir mámlekет islerin tártipke keltirip,múlik hám esap-sanaq islerin tuwrılıq penen, haslı-násiliniń tazalıǵın kórsetip, ájayip tárizde bejeredi». Oniń atap kórsetiwinshe «Qaysi wázir sap kónıl, tuwrılıq penen wázirlik isine kirisip, mámlekettiń esap-sanaqtaǵı múlik islerin diyanai-sawap penen,nápsi buziqliq qilmay,amanatqa qiyainet qilmay bejerce,onday wázirdi eń joqarǵı mártebege kótersin».

Málím bolǵaninday aq, bir waqitları Ámir Temurdiń ózi de wázir bolǵan.Sonliqtan da oniń barlıq sir-sipatlarinan xabardar bolǵan. Bul haqqında oniń ózi bilay deydi. «Xalıqqa járdem hám mádet beriw máqsetinde men hám Tuwli Temirdiń ulı II`yasxojaniń wáziri hám áskerbaslığı boliwǵa qayıl bolǵan edim. Allatalaniń bendelerine járdem qılǵanimnan bolsa kerek, Allataala meni saltanat mártebesine kóterdi».

Náwkerlerimnen 313 adamǵa ámirlik lawazimin beriwdi buyirdim, óytkeni olar tegi taza, pák násilden, aqıl-parasatlı,bahadir,dáwjúrek, isbilemen, sergek, saq,aldi-artıñ oylap is alıp baratuǵın adamlardan edi. Olardiń hár birine orinbasar tayinladim. Eger de ámirlerden birewi qaytis bolsa,ol jaǵdayda orinbasari oniń ornina otiradi. Oni ámirlikke talaban /muntazır ul amarat/ dep aytadi.

Tájiriybemnen sinap bildim, sawashtiń sir-sipetlerin, dushpan áskerlerine soqqı beriwdi bilgen, urıs qızǵanda ózin joǵaltip almay, qol-ayaǵı bosaspay, láshkerlerdi sawashqa baslay alatuǵın, iritki payda bolsa tezde dúzete alatuǵın adam ámirlik hám húkimdarlıqqa ilayiq esaplanadi.

Ámirliklerge ámirler, mińbasilar, júzbasilar, onbasilar hám basqa áskerlerge tómendegi tártipte aylıq berilgen. Ápiwayi áskerlerge óz waziypasin orinlaw shártı menen aylıǵı mingen atınıń bahasına teń bolǵan,bahadirlardiń aylıǵı eki attıń bahasınan tórt attıń bahasına shekem, onbasilardiń aylıǵı qol astındaǵı ápiwayi áskerlerden on ese artıq, júzbasiniń aylıǵı onbasilarǵa qaraǵanda eki ese kóp, mińbasılardıki bolsa artıqmash etip belgilenengen. Áskerlerden qay biri qátelikke jol qoysa, aylıǵınıń onnan birin kemeytken. Ámir Temur saltanattı óz erkinde saqlawi ushin on eki nárseni ózine súren etip aldi,atap aytqanda: óz pikirine eye boliwi, óz xizmetin ózi bilip islewi, yaǵniy patshaniń aytqan sózin,islegen isin ózi aytıwi.« Salt'anat hárqanday nársede ádalatlı boliwi, janında insaplı, ádalatlı wázirler saqlawi, egerde patsha zulimliq etpekshi bolsa,ádıl wázir oniń ilajin tapsin». Pútkıl mámlekette buyriq, pármán beriw isleri patshaniń ixtiyarında boliwi,patshaniń óz qararlarında turiwi, yaǵniy hár qanday isti ámelge asırmaqshi eken,pitkermegenshe onnan qol úzbew.

Patshaliq islerin pútktiley basqaǵa tapsırıp, eriki ogan berip qoymaw, saltanat islerinde hár

kimniń sózin esitip, hár kimnen pikir aliw, qay biri paydaliraq bolsa, oni kewil gózaiyenesinde saqlap, watti kelegende paydalaniw. Saltanat islerinde áskerlerge baylanisli máselelerde basqalardiń sózi hám peyiline qarap is alip barmaw. Patshaniń ómiri áskerlerdiń kewlinde sonday orin tutiwi kerek, oniń ámir hám pármanlarina heshkim qarsiliq kórsetiwe batili barmasin. Patsha ne isleymen dese óz erkinshe islesin, ne aytsa óz sózinde tursin. Saltanat islerinde, húkim júrgiziwde patsha bir ózim dep bilip, hesh kimdi ózine saltanat sheriği etpesin. Patsha májilistiń jaǵdayinan saq hám sezgir bolsin, olar kóbinese ayip izlep, sózdi sirtqa tasiydi.

Ámir Temur óz túziklerinde mámlekетlik góyratkerlerdiń hám ásker basilardiń da minnetleme hám waziypalari haqqında óz pikirlerin bayan etedi. Wázırlerdiń xizmet túrin tómendegihe belgileydi. Tórt wázır hár kúni diywanxanada tayin boliwi. Birinshisi - mámlekет hám rayat /xaliq/ wáziri, bul wázır mámlekettegi áhmiyetli islerdi, kúndelikli mashqalalardi, xaliqtıń awhalin, wálayatlardan alingan zúráát, saliq, silimpazlar, olardi bólistiriw, kirishiǵislardi, mámlekettiń abadanshiliǵin, gúlleniwin, gózaiyeni qalay etip tártipke keltirip atırǵanlıǵin maǵan málím etip turiw.

Ekinshisi- áskeriy isler boyinsha wázır bolip, ol áskerlerdiń ayliqları, oni basqariw hám pitirańqi halatqa túsip qalmawi ushin mudami áskerlerdiń awhalinan xabardar bolip turiw, olardiń jaǵdayi haqqında maǵan xabar berip tursin.

Úshinshisi- iyesiz qalǵan, ólip ketken, qaship ketkenlerge tiyisli zatlardi, kelip-ketip atırǵan sawdargerlerdin mal-dúnyasınan alinatuǵın zákat hám bajlardı, mámlekет sharawaların, olardiń jaylawlarin basqarip, bulardiń barlıǵınan jiylǵan dáramatlardi aman túrinde saqlaytuǵın wázır.

Tórtinshisi-saltanat islerin shólkemlestiriwshi wázır. Ol pútak salanat mekemeleriniń kirishiǵisi, gózaiyeneden jumsalǵan awqattıń qárejetlerinen xabardar boliwi kerek. Solay etip Ámir Temur barlıq mámlekетlik góyratkerlerdi hám ásker basilardiń minnetleme hám waziypaların belgilep bergen.

Ámir Temur xizmetkerlerin xoshemetlewge ayriqsha diqqat awdarǵan, ol ámirler, wázırler, ásker hám rayatti siyliqlap, inam hám sawǵalar beriw boyinsha, tómendegi túziklerdi belgileydi. Qaysi bir ámir qanday da bir mámleketti iyelep alsa yamasa dushpan láshkerin jeńse, oni úsh nárse menen siyliqlasin. Birinshisi- húrmetli xijab. Tuw hám naǵara /baraban/ berip oni «bahadir» dep atasin. Ekinshisi-oni mámlekет hám saltanat sheriği bilip, keńes májilisine shaqırısin. Úshinshisi- oǵan shegara wálayati tapsırlısin hám sol jerdegi ámirler oǵan boysınsın. Eger de ámirlerden qay biri tóreni / xan ulin/ jeńse yamasa qaysi bir ámirge ziyan keltirse, yamasa qanday da bir aymaqti jeńip alsa, oni joqarıdaǵı usilda siyliqlaǵan. Sawashta ózin kórsetip, qarsılas dushpan láshkerin jeńgen ámirdiń mártebesin kótersin. Onbasi, júzbasi, mińbasılardan qay biri dushpan qatarın buzip, óz qarsısındaǵı ásker tobin jeńse, onbasi bolsa qala hákimligin bersin, júz bası bolsa, oni qaysi bir mámlekettiń húkimdari etip qoysın.

Ámirlerden qaysi biri dushpan qolındaǵı mámleketti qaytarıp alip, dushpannıń iyeliginen azat etse, sol mámleketti oǵan úsh jılǵa inam etip bersin. Qaysi bir ásker qılısh oynatıp bahadirlıq kórsetse, oǵan sawǵa túrinde chómak, bahali taslar qadalǵan qamar belbew, tırna belli qılısh hám bir at berilsin, onbasılıq mártebesine kótersin, ekinshi ret bahadirlıq kórsetse júzbasılıq lawazimina jetisedi.

Ámir Temur solay etip, ámirler, wázırler, áskerler hámde rayattiń kórsetken bahadirliğine qaray siyliqlap, sawǵalar beriwdi engizgen.

«Túzik» jazıw ádeti Ámir Temurdan burin da, keyin de bolǵan. Bul shıǵarmalardi mámleketti basqariwdıń tártip-nızamları, túrli lawazım iyeleriniń waziypalari, qayır-sadaqa etiwdiń tártip-qagyıdaları, túrlıshe lawazım iyeleriniń waziypalari hám oǵan ámel etiw tártibi, saliq salıw hám oni toplaw tártibi, áskeriy júrislerdi ótkeriw hám qozǵalandı bastırıw qagyıdaları bayan etiledi.

«Temur túziklrı» mine usinday shıǵarmalardan biri. «Temur túzikleri» Ámir Temur tariyxi, oniń zamanında, anıǵıraǵı 1342-1405 jıllar arasında Mawarawnaxrıdaǵı sotsiallıq-siyasiy awhal, Temur hám temuriylar mámleketi hám de armiyaniń dúzilisi, sol jıllarda Temur mámleketiń qońsı eller hám xaliqlar menen múnásibetleri haqqında sóz etedi.

Temur dawirinde mamlakettiň tiykarin 12 sotsiallıq taypa quraǵan, onıń táǵdirin úsh nárse-patsha, góziyne hám armiya sheshken. Ámir Temur óziniń úlken imperiyasin ulislargá bólip basqarǵan. Mawarawnnaxradan basqa onıń biyliginde bolǵan basqa wálayatlar hám mamlaketler tórt ulisqa bólínip, olargá Temurdiń ballari húkimdarlıq etken.

«Túzikler»de wázirler, ámirler hám wáliyler haqqında da áhmiyetli maǵliwmatlar keltirilgen. Wázirler, delingen «Túzikler»de, saltanat sútinleri... Mamlakettiń abadanshiliǵın, xaliqtıń tinishligin, áskeŕlerdiń birligin, góziyne baylıgın mudami názerde tutqan. Mamlaket, saltanat islerin iske asiriwdä kemshilikke jol qoymaw, salatantqa zıyanlı nárselerdi boldirmawda malin-janın ayamaydi.

Juwmaqlap soni aytıw kerek, «Temur túzikleri» bul tekte Ámir Temurdiń ómir bayaninan góana ibarat shıgarma bolip qalmay, bálkım Mawarawnnaxrdiń ele durisli úyrenilmegen jámiyetlik-siyasiy tariyxi da. Ekinshiden, bul shıgarmma Ámir Temur tiykar salǵan derlik oraylasqan feodallıq sistemani, XIV ásirde jahándı dúrliktirgen Temur armiyasınıń quramı, feodallıq múnásibetlerid hámbasqa ilimiý mäselerdeki úyreniwde áhmiyetli derek waziyasin ótewi mümkin. «Temur túzikleri» n úyreniw házirgi kunde oǵada áhmiyetli, óytkeni, onıń túzikleri kóphshılıktı ádeplilik mädeniyatin úyreniwge, ózin basqara biliwge úyretetuǵın dereklerden biri. «Temur túzikleri»-Orta Aziya xalıqlarınıń áskeŕiy ónerin úyreniwde de áhmiyetli waziyapanı atqariwi mümkin.

Tayanish túsinikleri

Ámir Temur, «Timur Túzikleri», Sharafiddin Ali Yazdiyi, Mongol xani Tuǵlıq Temirxan, Seyidler, Ulama, Shayixlar, Fazillar

Temani bekkemlew ushin sorawlar

1. XV ásirde Mawarawnnaxda oraylasqan mamlakettiń dúziliwiniń ózine tán ózgeshelikleri nelerden turadi?
2. Temur mamlaketiniń basqariw mekemeleri qanday dúzilgen?
3. Temur mamlaketinde wázirlerdiń jumisi qalay tártipke salıngan hám olar qanday páziyletlerge iye boliwlari kerek edi?
4. Ámir Temur armiyani basqariwda qanday teoriyalarga tiykarlangan?
5. Temuriylar mamlaketinde qanday salıq hám «minnetleme» lerdıń túrleri bar edi?
6. Ámir Temur saltanatında jinayat hám jaza mäselerleri haqqında nelerdi bilesiz?
7. Ámir Temur saltantında sud institutlarıniń tutqan orni haqqında oy-pikirlerińiz.
8. «Túzikler»ge muwapiq, egerde, ápiwayi áskeŕ qanday da bir áskeŕ tárepinen qorlanǵan, yamasa azaplanǵan bolsa, jábirlengen áskeŕ óz huqiqin qalayinsha qorǵaw huqiqina iye bolǵan?
9. «Temur túzikleri»niń quramlıq dúzilisi haqqında nelerdi bilesiz?

No	Test tapsırmazı	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	Ámir Temur hijriy neshinshi jili tuwilg'an?	736 jili	733 jili	737 jili	735 jili
2	Ámir Temur saltanatti neshe taypaǵa bóledi?	12	11	7	15
3	Ámir Temur 313 adamnan neshewin «begler begi» etip tayinlag'an?	4	3	7	5
4	Sol dáwirde Áskeŕlerdiń aylığı kórsetilgen xizmetleri ushin (qaharmanlıqları ushin)	«ulafa», «tanha»	«leps», «tanha»	«umara», «tanha»	«sipaf», «tanha»

	qanday xoshemetler engizilgen?				
5	«Temur túzikleri» Angliyada neshinshi jili baspadan shiqqan?	1783-jili	1781-jili	1785-jili	1768-jili

Ádebiyatlar

1. Saidov A., Tashqulov J.U. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. IIV Akademiyasi. T. 1996 y.
 2. Muqimov Z. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Samarkand, Zarafshon, 1998 y.
 - 3.X.Boboev. A.Temur va Temuriylar sultanati.T. «Kamalak»,1996 y.
 - 4.Amir Temur ugitlari.T. 1992-y.
 - 5.B.Axmedov. Tarixdan saboqlar. «Óqituvchi»,T. 1994 y.
 6. A.Sagdullaev va boshqalar. Ózbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti.1-qism «Akademiya» T.,2000 y.
 7. «Temur tuziklari», «Gafur Gúlom»,T»1991 y.
 - 8.X.B.Boboev. Ózbek davlatchiligi T. 2005 y.
 - 9.M.Xamidova. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Óquv qwllonmasi. Toshkent. TDYUI. 2004 y.
- .Mawarawnaxr hám Xorasan aymaǵında xanliqlardiń payda boliwi hám rawajlaniwi.

Xanliqlardiń payda boliwi. (XVI-XIX ásirdiń I yarimi)

Reje

- 1.Shaybaniylar mámleketiniń dúziliwi hám jámiyetlik sistemasi.
- 2.Shaybaniylar mámleketiniń orayliq hám jergilikli basqariwi.
- 3.Shaybaniylar mámleketinde armiya hám saliq sistemasi.
- 4.Shaybaniylar mámleketiniń huqiq sistemasi.
- 5.Buxara xanlıgınıń jámiyetlik sistemasi hám mámleket basqariwi.
6. Buxara ámirliginiń orayliq hám jergilikli basqariwi.
7. Buxara ámirliginiń sud isleri hám huqiq derekleri.
8. Xiywa xanlığı mámleketi hám huqiqi.
9. Qoqan xanlığı mámleketi hám huqiqi.

Shaybaniylar mámleketiniń dúziliwi hám jámiyetlik sistemasi

Balqash kóli hám Sirdár`yaniń tómengi aǵımlarınan tap Dnepr dár`yasiniń tómengi aǵımlarına shekemgi úlken aymaq XI ásirden baslap Deshti qipshaq dep atala baslaydi. Qipshaqlar hám basqa túrikiy qáwimlerdiń húkimdarlığı astında bul aymaqti 1236-jilda Batuxan óziniń túrik-Mongol áskerleri menen iyelep aladi. Tariyxta Altın Orda dep atalǵan bul mámleket 14 ásirdiń baslarında ekige bólínip ketedi. Shiǵis bólegi Aq Orda tariyxiy dereklerinde «Ózbekler mámleketi» dep te júrgizilgen. 15 ásirdiń ortalarına kelip, Jojixanniń besinshi balası Shaybaniy uriwinan bolǵan Abulxairxon /1412-1468 -j/ kóshpeli ózbekler mámleketine tiykar saladi. Bul dáwirde temuriylar biylik etip atırǵan Mawarawnaxrda óz ara feodallıq urıslar oǵada kúsheyip ketken edi. Bunnan paydalangan Abulxair xan Sirdár`yaniń orta aǵimındaǵı bir qansha qalalardi,Xorezmniń bir bólegen basıp alıp, temuriylar mámleketiniń jan qońsisi bolip qaladi. Abulxairxon qaytis bolǵannan keyin daǵdarisqa ushiraǵan bul mámleket 15- ásirdiń 80-jıllarında Muxammad Shaybaniyxan /1481-1510/ tárepinen qayta tiklenedi.

Shaybaniyler mámleketiniń tiykarın salıwshi Muxammad Shaxbaxt Shaybaniyxan talantlı shayir hám óz dáwiriniń oqimisli,bilimli adamlarınan biri edi. Ol taqqa otırmastan burin Buxarada jasap, mediresede tálim aladi. Belgili ilahiyat ilimpazi Muxammad Xitayı onıń ustazı bolǵan. Tariyxshi ilimpazlardan Kamaliddin Bunayi hám Muxammad Salix

«Shaybaniynama» shıgarmasında Shaybaniylar mámleketiniń tariyxi haqqında sóz etedi. Mawarawnnaxrdaǵı temuriylar sultanatiniń hálsirep baratırǵanlıǵınan paydalangan Shaybaniyxan 1497-jili Samarqandqa júris qılıp, buxarani urıssız iyelegen. 1550-jili Samarqandtı da urıssız qolǵa kırızgen. Samarqand hákimi Sultan Aliydiń anasına úylenedi. Ástelik penen Qarshi hám Gúzar qalalari da Shaybaniylar tárepinen basip alinadi. Mavraunnaxrdıń eki úlken qalalari Buxara hám Samarqandtı urıssız Shaybaniyxnıń qolina ótiwi, onıń tájiriybeli sárkarda bolıp ǵana qalmastan, bálkim iri mámleketlik ǵayratker hám aqilli siyasatshi da ekenligin kórsetedi. 1501-jili Tashkenke atlantis baslap kóplegen qalalardi qolǵa kırghizedi. Sol jıllarda Shaybaniyxan armiyasi Uratóbe, Shash, Shaxruxiya, Sayramdi iyeleydi. 1503-1504-jıllarda Xorezmge atlantis jasap, 1505-jili onı basip aladi. 1507-jili Xorasandi basip aladi. Shaybaniyxan zamanlasları tárepinen

«Xalifa ur-Raxman» hám «Imam az-zaman» dep ulıǵlanǵan. Shaybaniyxan Mawarawnnaxr hám Xorasandi ózbek sultanlarina «suyuarǵal sipatında» bólístirip bergen edi. Keyin Shaybaniyxan Irandi basip aliwǵa tayarlanǵan waqtında qaytis boladi. Taqqa ágasi Kochnichixan otıradi /1510-1529/ Onnan keyin onıń balası Abu Saidxan /1529-1533/ otıradi.

Buxara wálayati húkimdari Udaydullaxan hákiiyatti qolǵa aladi /1533-1539/. Buxara wálayati hár tárepleme rawajlanadi. Paytaxti Samarqandtan Buxaraǵa kóshiriledi. Usınnan keyin Shaybaniyxan mámleketi Buxara xanlığı dep atala basladı. Shayaniylar mámleketiniń sońgi wákili Purmuxxamad ibn Sulayman bolǵan 1601-jili Pirmuxammadten keyin Buxara taqtı Ashtarxaniy /Janiyalar/qolina ótedi. Shaybaniylar mámleketinde jámiyettiń turmisinda, mámleketlik basqariwda tutqan ornina, dárejesine qarap tómendegi bir neshe sotsiallıq qatlamlarǵa bólıw múmkin.

1. Joqarı qatlam, oǵan xan hám onıń wázirleri, ózbek sultanları, iri saray hámeldarları /wáziri- vuzara/ kırıgen. Mámleketlik basqariwdi mine usı sotsiallıq qatlam ámelge asırǵan.
2. Umara-áskeriy- hákimshilik hámeldarları, iri sárkardalar, wálayat hákimleri, ásker hám hám qáwım baslıqları. Jergilikli basqariw solardiń qolinda bolǵan.
3. Ulamalar- iri din iyeleri, shaixlar, xojalar .Olar tekte diniy ǵana emes, bálkim dúnyaliq basqariwda da belsene qatnasqan.
4. Fuzala. Jámiyettiń mádeniy-ruwxıy turmisin sáwlelendirgen satsiallıq qatlam ilimpazlar, shayirlar hám basqlar.

5 Rayat /xaliq/. Jámiyette tiykargı islep shıgariwshi, materiallıq bayliqtı óndiriwshi, ǵáziynege salıq tólewshi sotsiallıq qatlam bolıp, olarǵa dúkan iyeleri, ónermentler, orta hal diyxanlar hám sharwalar, jallanbali xalıq kırıgen.

6. Qullar. Qullar tiykarinan talanshılıq atlansıları waqtında tutqingá túskenn, olja etip alıngan adamlardan quralǵan. Belgili bir tólemniń esabınan olardıń bas azatlıǵın aliwi múmkin bolǵan taypa. Qullardıń miynetinen sarayda, iri hámeldarlar menen ulamalardıń xojalıqarında paydalangan.

Xanlıq ekonomikasınıń tiykargı tarmaqları awıl xojalığı /diyxanshılıq hám sharwashılıq/sawda-satiq hám ónermentshilik esaplanǵan. Shaybaniylar dáwirinde jer iyeleriniń tiykargı tarmaqları bar edi.

1. Múlki sultan- mámleketke qaraslı jerler.
2. Múlki xalis- jeke shaxslarǵa tiyisli.
3. Waqim- diniy mekemelerge, medirese hám meshitlerge, qábırıstanlarǵa qaraslı jerler.
4. Awıl jámáátleri iyelik etken jerler.

Miynet isleytuǵın adamlardıń tiykargı bólegi kambaǵal awıl xalqı bolıp, olar arendaǵa alıngan jerdi diyxanshılıq etip kún keshirgen. Dereklerde aytılıwinsha, bul dáwirde biydaydıń on túrli sortı, arpa, júweri, másh, noxat, márke hám ovosh palız eginleri, salı, paxta jetistirilgen.

Diyxanshılıq ushin qolaylı bolǵan zúráatlı jer maydanları bmypayan jaylawlar xan hám onıń wázirleri, iri áskeriy-hákimshilik hámeldarlarına tiyisli edi. Bul dáwirde iqta, súyurǵal hám tánha siyaqli jeke menshik jer iyeligi keń taralǵan, áskeriy hákimshilik hámeldarlarına, iri din iyelerine mámleket aldındıǵı xizmetleri ushin beriletuǵın usinday jerlerde tiykarinan, jersiz

qambaǵal diyxanlar jallanip islegen. Sharwashiliq awil xojaliǵinda jetekshi tarmaq sipatında úlken áhmiyetke iye. Iri hám mayda tuyaqli haywanlardi baǵıw, jılqishiliq túeshilik ádewir rawajlanadi. Yarim kóshpeli turmis keshiriwshi ózbek qáwimleriniń baslıqlari, iri sharwashaliq baylari, sonday-aq xan hám saray hámeldarlari áskeriý hákimshilik lawazimdaǵı adamlar, din iyeleri taw aldi eteklerinde, saxralarda úlken jaylawlarǵa iye bolǵan.

Shaybaniylar mámleketiń orayliq hám jergilikli basqariwi

Shaybaniylar mámleketi óz áhmiyetine bola úlken mámleket bolip, joqari hákimiyat sheklenbegen huqıqlarǵa iye bolip, mámlekет baslıǵı xan tárepinen basqarılǵan. Xanlıqtıń siyasiy sistemاسında, basqariwda Ámir Temur hám Temuriylar mámleketeńde qáliplesken tártip qaǵiydalar, ózgeshelikler menen birge kóphilik jaǵdayda ózbekler mámleketeńde tán bolǵan dástúrlar de qollanılǵan. Mámlekет basqariwda islamiy sháriyat hám ádet nizami tártiplerine boysinǵan. Mámleketti basqariwda xan sarayında joqari dárejedegi hámeldarlardan quralǵan orayliq basqariw hám wálayat hákimleri qolindaǵı jergilikli basqariw tiykarǵı ornindi turip, olar mámlekettiń ámeldegi haqiqiy iyeleri bolǵan. Olardıń járdeminde, tikkeley qatnasiwinda xan hákimshilik basqariwdı ámelge asırǵan. Orayliq basqariw mámlekettiń ishki hám sirtqi turmisina baylanisli barlıq máselerelerdi sheshetuǵın orin saray diywanında jámlengen. Mámlekettiń joqari dárejeli hámeldarlari aǵza bolǵan hám ádette bas wázir tárepinen basqarilatuǵın bul mekeme mámlekettiń siyasiy, qarji, áskeriý shólkemlestiriw hám basqa da máselerelerin kórip shıǵatuǵın edi. Bul jerde qabil etilgen qararlar xanniń tastiyqlawi menen gana kúshke kirgen hám turmisqa engizilgen. Kókaltash, ataliq, naxib, wáziri aǵzam, wázir, diywanbegi hám basqa joqari dárejeli saray hámeldarlari, noyan tugbegi, kútval, daruǵa, qurchibashi hám basqa da áskeriý hámeldarlardıń pikiri hám mápleri de qarar qabil etiwde úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Mámleketlik basqariwda áskeriý-hákimshilik hámeldarlardan tisqari, ulamalar, din iyeleri, shayxlar hám xojalardiń, ásirese Shayxqul-islam, qaziqalam, mufti siyaqli diniy mánsap iyeleriniń de tásiri úlken bolǵan. Bul dáwirde ásirese Buxara janındaǵı joybar awilinan shiqqan xojalardiń dárejesi júdá kóterilip ketti.

Jergilikli basqariw wálayat hákimleri qolinda bolip, olarda óz basqariw sistemасına iye bolǵan. Oǵan armiyaǵa basshiliq etetuǵın, shárayat nizamlariniń duris orinlaniwin qadaǵalaytuǵın, xaliqtan salıqlardi jiyip alatuǵın hámeldarlar /rais/ kirgen. Wálayatlar óz gezeginde kishi hákimshilik birlikleri-rayon kasaba hám massivlerge bólínip basqarılǵan. Jergilikli basqariwdıń eń tómengi buwini aqsaqal /kalan taran/ tárepinen basqarilatuǵın awilliq jámáátler edi.

Xanlıq wálayat /ulus/qa bólínip basqarılǵan. Dereklerde Samarqand, Qarshi, Shaxrisabız, Xisar, Balx, Termiz, Parmana, Qarakól, Miyankól, Shash, Turkistan, Fergana, Uratóbe, Mari siyaqli wálayatlardan dúzilgenligin kórsetilgen. Wálayat hákimleri xan tárepinen paydalangan. Ádette bunday usinday joqari dárejede xanniń jaqın hámm isenimli adamlari, tuwisqanları, iri qáwim baslıqları, áskeriý júrislerdi ózin kórsetken ózbek sultanları ilayıq bolǵan. Xanlıqtıń shegaralari turaqli bolmay tez-tez ózgerip, keńeyip yamasa qisqarip turǵan.

Shaybaniylar mámleketeńde armiya hám salıq sistemasi

Mámlekettiń siyasiy turmisinde, el basqariwda iri sarqardalar, láshker basshilardiń orni úlken bolǵan. Ishki hám sirtqi qáwipti joywiwda, jańa jerlerdi basip aliw ushin atlansılarda armiyaniń sani, áskeriý tayarlıq, láshker basshilardiń sarkardaliq sheberligi úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Shaybaniylar armiyası tiykarinan atlı hám piyada áskerlerden dúzilgen. Armiya urista oqjay, úzin, nayza, qılısh, gúrzi, uzin dásteli sawash baltasi «tabarzin», changaq siyaqli tiykarǵı hújim qurallarınan paydalangan. Abdulla xan II dáwirinde armiya sirt elden keltirilgen pilte miltiqlar menen qurallandırılǵan. Shaybaniylar armiyasında náwkirler qorgániw ushin xalqan »sipar»dan paydalangan, jáne de temir simnan mayda etip toqılıp, ústi jipek hám maqpal tovar menen jabilǵan sawit-zafshan /parsshada baxtar/ yamasa jiba /jeva/-temir yamasa polattan

islengen arnawli kiyim kiyip urisqan. Abdulla xan II dawirinde Evropadan keltirilgen javshan /sawit/ bolgan. Sawashta jaraq ham oq otpwi ushin atlardin ustine arnawli jabiw gejim /kejim/ jabilgan. Armiyani quraminda naftandazlar, manjaniqshilar ham tas atiwshilar da bolip, olar qala ham qorganlardi iyelewdi ulken orin tutqan. XVI asirdi ekinshi yariminan baslap Abdullax xan II armiyasinda sirt ellerden alip kelingen kishi zerberekler payda boladi.

Armiyani qurami, oni jawingerlik saplaniwi, uris alip bariw tartibi, Shiingis xan ham Amir Temur armiyasini askeri strukturasi, uris taktikasina tiykarlangan bolip, oган shaybaniy xan dawirinde koshpeli ozbeklerge tan bolgan bir qansha jaña uris usillari kirgizilgen. /turleme/.

Shaybaniylar armiyasi tiykarinan, qalb /kavl/ dep ataliwshi orayliq bolim, barangar /on qanat/ ham javangar /sol qanat/ bolimlerinen ham de xiravul /armiyani orta bolegi/ den quralgan. Olarga xanni ozi ham tajiriyybeli ozbek sarqardalari basshiliq etken. Armiyani qanatlarina basshiliq etken sarqarda ugлан dep jurgizilgen.

Armiyani aldinda mañlay /avangard/ dep ataliwshi askeri bolim yarim sheñber formasinda sap tartip bargan. Oni aldinda bolsa tez harezetleniwhi kishi jawingerlik bolim - ilgar bolgan. Shaybaniylar armiyasinda uliwha bolim aldinda bariwshi «qarawil» dep atalgan arnawli bolim, armiyani on ham sol qanatlarini aldinda bariwshi «kichik» sol dep jurgizilgen bolimsheler ham izinen bariwshi arnawli jardemshi bolimshe chanax bolgan.

Armiyani quraminda tuxchi bolim, yañniy bayraq astinda rezervte turiwshi /tuwdi qorgawshi/ 20-30 miñ adamliq jawingerlik askeri bolim ham de zamangiler-yañniy dushpan tarepinen jasirin turde »til« alip keliwshi arnawli bolimshe ham xabarshi-dushpan haqqinda uliwha magliwmat keltiriwshi bolimler de bolgan.

Askeriy jürisler waqtinda xan ushin rasmiy qabil etiw resimleri otkeriletugin arnawli orin dárqaq tayarlanigan.

Armiyada saralanigan ozbek náwkerlerinen duzilgen xanni saqshilar da ulken rol` atqarigan. Shaybaniylar armiyasi da Shiingis xan ham Amir Temur armiyasindagiday 10 miñliq korpuslar- tumenlerge bóligen. Ogan Nuyan dep atawshi asker sarqarda basshiliq etken. Tumen óz gezeginde miñliq, júzlik, onliqlarga bóligen. Armiyani sawaqa taylorlaw, olardi ayliigin tollewham basqa shólkemlestiriw jumislari menen arnawli hámeldar-tavachi shugillangan. Armiyani qural-qaraq penen tamiyinlewge juwapker bolgan hámeldar-jevachi bolip, ol xanni qural-saymanlarina da juwapker bolgan.

Askeriy hámeldarlar ham náwkerlerge gáziyeneden beriletugin jilliq ayliqtan tisqari askeri jürisler waqtinda qolga kirgizletugin oljadan da berip barilgan.

Shaybaniylar dawirinden 40 tan artiq túrli saliq ham jariymalar engizilgen. Saliq tollewhshi xaliq puqara /raiyat/ dep atalgan ham olardan saliqlardan tisqari jariymalarda óndirip alingan.

Jerden alinatuugin tiykarğı saliq qiraj bolip, ol islep óndirilgen ónimni 5/1 muğdarinda pul yamasa ónim menen alingan.

Zákat saligi sawdagerler ham sharwalardan alinip, oni kólemi 40/1 muğdarinda bolgan, qala halqi ónermentler, ham dúkan iyelerinen arnawli saliq-tańba tollegen. Iri baylar ham sútqorlarǵa tiyisli sawda dúkanlarin belgili bir tollem esabinda arendaǵa alip, óz ónimlerin satqanligi ushin taxti jay /taǵjay/ dep atalatuugin saliq tollegen. Basqa dinge tiyisli sawdagerler óz ónimlerini 5/1 bölegin júziya saligi formasinda tollegen.

Bul dawirde taǵi da ixrajat, toǵar, ulifa-qonalǵa, begar, madadi láshkar, baj, tańsuqat, tuxfa ham basqa saliqlar alingan bolip, olardiń kóphshiligi pútkil orta ásirler dawirine tiyisli edi. Puqara xaliq saliqlardi tollewdan tisqari túrli jumislarga qorganiw komplekslerin, suwgariw tarmaqlarin tiklew siyaqlilarǵa májbúriy tartildi.

Shaybaniylar mámleketeinde huqiq sistemasi

Xanliqta jinayatti aniqlawshi ham jaza beriwhi tiykarǵi mekeme islam sháriyat nizam qagiydalarina tiykarlanip is alip baratuugin qaziliq mekemeler edi. Mámlekettegi joqarǵi sud`ya qazi qalan bolip, wálayatlardaǵi jinayatshilardi jazalaw wálayat qazilari qolinda edi. Joqarǵi jaza-ólim húkimi tek gana xanni arnawli pármansi menen ámelge asirilgan. Ayipdardi aniqlawda sháriyat nizamlarina tiykarlanip eki adam guwaliǵi jetkilikli bolgan wálayatlarda, rayonlarda jinayat islerin wálayat hákimini qadaǵalawinda jergilikli qazilar alip barigan. Jinayatshilargá

gunasina qaray ólim jazasi, belgili müddetke /kóphilik jaǵdaylarda ómirlikke,/ zindanǵa taslap, tán jazasin beriw /dúrre uriw, barmaqlarin kesip taslaw/ sazayi qiliw, qaziqqa otırǵiziw siyaqli jaza sharalari da qollanilǵan. Ayipkerlerge jaza beriw kóbinese bazardiń aldindaǵı arnawli maydanshada-xaliqtıń kóz aldında ámelge asirilǵan.

Áskeriý adamlar islegen jinayatlar ushin jaza túrleri arnawli áskeriý sud` yalar qazi ásken hám mufta ásken tárepinen kórip shıgilǵan.

Mal-múlk penen baylanisli jinayatlar, urlıq, sháriyat nizamlarina boy sinbaǵanlıǵı ushin beriletüǵın jazalar túri kóbinese ámeldorfardıń erkine baylanisli bolip, belgili bir jinayatlar ushin aniq jaza aldında belgilenip qoyılmaǵan.

Bul dáwirge baylanisli hújjetlerde /joybarshayixlari arxivi, Samarcand qaziliq mekemesi hújjetleri/ puqaraliq isleri, huqiqiy hákimshilik jinayatlar, tártip buziwshılıq hám olarǵa bola qollanilatuǵın jaza sharalari haqqında maǵliwmatlar saqlanip qalǵan. Misali, Buxaradaǵı úlken ǵaziyan hám kishi ǵaziyan medreselerine tiyisli hújjetlerde /1535/ medresede oqiw hám ójirede jasaw tátiplerin buzǵan talabalarǵa tómendegi jaza sharalari kórlıgenligi atap ótilgen. Egerde talaba sabaqlarǵa bir ay sebepsiz kelmese oni ójireden ayiriw egerde talaba is jaqpaslıǵına baylanisli sabaqlardi jaqsi ózlestire almasa yamasa bir basqıshtan ekinshi basqa óte almasa oǵan napaqa tólew biykar etilip, ójire tartip alingńan.

Rozbexan Ispaxaniyaniń «Mexmannami buxara», «Sulik al`-múlk», Patshalardiń minez qulqi» shıgarması /15 baptan ibarat/ sorawlarga juwap túrinde jazilǵan bolip, mámlekетlik islerde, musilmanlar menen óz-ara múnásibetlerde darugalar tayarlawda qiraj, úsir, júziya siyaqli salıqlardi jiynawda nelerge tiykarlaniwi kerekligi hám shaybaniy xanlar mámleketi haqqındaǵı maǵliwmatlar berilgen

Xanlıqlardiń payda boliwi./XY -XIX ásirdiń I yarımı/

XV ásirge kelip, Mawarawnaxr mámlekethilik hám huqiqi tariyxında Abulqayirxan áwladlari bolǵan dala ózbekleri mámlekетiniń payda boliwi menen xarakterlenedi.

1558 jilda Abdulqayirxanniń áwladlarinan eń jasi úlkeni Pir Muxammed «xanlardıń xani» etip saylangńan.

Shaybaniy sultanları ishinde úlken abiroyǵa iye bolǵan Ibaydullaxan joqari hákimiyatti óz qolina alıwǵa eriskennen keyin, /1533-1539 j/ Mawarawnaxr ásirese, Buxara wálayati hár tárepleme rawajlanǵan. Xaliqtıń paytaxti Samarcandtan Buxara qalasına kóshirilgen. Usinnan keyin, shaybaniylar mámleketi rásmiy túrde Buxara xanlıǵı dep atala baslaǵan.

Biraqta Ibaydulla xanniń óliminen keyin, ózbek sultanları arasında kelispewshilikler taǵı dakúsheyip ketti. Buxarada Abulaziz xan, Samarcandta Abullatif xan hám Tashkent, Turkistan Nawriz Axmad xan biylik ete baslaǵan.

Shaybaniy sultanlarıniń birden bir mámlekетin birlestiriwde Abulla ibn Iskender xanniń roli oǵada úlken bolǵan. Buxara xanlıǵınıń taqtında otırǵan dayisi pir Muxammed xan járdeminde Miyan kól, Kesh, Buxara hám Násufti iyelegen.

1560-jil atası Iskender sultandi Buxaraǵa alip kelip pútkıl ózbeklerdiń Joqari xani dep jariyalaydi. Is júzinde bolsa hákimiyatti Abulla xanniń ózi basqarǵan.

Keyin ala Abulla xan qaytis bolǵannan soń, Oraylıq mámlekетiniń kúshsizleniwiniń nátiyjesinde Xorezm hám Qorasan qoldan ketedi.

Ferǵana oypatlıǵın, Tashkentti, Samarcand hám Zarafshan oypatlıǵınıń úlken bólegin qazaq xani Táwekel xan basıp aladi. 1601 jilda pir Muxammedtiń óliminen keyin Buxara taxti jańa dinastiya ashtarxaniylar /janiyalar/ qolina ótken.

«Ashtarxaniy» sózi dinastiyanıń tiykarin salıwshi Janibek sultanniń atinan alingńan. Xanlıqtıń tiykarǵı baylıǵı jer edi. Jer iyeleriniń tómendegi túrleri bar bolǵan.

1. Múlkiy sultaniy, ámlak jerler-bul jerden alinatuǵın daramat xan hám onıń shańaraqlarına tiyisli edi.
2. Jeke menshik jerler-hákimshilik hám diniy ámeldorfardarǵa tiyisli bolǵan hám Siyurǵal, Iqta túrindegi jeke menshik jerler.

3. Waqim jerleri- diniy shólkemlerge tiyisli jerler.

Ashtarxaniylar mámlekete suwǵarilatuǵın jerlerdi Orta Aziya regioni ushin dástúrge aylanǵan biyday, arpa, júweri, lobiya, másh, shali, paxta, ovosh hám paliz eginleri dala hám taw aldi eteklerin jerlerine biyday, arpa, gúnji, ǵarbız, qawin hám basqa da diyxanshiliq etken.

Bul dáwirde shaybaniylar dáwirindegidey -aq sotsiallıq qatlamlar saqlanip qalǵan.

1. Joqari qatlam-xan hám iri saray hámeldarları.
2. Ulamalar hám basqa diniy ámeldorfalar /ásirese xojalar/.
3. Rayat / xalıq / -saliq tólewshiler.
4. Qullar /saray xizmetindegi qullar xanniń jeke saqshiları/. Ashtarxaniylar dáwirinde xanlıqtıń aymaǵı qisqarip ketedi.

Xanlıqtıń quramina altı wálayat Buxara, Samarqand, Saǵaraj, Uratóbe, Shaxrisábız hám Guzar kirgen. Keyin ala Xisar, Tashkent, Fergana, Turkistan, Balx wálayatlari boysindirilǵan. Biraqta Xirat hám Xorezm xanlıq quraminan shiǵip ketken.

Buxara xanlığında xan rásmiy joqari hákimiyat baslığı bolip, mámlekettiń ishki hám sirtqi siyasatına baylanisli barlıq máseleler onıń iqtıyari menen sheshilgen. Barlıq joqari pármanlar xan tárepinen berilip, onıń atinan teńgeler basıp shiǵarılǵan, xanniń ismi xutbada qosip oqılǵan. Mámleketti basqariw eki basqishli bolip-oraylıq hám jergilik basqariw sistemاسına iye bolǵan.

Oraylıq basqariw xan sarayı hámeldarları qolinda bolip, ashtarxaniylar mámleketeinde «atalıq» lawizimǵa iye shaxs úlken dárejege iye edi. Bul dáwirde saray hámeldarları shaybaniyler dáwirindegidey boldi. Atalıqtan basqa diywanbegi, párvanashi, túshrib, ǵáziniyshe hám basqa da saray hámeldarlı mámlekет basqariwda úlken áhmiyetke iye boldi.

Atap aytqanda, xanniń keyingi atalıq lawazimi xanniń máslahátshisi, birinshi wázır lawazimi esaplangan. Keyin ala oǵan Zarafshan dár`yasi suwin basqariw wákılligi de jükletilgen.

Diywanbegi-qarji hám salıq islerin júrgizip, oǵan basshılıq etiw, sirtqi baylanis máseleleri menen shuǵillanǵan.

Bunnan tisqari parvanashi, dadxah kókaldash úlken inaq, Qusbegi siyaqli lawazimlarda bolǵan.

Xanlıq quramina kiretuǵın Balq ózin xanlıq dep jariyalap, oni taxt iyesi basqardi, ol dáslep «Nawvaf» orinbasar yaması xan keyin ala «kishi xan» dep atalǵan. Ol óziniń Diywani amarat, Amlak tavadji, qarji diywanlarının tisqari, oǵan yarım baǵinishli bolǵan badaxshan diywanları siyaqli oraylıq basqariw diywanlarına iye bolǵan.

Ashtarxaniylar dáwirinde áskeriy hám hákimshilik lawazimdaǵı adamlar úlken huqıqlarǵa iye edi. Olar menen bir qatarda iri din iyeleri xojalar hám diniy lawazim iyeleri-shayxulislam, qazi kalan, sadr hám basqalardıń áhmiyeti de úlken bolǵan. Mámlekет basqariwında jaybar xojalardıń dárejesi úlken bolip, haqiqiy diniy lawazimǵa iye adamlar solardıń ishinen tayinlanar edi. Bul dáwirde armiyaniń onshelli joqari dárejede shólkemlestirilmegenligin kóremiz. Xanlıqqa say bolǵan xraj, zaqat, ixrajat, baj siyaqli salıqlardan tisqari oǵada kóplegen salıqlar bolǵan. Túrlı salıqlardan basqa awıl hám qala xalqın kanallar qazıw, jap salmalardi tazalaw, qurılıs isleri siyaqli minnetlemeleri de orinlaǵan. Usi ilajlar ushin jumsalatuǵın qárejetler xalıqtan túrlı jollar menen óndirip alingan. Puqaralığı bolmaǵan sawdagerlerden baji salıǵı óndirilgen. Onıń muǵdari siyasiy múnásıyat betlerge baylanisli edi.

Buxara ámirligi

Ashtarxaniylar dinastiyasınıń sońǵı wákillerinen Abdulfayız xan óliminen keyin, Buxara taxtin iyelegen Muxammed Raxim mańǵítlilar /1756-1759/ dinastiyası/ biyligin baslap berdi. Ol qaytis bolǵannan keyin Buxara taxtina dayisi Danialbiy mańǵit /1759-1784/ otırǵan, keyin ala ol hákimiatty balası Shaxmuradqa /1785-j/ tapsırǵan.

Shaxmurad mańǵítlar dinastiyasınıń ishinde birinshi bolip, «ámır» ataǵı menen mámleketti basqaradi. Usinnan keyin bul mámlekет Buxara ámiri dep atala baslaydi. Buxara ámirliginde de jer iyeliginıń tómendegi túrleri bar bolǵan.

1. Múlki sultaniy yaması amlak jerler, ámir, onıń jaqınlarına, mámlekетke tiyisli jerler

/amlaqi patshaxiy, amlaqi sultaniy/. usinday jerler diyxanlarǵa arendaǵa berilgen bolip, eń kóp salıq ǵáziynege sol jerden túskен. Salıq jiyiwshilar arnawli ruxsat penen jetistirilgen zúráátiń bir bólegin ónim esabınan alatuǵın edi.

Saliq tólew muǵdari hár 10 batpan zúrááttén 3 batpanı quraydi.

2. Jeke menshik jer iyeleri «múlkıy xúr» yamasa «múlkı xals» jerlerden ibarat bolǵan. Usinday jerler tánha, siyaurǵal, iqta túrinde berilgen.

Tanhá-mámleket aldindaǵı xizmetleri ushin áskeriy adamlarǵa berilgen jer múlkleri, olar miyras túrinde ózlestirilmegen, siyurǵal jerler bolsa-áskeriy baslıqlar, mámleketlik ǵayratkerler, ulamalarǵa xizmetleri esabınan berilgen inam, siyaurǵal iyesi qarjilay hám hákimshilik jeńilliklerge iye bolǵanlar, iqta jerleri de áskeriy-hákimshilik lawazimdaǵı adamlarǵa berilgen. Olardan alinatuǵın dáramattiń bir bólegi mámleketlik ǵáziynege tapsirilǵan.

3. Jerdiń úshinshi kórinisi esaplanǵan waqim jerleri meshit, medreseler, qábirstanlar hám basqa diniy mákemelerge tiyisli jer mukllerinen turǵan.

4. Awiliq jámáatlık jerleri-awil baylari iyelidengi jerler bolip, onda awil xalqi arenda tiykarında diyxanshiliq etken. Mańǵitlar dinastiyasi dáwirinde de eń joqarı qatlam Ámir hám saray hámeldarları /wázır-vizara/ sotsiallıq jaqtan eń úlken jeńilliklerge iye bolǵan qatlam edi. Mámleketlik basqariwda qatnasatuǵın áskeriy-hákimshilik hámaldarları /umara/ da abiroyli sotsiallıq qatlam esaplanǵan.

Jeke bóleklenip turatuǵın aq súyekler ózlerinen basqa xaliqtan ústin qoyatuǵın, Muxammed payǵambar áwladinan esaplanǵan saidler hám de xojalar edi. Olar óz áwladları shejiresine iye boliwlari shárt edi. Saliq tólewshi xaliq, jámiyettegi basqa materiallıq bayliqlardi jaratiwshi sotsiallıq qatlam xaliq edi. Bunnan tisqari Buxara ámirliginde qulshiliqta saqlanıp qalǵan edi. Qullar tiykarinan rus, iran milletlerine tiyisli bolip, olar áskeriy atlanis waqtında qolǵa alingan. Túrkmen hám de qazaqlar alip kelip olardi Buxara bazarında satatuǵın edi. Dereklerde hár biri 40 qulǵa shekem iyelik etken bay buxaraliqlardiń bolǵanlıǵı xaqqında derek bar.

Sonday-aq, dereklerde kórsetiwinshe, ámirlikiń barlıq xalqi tómendegi qatlamlarǵa bólingen.

1. Aq súyekler. Olárqa Muxammed payǵambar áwladları esaplanǵan saidlar menen xojalar kirgen.

2. Óz uriwina iye bolǵan barlıq ataqli ózbek uruǵdar dep atalǵan.

3. Tájikler, parsilarǵa jatauǵın adamlar.

4. Medireseni tamamlap jeterli bilimge iye bolǵan oqimisli adamlar-mollalar.

Bul qatlamlardiń barlıǵı óz gezeginde sipayı, yaǵniy mámleket xizmetinde bolǵan ámeldorfalarǵa hám puqaralarǵa bólingen. Buxara ámirliginde mámleket absolyut nizam shıgariwshi hám orinlawshi hákimiyatqa iye bolǵan ámir tárepinen basqarilatuǵın edi. Mámlekettińturmısına tiyisli siyasiy, ekonomikalıq, diniy hám basqa barlıq mäseleler Buxaradaǵı bas rezidentsiya arkte sheshilgen. Arkte ámir hám onıń shańaraǵınan tisqari, qusbegi, chiǵawıl, topchibasi, mirzabasi hám ayrim saray ámeldorfaları, olardiń shańaraqları, xizmetkerleri jasaǵan. Mámleketlik áhmiyetke iye jumislardi sheshiw ushin waqtı-waqtı menen Mámleketlik keńes shaqırılıp turılǵan. Oǵan besewden jığırmaǵa shekemgi joqarı hámeldorfalar áǵza bolǵan.

Mámleket basqariwi eki buwinli oraylıq hám jergilikli basqariwdan turǵan. Oraylıq basqariwdi tiykarinan saray ámeldorfaları ámelge asırıǵan. Ámirden keyingi hámeldorf quspegi lawaziminiń dárejesi oǵada úlken bolǵan. Ámirlık paytaxtı Buxara qalasin jeke quspeginıń ózi basqarırǵan. Ol mámleketlik kólemde bas wazır esaplanǵan. Mámleketlik basqariwda diywanbegi, párwanashi, atalıq, dadxax, qudayshi, mirzabasi hám basqa saray hámeldorfaları, Shayxulislam, qazikalan siyaqli diniy basshilardiń da dárejesi úlken bolǵan.

Jergilikli basqariw wálayatlarǵa bólinip ámelge asırıǵan. Wálayatlardi basqariwdi ámir táreinen tayinlanǵan /ádette olar mańǵıt uriwinan bolǵanlar/ bekler tárepinen basqarırıǵan. Olar óz basqariw sistemasına iye bolip, mirzabasi, salıq jiyiwshi ámeldorfalar /tanapshi, zákatshi/, qazi,

rays siyaqli diniy lawazimdaǵılar, awil aqsaqallari járdeminde bekliklerdi basqarǵan.

Túrli ellerde ámirliktiń hákimshilik aymaǵı túrlishe bolǵan. Eń keńeygen dáwiri ámir Nasrulla biyligi dáwiri bolip, onda ámirlik quramında 30 beklik, Qarshi, Guzar, Shiraqshi , Kitap, Shaxrisabz, Yakkabag, Baysun, Deneu, Sherabad, Xisar, Qarategin, Dárwaza, Baljivan, Shuxkan, Rushan, Xalab, Gurgentepe, Kabadien, Kalaar, Kerki, Burdalik, Xalaqli, Xorezm, Charjaw, Karmana, Ziyawaddin, Nurata, Xatirchi, Úrgit hám Samarqand edi. Bekler kishi aymaqlıq bólimshe amlakdarlıqlarǵa bólingen bolip, olardi amlakdar basqarǵan. Eń tómengi buwin awil janbarlari bolip, olar aqsaqal tárepinen basqarılǵan.

Buxara armiyasi atlı hám piyada áskerlerden ibarat bolip, ámirliktiń áskeriy qúdireti ámir Nasrulla dáwirinde ádewir kúsheyedi. Bul dáwirde Buxarada turaqli armiya Sarbaz /Sipax/ shólkemlestirildi. Dereklerde keltiriliwinshe olardıń sani 40 mińǵa jaqın bolǵan. Olar tiykarinan qılısh, nayza, oq jaydan ibarat qurallanǵan edi.

Joqarı áskeriy ámeldorfalar «sarkarda» ataǵına iye bolip, mámlekетlik gáziyneden aylıq alıp turǵan. Ámirden keyingi turatuǵın eń joqarǵı áskeriy hámeldar »dadıxah« /armiyaniń baslıǵı/ turadi. Oǵan armiyani basqariwda Qorǵanbegi, Toqtasaba, Mińbashi siyaqli joqarı hám Pansadbashi, churabashi, júzbashi, daxbashi siyaqli áskeriy bólimshe baslıqları járdem bergen.

Sud isleri Buxara ámirliginde islam mámlekетline say jinayat hám jazalar qollanǵan. Biraqta bulardan tısqarı, Buxarada ózine jazaniń hám jinayattiń ózine tán túrleri hám orinlaw usillari bolǵan. Sayaxatshi Efremovtiń xabar beriwshi, XVIII ásırıń 20 jıllarında, Buxarada urlıq etkeni ushin er adam asıp óltırılgı. Xayal kisi kókiregine shekem kómilip tasboran etip óltırılgı. Egerde adam óltırıw yamasa denege jaraqat salıw jinayati júz bergen bolsa, atalıq ayipkerdi óltırılgı adamniń tuwısqanlarına tutıp bergen. Olar bolsa ayipkerdi musilman huqiqındaǵı «tiske-tis» qaǵıydısına muwapiq islegen bolsa, jaradar, óltırılgı bolsa, jinayatshını óltırıgen, egerde er hayalın basqa shaxs penen qatnasta bolip atırǵanlıǵıń óz kózi menen kórip, onı guwalar menen tastıyiqlasa, eri ekewinde óltırıp, olardıń tuwısqanlarına xabar bergen. Olar bolsa ólikti alıp kómgen, usınıń menen hesh qanday sud isi júrgizilmegen. Kórınip turǵanindayaq, bul awir jinayat dep esaplanıp, olar sudsız tergewsiz orinlangan. Buxara qalası úlken kishi 366 kvartalǵa bólingen. Olardıń hár biri óz meshitlerine iye bolǵan massivke bólınip, aqsaqal tárepinen basqarılǵan, ádette olar tek sawdagerlerden saylanadi. Sonlıqtan da qalalılar onıń ádilligine kóbirek isenedi.

Ayırım jaǵdaylarda ámir qanday da bir jinayattiń júz bermewi ushin qorqıw sezimlerin joq etpekshi bolsa Mirarab medresesi aldında minaradan ilaqtırıw joli menen húkim etilgen. Bul jaza adam óltırıgenlik hám jaqın tuwısqanları menen jinisiy qatnasta bolǵanı ushin qollanılgan. Onsha áhmiyetli bolmaǵan jinayatlar ushin ayipkerdiń tabanına yamasa kókiregine urıw menen shegaralanǵan. Buxarada tayaq penen jazalawdıń keń qollanılıwi bul jerge 1836 jılı elshi bolip kelgen P.I.Vitkeeviche atap ótkenindey, «Buxarada ulıwma juwan tayaq penen jazalaw, sol dárejede bolip ayipkerdiń súyekleri sinip ketedi yamasa ólip qaladi». P.I.Vitkeevich diywaldan iyterip jiberiw jazasınıń da bolǵanlıǵıń jazip, onı óz kózi menen kórgenligin tastıyiqlaydı. Buxara qalasınıń diywalları bekkek dárwazadan kirer awizada, diywal ústinde maydansha bolip, mine usi jerde onıń kóz aldında eki adam urlıq etkeni ushin iyterip jibergenligin jazip qaldırıǵan.

Olardıń birewiniń qoli sinip, ekinshisiniń bolsa denesi kógerip ketken. Jinayat hám jaza máselerelerinde jergilikli húkimdarlar tek gána shárayat kórsetpelerine ámel etip qoymastan, ózleri maqlı dep esaplaǵan jazalardı da, onı orinlaw usillarına da húkim qılǵan. Jazaniń tiykarǵı maqseti ótew, ósh aliw, qun óndiriw, qorqitiwdan ibarat bolǵan.

Ámir Shaxmurad reformaları

Buxara ámirliginde mańǵıtlar dinastiyasınan Amir Masum al`-Marif , ibn Daniyalbiy atalıq, Shaxmurad biy /1785-1800/ mámlekëtlik hákimiyatti bekkemlew boyinsha bir qatar reformalar ótkergen. Ótkergen reformalar onıń tapsırmasına muwapiq 1789 jılda Mirza Badi diywan tárepinen jazılǵan «Majami al`-arqam» /sanlır hám ruxumlar/ tiykarında keltirilgen.

Shıǵarma dúzilisi boyinsha 5 bap hám hámeldarlar haqqındaǵı qosimshadan ibarat. Onda mámlekëtlik diywanda xızmeti qanday alıp bariw, kiris-shıǵıs dápterleri, mámlekettiń

hákımshilik xojaliq báliniwi printsipleri bayan etilgen. Belgili bolǵaniday-aq, mámlekettiń kiris shıǵıslarıǵáne baylıqları muǵdarın sir tutiw hám onı ózgertiw, jalǵan maǵlıwmatlardiń aldin alıw ushin tek ǵana úlken mirzalarǵa ǵana málım bolǵan. Diywan dápteri sanlar hám siyaxat /jeke sanlar/ menen jazılǵan.

Shıǵarmanıń ekinshi-úshinshi bapları mine usinday jaziw hám olardiń sirlarına baǵıshlanǵan. Besinshi babi-astronomiya. Arifmetikaliq háraketler tablitsasınan ibarat, tórtinshi babi bolsa arifmetika, geometriya, algebraliq esap kitaplar hám qagyidalarǵa baǵıshlanǵan.

Lawazımlar haqqındaǵı qosimshada bolsa, Buxara ámirligindegi 135 ten artıq úlken kishi hámeldarlar, wázırler hám olardiń wákıllıkleri haqqındań bayan etiledi.

Shıǵarmada mámlekет basıqlarınıń birinshi náwbettegi waziypalari armiya támiynatı ekenligin atap ótip, onıń jiyimlarına baylanıslı ekenligin kórsetip ótilgen. Saliq jiynawshıldıń aldına joqarı talaplar qoyılǵan. Saliq jiyıwshi salıqlar hesh qanday aldawlarsız, nizamlarıbzıbastan óz waziypaların orınlawi, barlıq xalatlarda tártip saqlawları, isti aqırına shekem alıp bariwi, ǵáziyne iyeligindegi múlkı adamlarıń huqıqların qádirlewi tiyisli ekenligi kórsetilgen.

Sonday-aq shıǵarmada Buxaradaǵı múlk iyeligi formalari boyinsha da maǵlıwmatlar ushırasıdi. Mámlekettiń pul hám qarjıların tórt ǵáziynege bólınıwi, yaǵniy qaysı dárekten keliwine qaray tórtke bólıngen, buni Buxara ámirligi mámlekет byudjetiniń tórtinshi stat`yasi dep atawi múmkın..

1-zákát, úsır hám Xúms /áskeriy oljaniń kambaǵallar ushin ajiratılǵan 5/1 bólegi/ salıqlardan keletuǵın qarjılardan toplanǵan.

2-xıraj, júziya hám musilman bolmaǵan sawdagerlerden alinatuǵın salıqlardan túsetuǵın qarjılar.

3-iyesiz múlklerden ǵáziynelege túsetuǵın qarjılar /olar kambalallar, jetim, biyatplarǵa jumsalǵan.

4-tawip alıngan múlklerden túsetuǵın qarjılar /ol zákattan paydalaniwshılarǵa berilgen/.

Shıǵarmada Buxara ámirliginiń hákımshilik bólınıwi haqqında maǵlıwmatlar berilgen, óǵan muwapiq mámlekет, wálayatlar, rayonlar, xazara, yarım xazara, abxar, Narma, mazralarǵa bólıngenligi, bir qatar jap salma menen suwǵarılatuǵın 100 miń tanap jer bir rayondı dúzıwi, olardiń 12 atı kórsetilgen, bir úlken jap penen suwǵarılatuǵın 50 miń tanap jer xazara, 25 tanap jer bolsa yarım /nim/ xazara, 10, 15 miń tanap suwǵarılatuǵın jer dár`yanıń obkari, 400 tanap jerlikli xaliq jasaytuǵın awıl qariya, 300 tanap hám onnan kem jeri bolǵan xaliq jasaytuǵın orıñ Mazira dep atalǵan.

Shaxmurad birinshi gezekte, óz reformalarında salıqlarıń tártipke keltiriwge qaratqan. Ol pútkil Buxara qalası xalqına Tarxan yarlıǵı berip, xaliqtı áskeriysaliqtan basqa barlıq salıqlardan azat etken. Burınları engizilgen shárayatqa qayshi bolǵan yargı, baj, tarx, tushmal, yasad hám basqa da salıqlarıń biykar etken.

Shaxmurad ótkerǵen sud reformalarına muwapiq. «Hárbiır musilman, hárteki qulda qazıǵa óz shaǵımı menen keliwge hám ózınıń xojayininiń nizamsız is-háraketleri ushin, onı juwapkershilikke tartıwǵa haqılı etip qoýǵan» edi. Bunnan tısqarı 40 álem /nizam taniwshılar/nen ibarat, joqarı sud /qazixana palatasıń dúzgen/. Onıń aǵzaları shárayat huqıqi tiykarında Shaxmuradıń ózi dúzip bergen toplamdı qollarına alıp, arız hám shaǵımları sheshiwde mine usı hújjetke qarap is alıp barǵan. Is kórlıip atırǵanda ámirdıń ózi bas bolıp turǵan. Bunnan tısqarı is kórlıip atırǵanda dawagerdiń jeke ózi qatnasiwi talap etilgen. Rayonlar hám úlkenirek awıllarǵa /qasabalarǵa/da qazılar tayınlıǵan. Ámir Shaxmurad dáwırinde Buxara ámirliginde jańa sud sistemasi, qasabalar, rayonlar, wálayatlar qazıları, Bas qazi jáne de «qırıq álem» sudi júzege kelip, eń joqarǵı qazi ámirdıń ózi bolǵan. Ámir Shaxmurad bunnan tısqarı abadanshılıq, ásirese Samarcandı qayta tiklewge, óǵan basqa jerlerden kóplegen xaliqtı kóshırıp keliwi de úlken áhmiyetke iye.

Temuriylar mámleketine kirgen Xorezm oypatlıǵı 1505 jilda Shaybaniy xan tárepinen basıp alıngan bolsa, keyin ala 1510- 1512 jıllarda bolsa Iran shaxı mámleketińiń quramina kirgen. Xorezmnıń abiroylı shayxalarınan bolǵan Shayx ata áwladları deshtiqipshaqlı ózbeklerdiń jol baslawshisi Elbarısxanǵa Xorezm taxtin usinadi. Elbarısxan Xorezm paytaxtı bolǵan

Úrgenish qalasin iyelep, górezsiz xaniliqqa tiykar salǵan.

1593 jilda Xiywadaǵı óz-ara urislardan paydalangan Abdullaxan II Xiywa xanligin basip alǵan. 1598 jili Xiywa xanligi tagi da górezsizlikke erisedi. Buxara xani, Iran shaxi tárepinen basip alingan Xiywa xanligin da 1763 jildan baslap hákimiyat ózbek uriwinan bolǵan Qońirat dinastiyasiniń qolina ótken.

Maǵliwmatlarǵa qaraǵanda, Úrgenishte jeti jil ishinde tórt ret xan ózgergenligin kóremiz. Bul jerde ózbek uriwi basliqlariniń jámiyetlik siyasiy hákimiyatta tásiri kúshli bolip, olardi tiykarinan qiyat-qońirat, uyǵır-nayman, qanlı-qipshaq siyaqli qáwim hám uriwlarǵa birlesken. Tórt toparǵa tiykarinan qáwimlerge inaqlar basshiliq etip olar thátteki xanlarǵa da boy sinbaǵan.

XIX baslarina kelip, inaqlar tek óana ámelde emes, bálkım rásmiy túrde Xiywa taxtin iyelegen. Eltuzar xan inaq Xiywa taxtina otırǵan qońiratlilar dinastiyasiniń birinshi xani esaplanadi. Oniń miyrasxori Muxammad Raxim I Xiywa xanligin birlestiriwdi juwmaǵına jetkergen. Xiywa xanliginda da sol dáwirge ilayiq bolǵan jer iyeligi bar bolip, olar mámleketlik jerler, waqim jer iyeleri hám jeke menshik jer múlklerinen ibarat bolǵan.

Jerdıń úlken bólegi mámleketlik jerlerden bolip, amlak, «mámleket» yamasa «patshaliq jerleri» dep atalǵan. Bunday jerler diyxanlarǵa bólük túrinde bólip berilgen, diyxanlar ol jerde islep mámleketke saliq tólep turǵan.

Maǵliwmatlarǵa qaraǵanda XVII-XVIII ásirlerde feodallar jerlerin sawǵa sipatinda emes, jeke múlk sipatinda satip aliw haqqinda kelisimler dúzilgen. Usinday jerler «Múlki húrri xalis» dep atalip, barlıq salıqlardan azat bolǵan. Kelisim mámleket atinan dúzilgenligi ushin qazi aldında jeke xanniń ózi qatnasqan hám jerdiń satip alinganlıgi haqqinda hújjet berilgen.

«Tánhá» jerleri xanǵa yamasa mámleketke kórsetilgen xizmetleri esabina berilgen. Buni miyrasqa qaldırıw múnkin bolmaǵan.

Waqim jerleri de keń tarqalǵan bolip, suwǵarilatuǵın hám xaliq jasaytuǵın jerlerdiń 40 protsentke jaqini quraǵan. Waqim jerleri paydalaniw ushin arendaǵa berilgen. Waqimniń ataliwina, túrlerine kelsek, salıqlardan azat etilgen waqim, satip alinatuǵın jer-qara waqimlarǵa bólingen.

Xiywa xanliginda shártli jer iyeliginıń ózine say bir túri bar bolip ol «atlıq» dep atalǵa, bul basqa xanliqlarda ushiramaydi Xiywa xanliginda paydalaniw ushin atilarǵa - taban jer berilgen Atlıq jerdi alǵan jer iyesi xanniń talabi menen bir atlı áskerdi qurallandırıp xanniń aldına jibergen

Jerlerdi islewshi tiykarinan diyxanlar, olar mámleket diyxanları, menshik jerdegi diyxanlar, waqim jerdegi diyxanlar, ersiz diyxanlarǵa bólingen Xiywa xanliginda qulshiliq bar bolip, olardan úy-ruwzigershilik jumislarda emes, bálkım diyxanshiliqqa da paydalangan.

Xanlıq ekonomikasin tiykarinan diyxanshiliq hám sharwashiliq, ónermentshilik hám sawda-satiq quraǵan, kóplegen kanallar hám jap-salmalar áhmiyetli orin iyelegen Olardan mámleketlik áhmiyetke iye

Xanlıqtıń sotsiallıq turmisinda jeke xanliqqa tiykarlangan orta ásir musilman mámleketlerinde bolǵan siyaqli, xan hám oniń ámeldarlari úlken sotsiallıq huqiqlarǵa iye edi

Saray hámeldarlari, oraylıq hám jergilikli basqarıwdıń joqari basqıshların iyelep turǵan sotsiallıq qatlamlar, áskeriy hákimshilik hámeldarlari hám mánsap iyeleri úlken huqıq hám jeńilliklerge iye bolǵan sotsiallıq qatlam edi Úlken huqiqlarǵa, xaliqtıń barlıq sotsiallıq qatlamlarına úlken tásır kórsetiw kúshine iye bolǵan aq súyek qatlam jergilikli shayixlar áwladlari xanlıqtaǵı eń abiroyli sotsiallıq qatlam boldi Úlken muǵdardaǵı menshik jer múlkine iyelik etiwden tisqari olar ádette waqim jerlerinen keletuǵın daramatlardi qadaǵalawda hám kóp óana jeńilliklerge iye edi. Olardiń huqiqlari hám jeńillikleri hár qanday waqit shárayatta da saqlap qalingan

Oraylıq hám jergilikli basqarıw

Xiywa xanligi xan tárepinen saray hámeldarlari járdeminde basqarilatuǵın, jeke hákimlikke tiykarlangan mámleket bolip, xanlıqtaǵı eń joqargı ataq xan bolip, ol siyasiy, áskeriy hám diniy hákimiyatqa iye edi. Xan hám basqa hámeldarlardiń lawazimi bul xanlıqta miyras túrinde áwladtan-áwladqa ótken

Xan mámleketti basqariwda áskeriy hákimshilik, áskeriy hám diniy hámeldarlarǵa súyengen, xanlıqtaǵı lawazim hám ataqlar úsh taypaǵa bólingen

Xannan keyingi eń úlken abirayǵa inaq, ataliq hám biyler ataqlarına iye bolǵan. Olar xanniń eń jaqin máslahátshileri bolip, mámlekettiń siyasiy, ekonomikalıq, finanslıq, áskeriy turmisin qadaǵalap turǵan.

Inaq-wázirlık, xannan keyingi birinshi mánsap iyesi bolǵan. Mámleketcilik hákimiyattiń oraylasıwi hám kúsheyiwi nátiyjesinde XIX ásirdiń birinshi yariminan baslap inaqlardiń áhmiyeti tómenlep, qusbeginiń tásiri arta basladı. Qusbegi tiykarinan, xanniń barlıq jarlıq hám pármanları ushin juwapker, otırıqshi xalıqqa basshılıq etiw, salıqlardı mámleketcilik gózinege kelip túsiwi ústinen qadaǵalaw alip bargan. Mexter bolsa xalıqtıń qarji isleri hám de onıń Arqadaǵı otırıqshi xalqın basqariwǵa basshılıq etken.

Xanlıqtıń siyasiy ekonomikalıq turmisinde olardan tısqarı naxb, ámir-ul-umara, mexter, qusbegi, begler begi, diywanbegi, párwanashi, dástúrxanshi, esik aǵası, chatr, jasawilbasi, udaychi, mińbashi, murabbashi hám basqa lawazimdaǵılarda áhmiyetli orin tutqan. Diniy hákimiyat Shayxulislam basqarǵan din iyeleriniń qolinda bolǵan. Jergilikli shayxlardı Sayid ata Shayx áwladları, Dárwısh shayxları mámlekettegi abiroylı diniy ámeldorfardıń qatarına kirgen, basqa diniy mánsaplar olardiń wákillerine beriler edi.

Barlıq pármanlar, mámleketcilik isler, hújjetler ózbek tilinde jazıldı. Dáslep xanlıq hákimshilik jaqtan wálayatlarǵa bólingen bolsa, keyin ala /XVIII ásirdiń basları XIX baslarına shekem/ mámlekettegi tiykarǵı hákimshilik birlük beklikler dep júrgizile basladı.

Bul dáwirde xanlıq 16 beklik hám 2 nayıplıqtan ibarat bolǵan. Olar Xazarısp, Gúrlen, Xanxa, Góneúrgenish, Koshkópir, ǵítrak, Fazavat, Qiyat, Shabbaz, Shayat, Tashxawız, Ambarmanaq. Úrgenish, Xojeti, Shomanay hám Qońırat beklikleri hám de Besariq, Qiyat-qońırat, nayıplarınan ibarat bolǵan. Bul beklik nayıplıqları xan tárepinen tayinalanatuǵıń bekler hám nayıplar basqarǵan. Xiywa qalası bolsa xan hám bas wázır /inaq/ tárepinen basqarılǵan. Inaqlardiń tásiri kúsheyen dáwirde olardan bes adam aǵza bolǵan. Xan keńesinde bolip ol máslahát uyımı esaplanǵan.

Xanlıqtıń otırıqshi xalqi qáwımler meshitine birlesken bir topar xalıq bolip, onıń basında saylanıp qoyılǵan aqsaqal turǵan. Qáwımler eń baslańıshı salıq hám hákimshilik birlük bolǵan. Xanlıqtaǵı qalalardı basqariw hákimligi hám olardiń járdemshileri júzbassi hám aqsaqallarǵa tapsırılgan. Xanlıqtıń quramina kirgen qazaq hám qaraqalpaq xalqın biyler, türkmenlerde bolsa wákıl hám beg basqarǵan. Bir neshe áwladqa birlesken uriwlardı biyler basqarǵan. Ol ataliqqa olar bolsa begler beginе boysıngan. Xanlıq armiyası qońı mámleketcierge qáwıp salıp turiwshi, talanshılıq urısların shólkemlestiriwshi mámleketcipatında málım edi. Armiya Xiywa xanlıǵında túrli jıllarda túrli salada bolǵan. XVIII ásirdiń aqırı XIX ásirdiń baslarında xanlıqta turaqli armiya qáliplese baslaǵan, olar mámleketcipatında bolǵan. Xiywa xanlarınıń mámleketcilik támıyatında turǵan ápiwayı áskeř bir jıllıq aylığı 6 qoydan ibart bolǵanlıǵı olar mámleketcilik dizimde turǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar bar. XIX ásirdin ekinshi yarımına kelip, Xiywa xanlarınıń armiyası 13 mińnan aslam náwker, 8 miń jaqin topshi hám piyada áskeřlerden ibarat bolǵan, olar xizmetleriniń esabına salıqlardan azat etilip, suwǵarılataǵıń jerlerden berilgen. Áskeř salada joqarǵı bas sarkarda xan esaplanǵan. Xanniń keyingi ekinshi orında turǵan inaq óz waziypasına bola áskeř-hákimshilik hámeldarlarǵa jetekshilik etken. Onnan keyingi áskeřiy mánsap Ámir ul-umara bolip, armiyanıń baslıǵı sarkarda dep atalǵan. Xanniń jeke gvardiyası baslıǵına jasawilbashi atağı berilgen bolip, ol xandi qorǵaǵan, tártip intizamdi saqlawǵa juwapker bolǵan. Áskeř-hákimshilik hámeldorfardıń ishinde mińbashi, júzbashi siyaqli áskeřiy bólimshelerdiń basıqları ishkaǵawıl /jansız/, kutval, tuǵbegi siyaqli áskeřiy mánsapdarlıarda úlken áhmiyetke iye edi.

Armiya atlı hám piyada náwkerlerden quralǵan bolip, áskeřiy talanshılıq júrisleri dawamında tiykarinan, tez háraket etiwshi atlı armiyanadan, qala hám qalalardı qorǵawda piyada áskeřlerden paydalangan. Tiykarǵı hújım quralları oqjay, qılısh, nayza bolip bul armiyanıń kúshsizliginen dárek beredi. Armiyanıń tiykarın jallangan türkmen jallangan

sarvazlari, túrli ózbek qáwimlerinen dúzilgen áskerler quraǵan. Sawash júrgiziw usili Shińgis xan hám Ámir Temur dáwirindegi nizamlarǵa tiykarlangan.

Mámleketlik basqariw apparati hám armiya saliqlardiń esabinan tutip turilǵan. Tiykargı mámleketlik saliq xiraj yamasa salgirt, úsir /onnan bir bólegi/ sharwalardan alinatuǵın zákát /múlk quniniń 40 protsentı/, jaylawlarda mal baqqani ushin shóp puli, sonday-aq jıl basında yamasa bir neshe jilliq saliqlardi aldin ala óndirip aliw, barat siyaqli túrleri bolǵan. Zákát natura tártibinde alinsa 5 túyeden bir qoy, hár 40 qoydan biri tártibinde alinǵan.

Muxammed Raxim xan birinshi tárepinen ótkerilgen saliq reformalarina tiykarlangan saliqlar pulda óndirilip, mámleketlik gáziynege tapsirilatuǵın boldi.

Saliq tiykarinan jer maydaniniń kólemine qarap óndirilgen. 10 tanap /4 ga/ dan artıq bolsa, 3 tilla saliq 5-10 tonapqa shekem 2 tilla, 5 tanaptan kem bolsa jilina 1 tilla tólew belgilep qoyilǵan. Sonday-aq charakar diyxanlarda egerde 15 tanap jerde charakar bolsa 34 teńge, 10 tanap jerge 34 teńgeniń 3/2 bólegi, 5 tanap jerge 3/1 bólegi muǵdarinda saliq tólegen.

Xanliqlardaǵı saliqlar, olardiń túrleri, muǵdari, óndiriw tártibi túrlishe bolǵan. Saliqlardan tisqari xaliq túrli májbúriyatlardı orinlawi shárt edi. Kanallardi tazalaw, jańaların qaziw ushin erte báhárde óz jerine iye bolǵan, hár bir shańaraqtan bir adam tartilip, 15 kún islep beriw shárt bolǵan. Xanlıqta tiykarǵı sudlaw islerin qazılıq mákemeleri tárepinen ámelge asirilǵan. Nizam shıgariwshi, orinlawshi, joqari shaxs xan bolip, awir jinayatlardi ózi kelip sheshken. Onnan keyingi orında Bas sud'ya-qazikalan turǵan. Xanlıqtaǵı basqa wálayat rayon, qalalarda xan tárepinen tayinlangan qazilar bolip, olar óz járdemshileri-muftilar járdeminde menshik penen baylanisli dawlardı sheshiw, mayda jinayatlardi ashiw hám sol siyaqli isler menen shuǵillanǵan. Wálayatlardaǵı jinayatlardi kórip shıgıwda jergilikli hákimniń qatnasiw huqiqi bar edi. Awillardaǵı mayda kelispewshilikler awil aqsaqalları tárepinen sheshiler edi.

Ayipkerlerge bola ólim jazasi, dene aǵzaların /barmaq, qolin/, kesiw, tayaqlaw, mal múlkin tartip aliw jariyma saliw hám basqa da jaza sharalari tayinlanar edi.

Xanlıqtań turmisinda Muxammed Raxim xan-1 /1806-1825/ tárepinen ótkerilgen siyasiy, ekonomikalıq, hákimshilik reformaların áhmiyeti úlken. Reformalarǵa bola xan sarayınıń janında turaqli jumis alip baratuǵın Keńes shólkemlestirilgen, saliqlar tártipke salıngan. Olardiń turaqli túrde jiyiliwina baylanisli qazna daramatlari artip barǵan

Bajixan shólkemlestirilip, sirtqi sawdadan keletüǵın daramatlar kóbeytilgen. Ishki mashqalalar ushin altın hám gúmis teńgeler basip shıgarılǵan, arallı qaraqalpaqlar Xiywa quramina qosılǵan.

Qoqan xanlığı. Buxara taxtında otırǵan, Ubaydulla xan biylici dawirinde /1702-1712/ xanlıqtaǵı jámiyetlik siyasiy waziypalar keskinlesip, oraylıq hákimiyat taǵı da hálısızlengen. Usinnan paydalangán chorak xojalari 1709 jilda Ferǵana qozǵalań kóterip, biygárez mámleket dúzilgenligin málım etti hám 1710 jilda ózbeklerdiń miń qáwiminiń baslıǵı Shaxrudbiy hákimiyyattiń basına keledi. Dáslep Qoqan, Namangan, Marǵulan, Kanibadam, Isfara hám olardiń dógeregindegi awillardı óz ishine qosip alǵan mámleket aymaǵı Shaxruxbiydiń miyraxsori Muxammad Abduraxim biy taxtqa otırǵannan keyin ádewir keńeyedı. Andijan, Xojent, Buxaraǵa tiyisli Samarqand hám Qattaqorǵan qalası xanlıqtiń quramina kirgiziledi. Qoqand awili janında jańa qala qurila baslaǵan. Bul qala dáslep Kaliyraximbiy dep atalǵan. Qala pitkennen keyin mámleket paytaxti Tóreqorǵannan Qoqanǵa kóshirildi hám mámleket paytaxti ati menen Qoqand xanlığı dep atala basladı.

Alimbek dawirinde /1801-1810/ Qoqandniń siyasiy dárejesi ádewir ósken. Dáslep ol áskeriy reformalardi ótkerip, armiyani ádewir kúsheytken. Áskeriy atlanislardiń nátiyjesinde Angren oazisi, Tashkent, Chimkent hám Turkistandi ózine boysindirǵan. Dáslep mámleket húkimdari ózlerin «biy» hám «bek» ataqları menen mámleketti basqarǵan.

1805 jıldan bul mámleket rásmiy túrde Qoqan xanlığı dep jariyalandi hám Alimxan «xan» ataǵı menen hákimiyyati basqarǵan.

Xanlıq tariyxında «Ámir ul-musilimin» ataǵı menen biylik etken Omar xan, onıń balası

Málálxan «Gazı» /yaǵniy din qorgawshisi, din jolinda gúresiwshi/ siyaqli kóplegen biylawshilar mámleketi basqarǵani málim.

Qoqan xanlıǵı jer iyeligi tiykarında islep shıǵarıwǵa súyengen mámlekет bolip, sotsiallıq qatlamlar, olardıń jámiyet turmisindaǵı dárejesi qońsı Buxara xanlıǵınan ayriqsha bolmaǵan. Mámlekette xan hám onıń jaqinlari oraylıq hám jergilikli basqariwdi ámelge asırǵan. Wázir ul-vuzara, Ámir ul-umara dep atalǵan sotsiallıq qatlamnıń, áskeriy-hákimshilik ámeldorfalariniń dárejesi oǵada joqari bolǵan. Bul hámeldarları óz xizmetleri esesine belgili aylıq aliwdan tisqari jer múklerine iye bolǵan.

Ruwxaniylar, belgili dárejede diyxanlar, sawdagerler, ónermentler tolıq huqiqqa iye edi. Tómengi huqiqqa iye bolǵan jersiz diyxanlar sonıń ishinde nullarda bar boldi. Baǵinishli jaǵdayǵa túsip qalǵan diyxanlarda kóphilikti quradi. Ásirese Tashkentte jer iyeleriniń jeri, bağların islep bergenler »qara qazanlar« dep atalǵan, xanlıqta jallanip islewshilerde kóbeye basladı.

Qoqan xanlıǵında xanlardıń jer múlkleriniń ózine tán formasi da bar bolǵan.

Xan hám onıń shańaraq aǵzalarına tiyisli jerler tómendegi formalarda bolǵan.

1.Xas múlki-onnan keletüǵin dáramatlar xan sarayı hám saqshilarǵa jumsalǵan.

2.Taqiq jerler yamasa bos jerler. Bunday jerler burinlari basqaǵa, jámáátke tiyisli paydalabanbaǵan dalalar, jaylawlar, qamışlıqlar hám shóp basip ketken jerlerdi xanlar ózleriniki etip aliwlari nátiyjesinde payda bolǵan.

3.Chek jerler. Xan hám onıń shańaraq aǵzaları biyligindegi jerler.

Bulardan tisqari ámlak jerler yaǵniy mámlekет jerleri hám de «múlki xúr qalis» jerler /bunday jer iyeleri mámleketke tiyisli jerlerdi jeke adamlarǵa satıw tiykarında payda bolǵan. Iri jer iyeleri, baylar jerlerdi satip alip, onnan mámlekет gózynesine salıq tólemeſten, sol jerde isleytuǵın diyxanlara basqariw huqiqin qolǵa kirgizgen. Mámlekет baslığı bunday jerlerdi satıwda jer iyesi sipaytında qatnasqan, olar hújjetler arqali resimiylestirilgen.

Xanlıqta jer iyeleriniń «tánha» formasi da keń taralǵan bolip, bunday jerler xanǵa xizmet etetuǵın áskerlerge shárılı xizmet müddetine jer berilgen. Bunday jerlerdi basqalarǵa satıw, beri w, miyras qaldırıw múmkın bolmaǵan.

Sondai-aq, bul xanlıqta da jeke menshik hám jámááttıń iyeligindegi jerler, waqim jerleri bar bolǵan.Qoqand xanlıǵında mámleketlik basqariw sistemasi Mawarawnnaxrdaǵı orta ásirlerdegi mámleketerdiń basqariw sistemasına júdá uqsas bolǵan.

Xanlıqta sheklenbegen huqıqlarǵa iye bolǵan hám áyyemgi ádetlerge muwapiq, saylanıp qoyılatuǵın xan sheklenbegen huqıqlarǵa iye bolip, ol áskeriy-hákimshilik, diniy hámeldarlar járdeminde mámleketi basqarǵan. Dáslep húkimdar «biy» ataǵı menen hákimiyatti basqarǵan. Ilimpaz xan dáwirinen /1805/ bolsa «xan» ataǵı menen júrgizile baslaǵan.

Xan sarayında áhmiyetli reformalardi kórip shıǵatuǵın Keńes dúzilgen bolip, oǵan «mińbashi» basshiliq etken. Aǵzaları dástúrxanshi, risalashi hám jáne de ayirim áhmiyetli hámeldarlar bolǵan. Mámleketti basqariwda bul keńestiń orni úlken edi. Saray hámeldarları ishinde mińbashi /bas wázir/ hám ámırı lashker /áskeriy wázir/, qusbegi-xan másláhátshisi yamasa wálayat hákimi, parvanachi /xan másláhátshisi/, shıǵawıl, qudaychi xanniń járdemshisi tunqatar, xan jataǵı saqshisi, túrgı tapsırmalardı orinlawshi, nayip /sarbazlar baslığı/ ataqlıq, dadxax, mextarbashi, dástúrxanshi, toqsaba, diywanbegi, mirzabashi, sarqar hám basqa áhmiyetli hámeldarlar esaplanǵan. Olar óz xizmetleri esesine aylıq hám tiyisli jer múlklerin alǵan.

Lawazimlardan ámirláshker hám mińbashiqa bir adam tayinlangan.

Bulardan tisqari sháriyat, sud islerine baylanıslı mánsapdar mundaris, Shayx ul-islam /rais/, joqarǵı sud-qaziul quzat, qaziqalan bas qazi, úlken qazi, qazi ásker, arnawli qazi, álam /huqiqiy másláhátshilerdiń baslığı/, muftı hám basqa lawazimdaǵı adamlar bolǵan. Bul hámeldarlardi jumisqa tayinlaw hám xizmeti ústinen qadaǵalawshi mánsapdar shaxs Shıǵawıl dep atalǵan.

Qoqan xanlıǵındaǵı basqa lawazimlar úsh taypaǵa joqari, orta hám tómengi dárejelerge ajiratilǵan.

Qoqan xanlıgınıń tiykarǵı aymag'ın Ferǵana oypatlıǵı, Tashkent wálayati, Xojent,

Uratóbe, UlaQazaqstan hám házirgi Qırğızstan respublikalari quraǵan. Xanlıq hákimshilik jaqtan bekliklerge bólínip basqarılǵan. Olardiń kóphshılıgi túrli mámleketlerde xanlıqtiń quramina kirip shıǵıp turǵan tiykarǵı beklikler sipatında Namangan, Marǵulan, Andıjan, Tóreqorǵan, Osh Uratóbe, Xojent, Turkistan, Shimkent hám basqlar bolǵan.

Beklikler xan tárepinen tayinlanǵan hákim-qusshbegi tárepinen basqarılǵan, kishi hákimshilik birlikler ámin hám aqsaqallıqlarǵa bólingen.

Xanlıq áskerleri sol dáwirdiń nizam qaǵıydarı tiykarında 10 mińlıq,mińlıq, júzliklerge bólingen. Áskeriy hákimshilik hámeldarları ishindegi iri qalalar hám beklikler hákimler-qusbegiler, joqarı áskeriy hámeldarlar esaplanıp, olardiń hár biri óz armiyalarına iye bolǵan.

Armiya tiykarinan atlı áskerler, piyadalar hám sarbazlar, topshılardan quralǵan. Xızmetke shaqırılgan sarbazlar qusbegi tárepinen aziq-awqat penen tolıq támiyinlengen, biraqta qural jaraǵın ózi satıp alǵan, xan bolsa Qoqan /qalası/ wálayatiniń áskerleriniń támiynati menen ózi shuǵıllanǵan. Tinishlıq waqtında sarbazlar tarqatılǵan, tek te qusbeginiń saqshıları qalǵan. Olar bir waqtıń ózinde ásker hám de xızmetker bolıp esaplanǵan. Sońgi dáwirlerge kelip turaqlı armiya qáliplese baslaǵan. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda xanlıqtiń qárejetler kestesinde batırlar sani 8 miń dep kórsetilgen, olardiń hár birine 50 teńge aylıq tólengen.

Xanlıqtaǵı bar bolǵan salıqlar sistemasi sháriyat nizam-qaǵıydarında belgilengen tártipte óndırilgen. Usiniń menen birge hámeldarlar kóplegen mayda salıqlar, jarıymalar óndırıp alınatuǵın edi. Sawdagerler hám sharwalar zákát salıǵın, ónermentler túrli salıqlar /tamǵa, jay salı/ tóledi. Salıqlar naqlay aqsha yamasa ónim formasında óndırıp alıngan. Salıq jiyiwshi hámeldarlar «tanapshi», «zákatshi» dep atalǵan. Salıqlar qatań belgilengen muǵdarda hám waqtında jiyiliwi shárt bolsa da, ámeldorfardıń iqtiyari menen ózgerip te turǵan. Áskeriy urıslar waqtında salıqlardiń túri hám muǵdari arttirılǵan.

Salıqlardan tisqarı xaliqtiń minnetlemesi túrinde hár qiyli jumislargá qanallar qaziw, japsalmalardi tazalaw, abadanshılıq islerine, túrli qurislargá tartılǵan.

Xanlıqtiń tiykarǵı huqiq dáregi sipatında sháriyat huqiqi óz kúshinde bolǵan. Qazaq hám qırğızlar jasaytuǵın orinlarda bolsa ádet huqiqi ámelge asirilǵan. Jer, suw. Mámleketlik xızmet penen baylanıslı máseleler xanniń pármanları menen tártipke salıngan.

Akademik X.Sulaymanovaniń pikirine qaraǵanda, Qoqand xanlıgında jinayat huqiqi ayriqsha ózgeshelikler menen ajiralıp turǵan. Mámleketke qarsi qaratılǵan jinayatlar, diniy, múlkke, shaxqa, shańaraqqı qaratılǵan jinayatlarǵa bólingen. Mámleketke qarsi qaratılǵan jinayatlar dinge de qarsi qaratılǵan dep esaplanǵan.

Bunday jinayatlardi xanniń ózi kórip sheshken. Kóphshilik jaǵdaylarda olarǵa bola ólim jazası belgilengen. Ólim jazası sazayı etiw menen birge, asıp óltiriw formasında da orinlanǵan. Sazayı etiw jazası da awir formada qollanılǵan. Misali, aq meshitte rus soldatlari menen urispay qaship ketken qashqınlardiń baslıǵı Shadmanqul sazayı etilgen. Dáreklerde keltiriliwinshe, onıń orinlaniwi tómendegishe bolǵan. Xojente alamanniń ortasında Shadmanquldıń basına hayallar oramali tartılıp, aldına shariq baylanıp, shermendelershe masqara etilgen. Sonday-aq, 1813-1814 jillarda rus sawda qárwanırinıń dilmashi sipatında Qoqanda bolǵan F.Nazarov tómendegilerdi jazip qaldırıǵan. «Xúkimet sawdagerlerdiń artıq-kem ólshep beriwi ústinen qatań qadaǵaław ornatadi. Meniń kóz aldimda kem ólshep, kem tartıp bergen bir adamdi kóshede jalańash túrinde qamshi menen urıp alıp júrgenlerin kórdim». Jazaniń maqseti keltirilgen ziyandi ótew hám de xaliqti qorqitiwdan ibarat bolǵan. Jazalar ashiq túrde kóphshılıktıń jiynalǵan ashiq orında orinlanǵan. Azatlıqtan ayiriw zindanda ótelgen. Zindanlar shayan hám keneler menen toltilrilǵan. Arnawlı bólimalerde bolǵan, yamasa ayipkerdiń ústine shayanlardı jiynap taslaǵan. Din menen baylanıslı jinayatlarǵa basqa ǵayrı dindi qabil etiw, diniy kórsetpelerdi buziw, dinnen qaytiw, xan rejimin buziw basqa dindeli adamlar menen nekede boliw, shárayat qadaǵan etken awqatlardi jew, spirtli ishimlikler ishiw, jalǵan guwaliq beriwig jalǵannan ant ishiw siyaqlılar kirip, olarǵa dürre menen uriw, elden shıǵarıp jiberiw hám óltiriw siyaqli jazalar qollanılǵan. Sonday-aq, xanlıqtaǵı tiykarǵı jasaw orninan quwip jiberiw, jinayat islegen adamdi yamasa onıń shańaraq aǵzaların xan armiyasına áskerlikke beriwig, múlkti joq etiw, xatlaw siyaqli jazalar berilgen. Adam óltirgeni ushin ayipker ólgen adamniń tuwisqanlarına beriledi. Olar oni satıp

jiberiwleri yamasa qan ushin qan aliwleri mûmkin.

Tayanish túsinikleri

Shaybaniylar dinastiyasi, Ámir Shaxmurad, «Xalifa ur-Raxman» hám «Imam az-zaman», Buxara ámirligi, Ashtarkaniylar

Temani bekkemlew ushin sorawlar

1. Shaybaniylar dinastiyasi biylici dâwirinde siyasiy hám sotsialliq sistema qanday bolǵan?
2. Shaybaniyxan qanday reformalardi ámelge asirǵan?
3. Shaybaniyxan mámleketiniń huqiqiy dástúrleri qanday dúzilgen?
4. Shaybaniylar mámleketiniń orayliq hám jergilikli basqariw qanday ámelge asirilǵan?
5. Taxt jay /taǵjay/saliǵi kimlerden óndirilgen?
6. Áskerler tárepinen ámelge asirilǵan jinayatlardi kim kórip shiqqan?
7. Ámir Shaxmurad ámelge asirǵan reformalar qaysi toplamǵa jámlengen hám olar qanday reformalar bolǵan?
8. Buxara ámirliginde ámlak jerlerden qansha muǵdarda salıq óndiriw belgilengen?
9. Ámirlikte áskeriy-hákimshilik hámeldarlar qanday bolǵan?
10. Muxammed Raxim xan qanday reformalardi ámelge asirǵan?
11. Xiywa xanlıǵında shártli jer iyeligi qanday atalǵan?
12. Qoqan qanlıǵınıń dúziliwi hám ózine say ózgeshelikleri nelerden ibarat?
13. Orta Aziya xanlıqlarında jinayat hám jaza maselelerin salistirmali tańlań. Olardaǵı uliwmalıq hám ayirmashiliqlardi aytip beriń.
14. Xanlıqlarda sud hám sudlaw temasında erkin jumis tayarlań.

Nº	Test tapsırması	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	Aq Orda tariyxiy dereklerde qalay júrgizilgen.?	«Ózbekler mámleketi»	«Mang'ollar mámleketi»	«Otiriqshi mámleket»	«Túriy mámleket»
2	Bul dâwirde xanlıq neshe beklik hám nayıplıqtan ibarat bolǵan?	16 beklik hám 2 nayıplıqtan	15 beklik hám 2 nayıplıqtan	16 beklik hám 3 nayıplıqtan	15 beklik hám 3 nayıplıqtan
3	Buxarada 1836 jılı elshi bolıp kelgen P.I. Vitkeeviche ne haqqında aytip ótedi?	tayaq penen jazalawdiń keń qollaniliwi haqqında	Bazarlardag'i qarin qatnas haqqında	qatlamniń teńligi haqqında	Jazalardıń bazarlarda qollaniliwi haqqında
4	Rus sawda qárwanınları dilmashi F.Nazarov qashan Qoqanda bolǵan?	1813-1814 jillarda	1813-1815 jillarda	1815-1816 jillarda	1814-1815 jillarda
5	Xanlıqta Qaysi dâwirden baslap «xan» ataǵı júrgizile baslaǵan.?	1805 jildan	1808 jildan	1803 jildan	1800 jildan

A`debiyatlar

1. Saidov A., Tashqulov J.U. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. IV Akademiyasi. T. 1995 y.
2. Muqimov Z. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Samarkand, Zarafshon, 1998 y.
3. M.Bayoni. Shajaray Xorezmshoxiy. T. G. Gufurǵul. 1994 y.
4. Abulǵozi. Shajaray turk. Toshkent. Chulpon. 1992 y.
5. X.Sulaymanova. Soboranie sochineniy v treх tomakh. Fan. T.

- 1967 g. Tom 1.
- 6.Nabiev R. Iz istoriy Kokandskogo xanstva. T. Fan. 1973 g.
 7. B.A.Axmedov. Istorya Balxa. Tashkent . T. 1982 g.
 8. R.Isfaxaniy. Mexmannamaniy Buxara. M.Nauka. 1976 g.
 9. P.I.Demizon. Buxoro xonligi xaqida risola. Moskva. Nauka 1983 g.
 - 10.Mejma al-arkam.M. Nauka.1981 g.
 - 11.Suxareva O.A. K istorii gorodov Buxarskogo xanstva. T. Fan. 1958 g.
 12. M.L.Yuldashev. Xivo xonligida feodal er egaligi va davlat tuzilishi. T. Fan. 1959 y.
 13. A. Ziyo. Ózbek davlatchiligi tarixi. T. 2000 y.
 - 14.M.Narshaxiy. Buxoro tarixi. T.Fan. 1966 y.

Patsha Rossiyasi ústemligi dawirinde Türkistanda mamlaketi hám huqiqi

Joba:

1. Türkistanda patsha Rossiyasi hukimdarliginiň ornatiliwi.

2.General-gubernatorliqtı n' oraylıq hám jergilikli basqariwi.

3. General-gubenatorliqtı n' sud sistemasi.

4. Patsha Rossiyasi hukimdarlığı dawirindegi huqiq derekleri.

5. Rossiya protektoratı dawirinde Buxara ámirliginiň mamlaketi hám huqiqi.

6. Rossiya protektoratı dawirinde Xiywa xanliginiň mamlaketi hám huqiqi.

Ózbekstan mamlaketi hám huqiqi tariyxinda XIX ásirdiň 60-jillarin «jańa dawir» diń baslaniwi dep ataw mumkin. Bul pútkilley Türkistan úlkesin, soniň ishinde Ózbekstan aymaǵın aq patsha áskerleriniň basip aliwi menen xarakterlenedi. Belgili bolǵaninday, aq patsha áskerleri izli-izinen Aqmeshit (Qızıl Orda), Toqmaq, Pishkek, Áwlyye ata (Jambil), türkistan hám Shimkentti basip aldi. Basip alingan aymaqlarda 1865-jili Türkistan wálayati shólkemlestirildi. Tashkent, Niyazbek, Xojent, Atatepe, Jizzax qalalari basip alinip, 1867-jili 4-iyul`de Türkistan general-gubernatorlığı, keyinshelik Türkistan áskeriy okrugi shólkemlestirildi. Gubernatorliqtıň paytaxti etip Tashkent qalasi belgilendi. Gubernatorliqta orayı Tashkent bolǵan Sirdár`ya, orayı Verniy (Almatı) bolǵan Jetisuw wálayatlari shólkemlestirildi. 1868-jildiň may ayına kelip Samarqand, Kattaqorǵan, Zirabulaq patsha áskerleri qol astina ótti hám Zarafshan okrugi shólkemlestirildi.

Sol jili jaz aylarında Buxara ámirligi basip alindi. Buxara ámirligi menen Rossiya imperiyasi arasında tinishliq shártnamasina qol qoyıldı. Usi shártnamaǵa muwapiq Buxara ámirligi Rossiyaniň vassali bolip, oǵan 500 miń sum uris kompensatsiyasin tólewi shárt hám shet eller menen biygárez siyasiy baylanislar ornatiw huqiqinan ayirilǵan edi. Samarqand hám Kattaqorǵan wálayatların Rossiyaǵa beriw tuwralı kelim alingan.

1870-jilǵa kelip patsha áskerleri Shaxrisabz, Kitob, Qızıl Arbatti, 1873-jilǵa kelip Xazarasp, Xiywa hám Chandır qalaların basip algan. 1873-jili avgust ayında Rossiya imperiyası menen Xiywa xanlığı arasında dúzilgen tinishliq shártnamasina muwapiq Xiywa xanlığı Rossiyaniň vassalina aylanǵan. Ol biygárez sirtqi siyasiy baylanislar ornatiw huqiqinan ayirilǵan hám Rossiyaǵa 2 million 200 miń sum kompensatsiya tólew minnetlemesin algan. Xanlıq paytaxtına jaqın jerde Petro-Aleksandrovsız qorǵanı dúzilip, Türkistan general-gubernatorlığı quramina kirkizildi. 1785-jilǵa kelip Qoqan, Margulan, Andijan, Namangan patsha áskerleri tárepinen basip alingan. 1876-jili Qoqan xanlığı saplastırılıp, Türkistan general-gubernatorlığı quramina kiretuǵın Ferǵana wálayati shólkemlestirilgen. Patsha hukimdarlığı puxta oylap, aniq joba negizinde izshillik penen júrgizgen koloniallıq siyasati sebepli Orta Aziya Rossiyaniň shiyki

zat deregine hám tayar ónimler bazarina aylandirilǵan. Dáslepki dáwirden-aq úlkedegi altın, neft`, kómır hám basqa da jer asti qazılma bayliqlarin izlep tabiw isleri jedellestirilgen. Orta Aziya tillasi, paxtasi, qarakóli, pillesi, hár túrli qurǵaq jáne hól miywesi Rossiya sanaatiniń tiykargı shiyki zatina aylanǵan.

Túrkistanda koloniallıq hám basqariw mákemeleri huqiq sistemasin qáliplestirip, basqishpa-basqish ámelge asirǵan. Túrkistan wálayatin basqariw, aymaqtı patsha húkimetiniń koloniallıq siyasatin ámelge asiriw protsessinde qáliplesken qatnasiqlardi tártipke saliwdiń huqiqiy negizi sipatında 1865-jili 6-avgustta Rossiya imperatori qol qoyǵan «Túrkistan wálayatin basqariw tuwralı Waqitsha Reje» xizmet etti. «Waqitsha Reje»ge muwapiq, áskeriy xaliq basqariwin ámelge asiriw wákilligi áskeriy gubernatorǵa tapsirilǵan bolip, ol óz wákilliklerin óziniń járdemshilerine hám kantselyariyaǵa súyengen halda ámelge asirar edi. Bul dáwirde patsha chinovniklerine úlkeni qorǵaw ushin zárúr bolǵan áskerilerdi barlıq kerekli nárseler menen támiyinlew; jergilikli chinovniklerdiń jumislarin qadaǵalaw júklengen edi. Perovskiy, Túrkistan, Shimkent, Áwliye ata hám Toqmaq uezdleri basliqlari orinlardaǵı hákimiyatti ámelge asiratuǵın edi. Olar wálayat áskeriy xaliq basqariwina boysingan. Jergilikli chinovniklerge ózleri basqarip atirǵan aymaqlardan ótetüǵin kárwanlardıń qáwipsizligin támiyinlew; toǵaylardı qorǵaw ilajlarin kóriw; suwǵariw qurilmalarin jaramli jaǵdayda saqlaw, qırǵızlar menen ózbeklerdiń suwdan paydalaniwina baylanisli jánjellerdi saplastiriw; joqarǵi basliqlardıń kórsetpeleriniń óz waqtinda duris orinlaniwin qadaǵalaw; salıqlar hám májbúriy tölemler muǵdariniń bólistiriliwine baylanisli xalıqtıń naraziliqlari hám shaǵımlarin joqarǵi basliqlarǵa jetkeriw; sudta islerdiń duris kórip shıǵılıwin baqlaw siyaqli wákillikler berilgen edi.

Uliwma alganda, dáslepki dáwirlerde Túrkistanda shólkemlestirilgen koloniallıq basqariw mákemesi onshelli úlken bolmaǵan. Keyinirek bolsa, birinshiden, keń kólemde júrgizilgen basqinshiliq háraketleri nátiyjesinde Túrkistan wálayat aymaqlariniń keńeytiliwi, ekinshiden, jergilikli xaliqlardıń eziwshilikke qarsi narazılıgınıń kún sayin kúsheyip bariwi, koloniallıq basqariw mákemeleri sistemasin jáne de jetilistiriw, túrkistanlardi boysindirip uslap turiw ushin zárúr tátip-intizamdi engiziwdi talap etken. Bul máseleni sheshiwde arnawli komissiyaniń 1867-jili islep shıqqan «Jetisuw hám Sirdár`ya wálayatlarında basqariw haqqında Reje» joybari huqiqiy tiykar bolip xizmet etti. Reje joybari rásmiy mámlekет baslıǵı tárepinen tastiyiqlanbaǵan bolsa da, tap 1886-jılǵa shekem Túrkistan úlkesinde hárakette bolǵan.

«Reje» joybarina muwapiq, áskeriy xaliq basqariwi boyinsha Túrkistan úlkesiniń baslıǵı - general-gubernator imperiya áskeriy ministrine boysinadi, onıń basqariw tarawindaǵı huqiqiy statusı bolsa imperiyaniń basqa aymaqlarındaǵı guberniyalar basliqlariniń huqiqiy statusına teńlestirilgen. Oǵan qońsılas mámlekетler menen diplomatiyalıq baylanıslır júrgiziw, jerden hám jetistirilgen ónimnen alinatuǵın salıqlar, salıq jiynawshilarǵa beriletuǵıin pochta hám telegraf basqarmasi menen kelisilgen halda baylanis xizmetinen paydalangani ushin, áskeriy háraketler waqtında tasiǵani ushin tólenetuǵın haqi muǵdarın, úlkeni basqariwǵa ajiratilǵan qarjilar sheńberinde áskeriy xaliq basqariwiniń hár túrli baǵdarları boyinsha qárejetlerdi belgilew, úlkedegi oqıw orinlarına ǵamxorlıq etiw, sudlardıń shıǵarǵan húkimlerin tastiyiqlaw siyaqli wákillikler berilgen. Esap-kitap boyinsha hám jaziwlardi shólkemlestiriw isleri Túrkistan general-gubernatori Kantselyariyasında jámlengen bolip, onda dáslep 18 xizmetker islegen bolsa, keyin ala qurilis komiteti, taw isleri bólimi, ximiya laboratoriysi, Túrkistan jámiyetshilik kitapxanası hám muzeyi, «Túrkistan vedomostlari» gazetasi redaktsiyasi hám áskeriy xaliq basqariwi baspaxanasınıń shólkemlestiriliwine baylanisli xizmetkerler sani 1882-jili 49 adamǵa jetken. «Reje» joybari boyinsha áskeriy hám puqaraliq hákimiyat wálayattaǵı áskeriy gubernator qolinda toplanǵan bolip, onıń puqaraliq basqariw tarawindaǵı huqıqları hákimiyattiń wálayatlardaǵı basliqlariniń wákilliklerin belgilewshi uliwmı qaǵıydalar menen, áskeriy tarawdaǵı huqıqları bolsa Túrkistan áskeriy okrugı haqqındaǵı «Ustav» penen belgilengen edi. Áskeriy gubernator qasında wálayat basqarması bolip, onı áskeriy gubernator járdemshisi basqaratutuǵın edi. Wálayat basqarmasında biylik shıǵariwshi, xojaliq isleri hám sud bólimleri bolip, áskeriy gubernator lazım dep tapqan barlıq máseleler basqarmanıń májilisinde dodalanıp, ol boyinsha tiyisli qarar qabil etetuǵın edi. 1865-jildaǵı sudlaw isleri tuwralı «Qaǵıydalar»ǵa

muwapiq, wálayat basqarmasi mirovoy sudlar wákilligine kirmeytuğin, muğdari 2000 sumnan artiq puqaraliq islerin kórip shiğip sheshetuğin; kommertsiyaliq sud waziypasin atqaratuğin; xizmet waziypasin atqariwga baylanisli jinayat islerin kórip shiğip húkim shígaratuğin; mirovoy sudlar quriltayi sipayinda jinayat hám puqaraliq isleri boyinsha úzil-kesil qarar qabat etetuğin edi.

«Reje» joybari boyinsha wálayatlar hákimshilik-aymaqliq jaqtan uezdlerge bóligen bolip, olar hákimshilik hám politsiya hákimiyatın ámelge asiriwshi uezd baslıgi tárepinen basqarilatuğin edi. Oǵan uezdde tinishliqtı, tátip-intizamdi hám qáwipsizlikti támuyinlew ilajlarin kóriw, jergilikli chinovnikler jumislarin, bolisliqlar hám pul jiyimlariniń ótkeriliwin, xaliq sud`yalari (biy hám qazilar) jumislarin, mámleketlik hám jergilikli saliqlardi duris hám óz waqtinda óndiriw, jumislardi qadaǵalaw wákillikleri berilgen hám sawda-sanaat tarmaqlariniń hár tárepleme rawajlaniwi ushin qolayliqlar jaratiw waziypasi júklengen edi. Hár bir uezd baslıgi janinda basqarma shólkemlestirilgen bolip, onda orta esapta segiz ofitser xizmet etetuğin edi. Bolisliqlardi basqariw otawlar wákilleri tárepinen saylanatuğin starshinalarǵa (aqsaqallarǵa) júklengen. Otiriqli xaliq jasaytuğin orinlarda xalqi abiroyli hám huqiqiy statusi jaǵinan bolisqa teńlestirilgen aqsaqallıqlar shólkemlestirildi. Olardi basqariw xaliq jiyinlarında saylanatuğin aqsaqallarǵa júklendi. Aqsaqallar bolisliqlar hám awillardıń basliqlarina ózleri basqaratuğin aymaqlarda admiinistrativlik hám politsiya hákimiyatın ámelge asiriw wákilligi berildi. Otiriqli xaliqtıń jámiyetlik xojaliqin basqariw, óndiriletuğin saliqlardi belgilew islerin ámelge asiriw ushin qalalarda hám awillarda xojaliq isleri boyinsha jámiyetshilik isleri negizinde isleytuğin basqarmalar dúzildi. Bul basqarmaniń aǵzalari xaliq tárepinen saylangan. Kóshpeli xaliqtan óndiriletuğin saliqtı otawlar hám awillar arasında bólisteri hám olardi óndiriwdi ámelge asiriw bolislarǵa hám rus chinovnikleri baqlawi astinda is júrgiziwshi bolisliq xalqi tárepinen saylanatuğin wákillerge júklengen.

1867-jilgi «Reje» joybarında Tashkentten basqa qalalarda basqariw mákemelerin shólkemlestiriw kózde tutılmaǵan edi. Joybarǵa muwapiq, qalalarda hám úlkenirek elatli orinlar kvartallarǵa bólinit, olardiń hár qaysisi aqsaqal tárepinen basqarılǵan.

1867-jilgi «Reje» joybarında Türkistan úlkesinde sud hákimiyatın ámelge asiriw mäseleni de bayan etilgen edi. Onda kóshpeli hám otiriqli, rus xalqi ushin óz aldina sud organlarin shólkemlestiriw kerek edi. Joybarda kóshpeli xaliq ushin hár bir bolista 4-I biylerdi saylaw kózde tutılǵan bolip, usi lawazimǵa 25 jasqa tolǵan, burin sudlanbaǵan, tergew qilinbaǵan adam xaliq tárepinenúsh jil müddetke saylaniwi múmkin edi. «Reje» joybarında biyler úsh túrge bólinedi:

100 sumǵa shekemgi (bes at yamasa eliw qoy) muğdardaǵı islerdi kórip shígiwshi biyler, quni qansha ekenlige qaramastan barlıq islerdi kórip shígatuğin, dawlasiwshi tárepler tańlaytuğin bir yamasa bir neshe biyler, quni 1000 sumǵa shekemgi dawalardi kórip shiğip, úzil-kesil sheshetuğin, waqtı-waqtı menen shaqirilatuğin volost biyleriniń quriltayi.

Rus sudları:

1. Uezd sudları — quni 2000 sumǵa shekege dawalardi kórip shiqqan. Sud`yalari uezd gubernatori tárepinen tayinlanǵan, olardiń jumislarin qadaǵalaw wálayat basqarmalarına júklengen.

2. Áskeriy sud komissiyalari.

3. Wálayat sud basqarmaları. Áskeriy xaliq basqariwin ámelge asiriwshi lawazimli shaxslardiń jinayiy islerin kórip shiqqan. (1864-jilgi sud ulojeniesine tiykarlanıp).

1. Uezd sudları. Olar lawazimi boyinsha huqiq hám minnetlerdi ámelge asiriw, ámeldorfardan járiyma óndiriwge baylanisli jergilikli islerdi kórip shiğip sheshiw, múlk huqiqinan ayiriw yamasa oni sheklew jazasin qollaniwi múmkin bolǵan jinayiy islerdi kórip, húkim shígarǵan; quni 2000 sumǵa shekemgi dawalar hám jánjellerdi sudta kórip shígiw ushin qabil etken, 100 sumǵa shekemgi bahaǵa iye puqaraliq islerdi kórip shiğip, úzil-kesil sheshiw, sud tergewin ámelge asiriw wákilligi berilgen.

2. Áskeriy sud komissiyalari. Olar áskeriy jinayat ulojeniesinde kórsetilgen watanga qiyonet etiw, adamlarda húkimetke qarsılıq kórsetiw sezimin oyatiw, mámleketlik transportqa

hújim jasaw, xristianlardi, xristianliqtı qabil etiwdi qálewshi adamlardi hám lawazimli shaxslardi óltiriw siyaqli jinayiy islerdi kórip shiğip, húkim shiğaratuğın edi.

3. Wálayat basqarmalari. Olar uezd sudlari wákilligine tiyisli bolmaǵan puqaraliq islerin kórip, sheshetuğın edi.

1864-jilgi «Sud ulojeniesi»ne muwapiq uezd sud`yalariniń qararlari boyinsha arza hám jeke shaǵımlardi kórip, tiyisli qarar shiğarǵan, uliwmä qararlar hám 1865-jili 11-oktyabr`de imperator tárepinen tastiyiqlanǵan «qaǵiydalar» negizinde áskeriy xaliq basqariwiniń lawazimli adamlariniń jinayiy islerin, talawshılıq, basqinshılıq, birewlerdiń jerine hújim jasaw, ot qoyiw joli menen múlkke ziyan keltiriw, ashıqtan-ashıq hákimiyatqa qarsılıq kórsetiw, qálbeki pul jasaw hám oni aylanisqa kirgiziw, mámlekетlik múltki urlaw, mámlekетlik basqariw qaǵiydaların buziw jinayatlarin, jergilikli xaliqtan shiqqan ámeldorfardıń jinayatlarin kórip húkim shiğarǵan.

Túrkistan úlkesinde Rossiya patshalığı puqaraları abiroyiniń kem-kemnen ósip bariwi olardiń máplerine baylanisli islerdi kórip shiğatuğın sud másemelerine ayirim ózgerislerdi kirgiziwdi talap etken. Atap aytqanda, ayirim rayonlarda sudta is kórip shiǵiw hám tergew islerin bir adamǵa júklew maqsetke muwapiq emes dep tabilip, bul isler ayirim-ayirim adamlarıǵa júklengen edi. Ayirim uezdlerde (máselen, Verniyda (házirgi Almatida)) rus puqaralariniń islerin kórip shiğatuğın sud`yalar sani kóbeytilgen.

Túrkistan úlkesinde sawda-satiqtıń rawajlaniwina baylanisli dúzilgen shártnamalardi notarial tastiyiqlaw boyinsha talaplardi esapqa alip, general-gubernator Kaufmannıń 1880-jili 1-maydan baslap «Notarial bólim huqıqları» Rejesi kúshke kirdi. «Reje»ge muwapiq Tashkent hám Verniy qalalarında notarial keńseler shólkemlestirilgen. Basqa qalalarda bolsa notarius waziypasi rayon sudlarina, úlken notarius waziypasi bolsa wálayat basqarmalariniń sud bólimi baslıqlariniń moynina júklengen.

Soni ayiriqsha atap ótiw kerek, Túrkistan úlkesi wálayatlarin basqariwda, olarda sud hám politsiya hákimiyatın ámelge asiriwda birden-bir tártiptiń joqlığı sezilip turar edi. Buniń sebebi úlkeniń hár túrli aymaqlarında hákimiyyati ámelge asiriw hár qiyli normativ-huqiqiy hújjetlerge tiykarlanganlıǵı edi. Sirdár`ya hám Jetisuw wálayatlarında basqariw haqqındaǵı 1867-jilgi «Reje» joybari, Zarafshan okrugi general-gubernatori Kaufman tárepinen 1868-jili tastiyiqlanǵan «Waqitsha reje» menen, Fergana wálayati 1873-jili Kaufman tárepinen usinilǵan «Reje» joybari arqali, Ámiwdár`ya bólimi 1874-jili Túrkistan general-gubernatori tastiyiqlaǵan «Waqitsha qaǵiydalar»ǵa muwapiq basqarilatuğın edi.

1882-1883-jillarda qupiya másláhátshi Girs basshılıǵında Túrkistan úlkesinde ótkerilgen senat reviziysi bul jerdegi basqariw tarawindaǵı kemshiliklerdi, qarama-qarsılıqlardi, jeke máptı gózlewshiliklerdi aship tasladı. Reviziya nátiyjeleri patsha húkimeti Túrkistan úlkesinde óziniń koloniallıq siyasatin tolıq ámelge asiriwi ushin bul úlkeniń basqariw sistemasında birden-bir tártip engiziw lazim degen juwmaqqa alip keldi. Usi múnásibet penen 1884 jili Girstiń usinisi menen arnawli komissiya shólkemlestirildi. Usi komissiya tárepinen tayarlangan «Úlkeni waqitsha basqariw haqqında Reje» joybarın 1886 jili 12 iyuńde Rossiya imperatori tastiyiqladi. Usi «Reje» onsha kóp bolmaǵan qosimshalar menen 1917 jıldıń ortalarına shekem háraket etti.

«Reje»ge muwapiq, hákimshilik-aymaqliq dúziliste patsha húkimetiniń Túrkistandaǵı húkimdarlıǵıń jáne de bekkemlew, oni basqariw ushin sarplanatuğın mámlekетlik qarjilardi qisqartıw, úlke xaliqların ekspluatatsiyalaw hám oniń tábiyǵiy bayliqların talaw esabınan keletuğın dáramatlardi jáne de kóbeytiwden ibarat edi.

«Reje»ge muwapiq, hákimshilik-aymaqliq dúziliste úlken ózgerisler engiziw kózde tutılǵan edi. Soniń menen birge úlkedegi patsha chinovnikleriniń wákillikleri ádewir keńeytildi. Atap aytqanda, Túrkistan general-gubernatorına Ámiwdár`yaniń shep jaǵalawında jaylasqan elatlı punktler boysındırıldı. Buxara ámirligi hám Xiywa xanlığı menen tikkeley baylanıslar ornatiw, olardiń puqaraların Rossiya puqaralıǵına qabil etiw, bahasına qaramastan, barlıq sawda shártnamaların, bahasi 30000 sumǵa shekem bolǵan qurılıs isleriniń joybarları hám qárejetlerin tastiyiqlaw, siyasiy kóz qarastan ziyanlı dep esaplanǵan jergilikli xaliq wákillerin iski isler ministrligi menen kelisilgen aymaqlarǵa 5 jıldan artıq bolmaǵan müddetke súrgın etiw, qónsı mámlekетler puqaraların (eger olar júrgizip atırǵan jumislari ziyanlı dep tabilsa) úlkeden uliwmä

shiğarip jiberiw, rus puqaralarin Rossiyaniň Buxaradağı Siyasiy isler xizmetkeri hám Ámiwdár`ya bólimi baslıginiň usinisi menen Buxara hám Xiywadan súrgin etiw, úlkedegi jámiyetlik tártipke hám xaliqtıń tinishligina qáwip tuwdiriwshi adam óltiriw, talawshiliq, basqinshiliq, hákimiyatlarǵa qarsılıq kórsetiw siyaqli jinayatlardi islegen shaxslardiń isin áskeriy jaǵday shárayatında ámel etetuǵın nizamlarǵa muwapiq áskeriy sudta kórip shiǵip, olardiń juwapker etiliwin imperatordan soraw siyaqli qosimsha wákkillikler berildi.

«Reje»de Türkistan general-gubernatori janinda oniń járdemshisi basshiliq etetuǵın Keńes shólkemlestiriw, oǵan Sirdár`ya wálayatiniń áskeriy gubernatori, Tashkent qalasi sud palatasiniń prokurorin, qazna, baqlaw palatalari, diyxanshiliq hám mámlekетlik múlkler basqarmasi, Türkistan áskeriy okrugi shtabi hám general-gubernator kantselyariyasi basliqlarin, finans ministrliginiń turaqli wákilin turaqli ağza etip, Ferǵana hám Samarqand wálayatlariniń áskeriy gubernatorlarin, olar Tashkent qalasında bolǵan waqitlari waqitsha ağza etip kirgiziw kórsetilgen edi. Bunnan tisqari, Keńes jumisinda másláhát dawisi menen ǵalaba xaliq tutiniw tovarlarinan óndiriletuǵın jiyimlar boyinsha basqariwshi, general-gubernator biyligi menen shaqirilǵan shaxslar qatnassa bolatuǵın edi. Keńeske nizamshiliq tarawindagi barlıq máselerdi, jergilikli minnetlemeler qárejetlerin kórip shiǵiw, olardiń muǵdarin belgilew, qárejetlerdiń duris orinlaniwin qadaǵalaw, artıqsha qárejetlerge ruxsat beriw, jerden paydalaniw hám salıq óndiriw islerine uliwmá basshiliq etiw, salıqlar tuwrali usinislar kirgiziw, general-gubernator atına salıqlar máseleri boyinsha kelip túskenn shágımlardi kórip shiǵiw hám general-gubernator Keńeste dodalaniwi lazim dep tapqan basqa da máselerleri kórip shiǵip, sheshiw wákkillikleri berilgen.

«Reje»ge keyin-ala kirgizilgen qosimshalarǵa muwapiq, áskeriy gubernatorlardıń huqiqiy statusi Rossiya imperiyasi guberniyalari basliqlariniń huqiqiy statusina teńlestirildi, olarıǵa óz baslamasi menen yamasa rayon baslıginiń bergen maǵlıwmatı boyinsha boysiniw tártibi hám tinishliqtı buzǵan jergilikli xaliq wákillerin, onsha qáwipli bolmaǵan huqiqbuzarlıq islegen jergilikli chinovniklerdi bir aydan artıq bolmaǵan müddetke qamap qoyiw, bolis basliqlari sawlawi nátiyjelerin tastiyiqlaw yamasa tastiyiqlamaw, bólím basliqların almastiriw hám basqa da wákkillikler berildi. Rayon basliqlari, olardiń járdemshileri hám aymaq pristavlarina jánjelleskeni, jámiyetlik orinlarda shawqim kótergenligi, hákimiyat wákiline qarsılıq kórsetkeni ushin jergilikli xaliq wákillerin jazalaw huqiqi berildi. Uezd basliqlari 7 kúnnen artıq bolmaǵan müddetke qamaw yamasa 15 sumǵa shekem járiyma óndiriw, olardiń járdemshileri hám uchastka pristavları 3 kúnnen artıq bolmaǵan müddetke qamaw yamasa 3 sumǵa shekem járiyma óndiriw huqiqina iye edi. 1898 jılı 10 iyul`de «Reje»ge kirgizilgen qosimshaǵa muwapiq, joqarida kórsetilgen háraketlerdi islegen jergilikli xaliq wákillerin uezd basliqlari bir ayǵa shekemgi müddetke qamaw huqiqi berildi.

Türkistan úlkesinde patsha húkimetiniń koloniallıq siyasatin ámelge asiriwǵa tikkeley baylanisli bolmaǵan jergilikli xaliq arasında múlkten paydalaniw, oǵan iyelik etiw, oǵan biylilik etiw, alih-satiw, ijaraǵa beriw, sawǵa etiw, sem`ya hám neke, qáwenderlik hám ǵamxorshiliq, miyras, minnetlemeler hám birge islesiwge baylanisli múnásibetlerin sháriyat hám ádettegi huqiq qaǵiydaları boyinsha tártiplestiriwge ruxsat berildi.

Patsha Rossiyasi húkimdarlığı dáwirinde úlkeniń huqiq sistemasynda da bir qatar sezilerli ózgerisler júz berdi. Bir qatar normativ-huqiqiy hújjetler engizildi. Olardan «Türkistan wálayatın basqariw haqqında»ǵı waqitsha Reje (6-avgust 1865-jil), «Jetisuw hám Sirdár`ya wálayatlarındaı basqariw haqqında Reje» joybarı (1867-jil), Zarafshan okrugın basqariw haqqında «Waqitsha Reje» (1868-jil), «Ferǵana wálayatın basqariw haqqında Reje» joybarı (1873-jil), «Ámiwdár`ya bólimin basqariw haqqında» waqitsha Reje (1873-jil), «Türkistan úlkesin basqariw haqqında Reje» (12-iyuń 1868-jil), «Türkistan úlkesiniń awilliq lawazimli shaxslarınıń huqıqları hám wákilkleri sheńberi haqqında»ǵı instruktsiya (17-sentyabr 1888-jil), «Türkistan úlkesindegi suwgáriw islerin basqariwshi ámeldarlar, uezd basliqları, ariq aqsaqalları hám muraplardıń huqiq hám waziypalari haqqinida» instruktsiya (2-avgust 1888-jil), «Jinayatlardi aniqlaw hám olardi islegenlerdi qidirip tabiw boyinsha Türkistan general-gubernatorınıń politsiya xizmetlerine instruktsiya» (1892-jil), «Xaliq sudlarına» instruktsiya (1-dekabr` 1892-jil), «Notarial bólimaler haqqında Reje» (1-may 1880-jil), 1864-jılǵı «Sud

ulojeniesi», 1865-jil oktyabr`de tastiyiqlanǵan «Qágyydalar» tiykargı huqiqiy derekler bolip xizmet etti.

Buxara ámirligi mámleketi hám huqiqi. Patsha Rossiyasi menen Buxara ámirligi arasında 1868-jilgi «Tinishliq» hám 1873-jil 28-sentyabr`degi «Dosliq» shártnamalarına muwapiq ámirlikte mámleketcilik dúzim ózgermesten qaldı. Bunnan kózde tutilǵan tiykargı maqset ishki siyasat tarawina erkinlik beriw emes, al úlken qarji yamasa miynet sarplamastan ógan tiyisli tásir kórsetiwshi qurallar arqali mámleketti basqariw edi.

Dáslep general-gubernator tárepinen 1886-jili Buxarada Rossiya imperiyasınıń siyasiy mákemesi dúzilgen. Siyasiy mákemeniń tiykargı waziypasi «Dosliq» shártnaması shártleriniń orinlaniwin baqlap bariw, qońsı mámleketcilge tranzit tártibinde jónetiletuǵın rus tovarlarinan salıq aliwǵa bolǵan qoymaw, jergilikli administratsiya xizmetkerleri shártnamani buzip bajı óndıriliwine bolǵan qoysa, iyelerine qaytariw, rus tovarlarinan nizamlı jiylimlar óndırıwge bolǵan qoymaw, qarızǵa alingan tovarlardıń pulin tólew, kárxanaǵa jergilikli chinovniklerdi aralastirmaw, rus puqaralari arasında kelip shıǵatuǵın jinayiy hám puqaraliq islerdi kórip shıǵatuǵın edi. Jańa Buxara (Kagan) qalası baslığı, Chardjow, Termiz, Qarshi qalalarında bolsa áskeri baslıqlar arqali ámelge asiratuǵın edi.

Uliwma alganda, siyasiy mákeme Buxara ámiri hám onıń húkimeti ústinen tikkeley baqlawdi ámelge asirǵan.

Buxara ámiri rásmiy mámleketcilik baslığı bolip, ol siyasiy mákeme tárepinen berilgen kórsetpelerdi kóp sanlı ámeldarları arqali ámelge asirǵan. Saray xizmetkerleri 2 udachimálimleme beriwshi, Peterburgtaǵı Buxara elshixanasına hám Túrkistan general-gubernatorlığına tiyisli bolǵan máseleler boyinsha ámirdıń tapsırmaların orinlawshilar, shıńgawıl - ámirdıń jeke ad` yutantları, mirza munshi - xatker, mirza munshif - ekinshi dárejeli jeke xatkerler, diywanbegi - saraydıń kiris-shıǵısı hám xojalıq isler baslığı, mirzabası - politsiya baslığı, dilmashlar hám basqalardan ibarat bolǵan. Saray ámeldarları ámir tárepinen waziypasına tayinlanǵan hám onnan azat etilgen.

Buxara ámirligin hákimshilik basqariw mákemesi tórt oraylıq basqarmaǵa bólingen. Bular hákimshilik atqariw, finans-salıq, din hám sud isleri, qadaǵalaw-qidiriw basqarmalari edi.

1. Hákımshilik atqariw basqarmasına qusbegi basshılıq etken. Onıń waziypalari finans islerin, usi taraw xizmetkerleriniń jumisların qadaǵalaw, Buxara qalasin basqariw, bekler hám ámeldarlarǵa basshılıq etiwden ibarat bolǵan. Onıń janında arnawli diywan (kantselyariya) bolip, onda dilmash, is júrgiziwshi mirzalar, qusbeginiń birinshi hám ekinshi járdemshileri, Buxara qalası politsiya baslığı, diywanbegi-xojalıq isleri baslığı, farrashbasi-asxana baslığı, topshibasi-tyur`ma baslığı, bazarlardan bazar haqisin jiynawshilar, sawda-satiqtı qadaǵalawshilar, qusbeginiń jeke xizmetkerleri hám 500 nókeri bolǵan. Olar qusbegi tárepinen jumisqa tayinlanǵan hám óz waziypasınan azat etilgen.

2. Finans-salıq basqarmasına diywanbegi basshılıq etken. Diywanbegi salıq jiynaw hám qaznani baqarǵan. Bul basqarmada mirzalar, zákatshilar, yaǵniy sharwa ónimleri hám basqa múlklerden alinatuǵın dáramatlardan (1/40) salıq óndırıwshiler, diywanbeginiń jeke xizmetkerleri hám 300 ge shekem nókeri hám basqlar xizmet etken. Olar diywanbeginiń usinisi menen jumisqa tayinlanǵan hám óz waziypasınan azat etilgen.

3. Din hám sud isleri basqarmasına ámir tárepinen tayinlanǵan qazikálan basshiılq etken. Qazikálanǵa sud hám nomatrial keńseler, ruwxaniylar hám oqiw orinların basqariw jóklengen bolip, óğan mirzalar, is júrgiziwshiler, qazilar, mola ázimler-tergew isleri boyinsha qazilardiń wákiklleri, miraqırbas-saray atbaǵarlariniń baslığı, máhremler-jeke xizmetkerler hám basqlar boysinatuǵın edi. Bul basqarma xizmetkerleri qazikálan tárepinen lawazimǵa tayinlanǵan hám azat etilgen.

4. Qadaǵalaw-qidiriw basqarmasına bas baslıq basshılıq etken. Ol tikkeley qazikálanǵa boysinǵan. Basqarma nizamlardiń orinlaniwin, ádep-ikramlılıqtıń tazalaǵıń, dindi qorǵaw, bazarlarda tárezilerdi hám basqa ólshevlerdi qadaǵalaǵan. Bas baslıq janında mirzalar - is júrgiziwshiler, baslıqlar, máhremler-jeke xizmetkerlerden ibarat mákeme bolǵan. Barlıq ámeldarlar bas baslıq tárepinen waziypasına tayinlanǵan hám azat etilgen. Bul tuwralı qazikálan

hám ámirge xabar berilgen.

Ámirlik admiinistrativlik-aymaqliq jaqtan 28 beklik, beklikler bolsa ámlákdarlarǵa bólingen. Olardi qusbeginiń usinisi menen tayinlanǵan bekler hám ámlákdarlar basqarǵan. Olar óz aymaǵında salıqları óndiriw, jinayatshilardi qidiriw, tártip-intizam hám tinishliqtı saqlaw islerine basshiliq etken. Olardiń janında ámeldorfalar hám xizmetkerler de bolǵan.

Ámlákdarlar awillarǵa bólinip, olar aqsaqallar tárepinen basqarılǵan.

Buxara ámirliginde joqarǵı sud hákimiyyati ámir qolinda toplanǵan bolip, ámir ólim jazasına baylanisli islerdi, ámeldorfardıń islerin, urlıq, basqinshiliq penen shuǵillaniwshi topar basshiların, qusbegi, diywanbegi, zákatshi, bekler, turaqli áskeŕler baslıqlarınıń islerin kórip shıqqan.

Sudlaw tarawinda ámirden keyin qazikálan turǵan, qazikálan qazilarǵa tiyisli bolmaǵan jinayat hám puqaraliq islerin, ámirlik xalqi menen Türkistan úlkesi xalqi arasında miyrasti bólístiriw, dawani qanaatlandırıwǵa baylanisli islerdi, Buxana qalasında islengen jinayat islerin kórip shıgip, sheshken. Qazikálan janında úlken muftiy hám 12 muftiyden ibarat diywan bolip, ol ayiriqsha másseleler boyinsha sháriyat nizamlarına tiykarlanıp ráwiyatlar shıgariw menen shuǵillanǵan.

Jergilikli qazilar 3 túrge: qazilar, bas yaki úlken qazi hám qazi áskeŕ bolip bólingen. Qazilar 500 tiladan joqarı bolmaǵan puqaraliq islerdi, jer, miyras másseleleri boyinsha notarius waziyyasin atqarǵan. Jergilikli ámeldorfalar tárepinen ótkeŕilip atırǵan tergew islerinde óz wákilleri yaki ózleri qatnasqan. Múlttiń qunin aniqlaw, tekseriw ótkeŕiwdi mola-ázimler shólkemlestirgen.

Bas yamasa úlken qazi qazilar tárepinen kórip shıgilǵan isler ústinen túskenn shágımlardi kórip shıgip, sheshken. Qazi áskeŕ bolsa áskeŕiyeler tárepinen kórip shıgilǵan jinayatlar hám puqaraliq isleri boyinsha dawalardi kórip shıgip, sheshken. Ruwxaniy qatlamlardıń islerin bolsa Shayx ul-islam kórip shıgip, sheshken. Buxara qalasin basqariw mirshablarǵa júklengen. Buxara qalasi 2 bólime bolip, hár birinde 6 mirshablıq aymaqları bolǵan, olarǵa onbasi basshiliq etken, onıń janında bolsa 100 ge jaqın túngı qarawilları bolǵan. Mirshablar jámiyetlik tártipti saqlaw, tinishliqtı támiyinlew, qamaqxanalarda tártip-intizam ornatiw hám sudlanǵanlardı boysındırıp saqlawdi ámelge asırǵan. Beklik hám ámlákdarlıqlarda bul wákillikler jasawilbasiǵa júklengen. Jasawilbasi janında 10-20 ǵa shekem nóker xizmet etken.

Buxara ámirliginde Rossiya protektoratı dáwirinde huqiqtiń tiykarǵı derekleri sipatında sháriyat nizamları, kóshpeli xalıq jasaytuǵın aymaqlarda qádimgi huqiq normaları saqlanıp qalingan.

Júzege kelgen jańa jámiyetlik qatnasiqlardi tártipke salıw ushin bolsa kóplep huqiqiy hújjetler qabil etilgen. Olar 1868-jili 23-iylı degi «Paraxatshiliq», 1873-jili sentyabr`degi «Doslıq» tuwralı shártnamalar, «Buxara xanlıǵındaǵa altın sanaati tuwralı qarar» (1896), «Buxara xanlıǵında vino islep shıgariw tuwralı qaǵiydalar» (1893), «Buxara xanlıǵında kúshli quwatqa iye ishimliklerdi satıw qaǵiydalar» (1889), «Buxara xanlıǵında kúshli quwatqa iye ishimliklerdi satıw orinların, olardıń túrleri hám sani jáne jańa sawda orinların shólkemlestirw tártibin belgilew haqqındaǵı qaǵiydalar» hám basqalar edi.

Xiya xanlıǵı menen Rossiya imperiyası arasında qol qoyılǵan «Paraxatshiliq» shártnamasına (1873) muwapiq, xanlıq Rossiyanıń vassalina ayladi. Shártnamaǵa kóre, xanlıq hám Rossiya arasında qanasiqlardi ámelge asırıw hám xalıq húkimeti jumisların qadaǵalaw ushin 7 adamnan ibarat Keńes dúzilgen. Keńes ağzalarınıń tórtewi patsha húkimeti wákillerinen, úshewi xiywalılardan (xan, mextar, diywanbegi) ibarat bolip, onıń baslıǵı xan bolsa da, qabil etilgen qararlar Türkistan general-gubernatori tárepinen tastiyıqlanıwi belgilengen edi.

1874-jili Ámiwdár`ya okrugin Ámiwdár`ya bólime aylandırıwǵa baylanısı Keńes saplastırıldı. Ámiwdár`ya bólime áskeŕiy baslıq basshiliq etetuǵın boldı. Ol Rossiya menen Xiwa xanlıǵı arasında qatnasiqlardi tártipke salıw wákilligine iye bolǵan.

1887-jilgi Rejege kóre, Ámiwdár`ya bólimi baslıǵı áskeŕiy gubernatorǵa boysinatuǵın boldı. Ol Ámiwdár`ya bólimeindegi patsha áskeŕlerine basshiliq etetuǵın edi.

Xanlıqta mámlekет baslıǵı rásmiy túrde xan bolip, ol mámleketti ámeldorfalarǵa súyengen

halda basqarǵan. Orayliq basqariw mákemelerine ámeldorfardı lawazimǵa tayinlaw hám waziypasinan azat etiwdi general-gubernatordıń razılıǵı menen onıń jarlıǵı boyinsha ámelge asirǵan. Xannan keyingi ámeldorf mextar bolip, ol mámlekет qaznasına basshiliq etken, mámlekettiń dáramat hám qárejetlerin esapqa aliwǵa basshiliq etken. Arqa bólimdegi xaliqtı basqarǵan. Ol bas wázir esaplanıp, xan bolmaǵanda mámleketti basqarǵan. Basqa ámeldorfalar ógan boysingán.

Ekinshi wázir qusbegi, lawazimi boyinsha mextarǵa teń bolsa da, ol xan bolmaǵanda mámleketti basqariw huqiqina iye emes edi. Ol túslık bólimdegi otiriqli xaliqtı basqarǵan, jer salıǵın jiynawǵa basshiliq etken, suwgariw qurilmalari, qaziw islerine basshiliq etken.

Úshinshi ámeldorf - diywanbegi bolip, ol xan kantselyariyasin basqarǵan, bajixana, hám pul islep shıǵariw islerine basshiliq etken.

Hár biriniń óz mákemesi bolip, onda 3-4 adam xizmet etken. Xanlıqta puqaraliq dawalardi kórip shıǵıwshi qazikálan, qazi urdu yaki qasi ásker, a`lam - sháriyat nizamlarin duris orinlawdi qadaǵalawshi, sawda-satiq qaǵiydalarin saqlawdi, qalaniń tazalıǵı hám qáwipsizligin gúzetiwshi-baslıq; qamaqxanalardi qadaǵalaw; xandi qoriqlaw; mámlekettegi tártip-intizamdi támiyinlew islerine, kóshpeli xaliqtan dúzilgen áskeriy bólimlerge basshiliq etiwshi - jasawilbasi; suwdan paydalaniw isleri basqarmasınıń baslıǵı, diniy isler baslıǵı Shayx ul-islam siyaqli ámeldorfalar bolǵan.

Xanlıq administrativlik-aymaqlıq jaqtan 20 wálayat hám 2 nayıplıqqa bóligen. Olar xanlar hám nayıplar tárepinen, kóshpeli xaliq bolsa inaqlar-uriw baslıqları, ataliqlar-uruw baslıqları tárepinen basqarılǵan.

Xanlıqta joqarǵı sud hákimiyatı xan qolinda bolǵan.

Xannan keyin sudlaw tarawinda qazikálangá keń wákıllıklar berilgen. Ol ólim jazası qollanılıwi múnkın bolǵan jinayıy islerden basqa islerdi kórip shıǵıp, sheshken. Áskeriy xizmetkerlerge tiyisli basqa isler qazi ásker tárepinen sheshiletüǵın edi, orinlarda sud hákimiyatı qazilar qolında bolip, olar sháriyat nizamlarına muwapiq jinayat hám puqaraliq islerin kórip shıǵıp sheshken, kelisimler hám qarız tuwralı tilxatlardi tastiyıqlaǵan, wásiyatlardıń orinlanıwi hám miyraslardıń bólistiriliwin, waqımlardi qadaǵalaw, dáramatlardıń orinlanıwin támiyinlew ilajların kóretüǵın edi. Qazilar xan tárepinen óz waziypasına tayinlangan hám óz waziypasınan azat etilgen.

Qalalarda sháriyat nizamlarınıń buziliwina baylanıslı isler baslıq tárepinen kórip shıǵıp sheshiletüǵın edi.

Kóshpeli xaliqlar jasaytuǵın aymaqlarda sud hákimiyatı áǵalar yaki áǵalar Keńesi tárepinen qádimgi qaǵiydalar negizinde ámelge asirilǵan.

1873-jil avgushtaǵı «Tinishliq» shártnamasına muwapiq, xanlıq aymağında jasawshi Rossiya puqaraları tárepinen islengen jinayatlar, olar arasında jinayatlar Xiywa puqaralarınıń ruslarǵa qarsi dawalari rus sudları tárepinen imperiya nizamları boyinsha kórip shıǵılǵan hám sheshilgen.

Qalalarda tártip-intizamdi támiyinlew, jinayatshiliqqa qarsi gúres, qamaqxanalardaǵı sudlanǵanlardı qadaǵalaw mirshaparǵa júklengen. Olarǵa jasawilbasi basshiliq etken.

Tayanish túsinikleri

Túrkistan general-gubernatorlig'ı, Xiywa xanlıǵı, Rossiya imperiyası, «Tinishliq» shártnaması, Petro-Aleksandrovsk qorǵanı, Notarial bólim huqıqları» «Túrkistan wálayatin basqariw haqqında»ǵı waqıtsha reje

Temani bekkeMLEW ushin sorawlar

1. Ózbekstan mámleketi hám huqıqi tariyxında jańa dáwirdiń baslaniwina ne sebep boldı?
2. Túrkistan general-gubernatorligında orayliq hám jergilikli basqariw qalay ámelge asirilǵan”
3. Buxara ámirliği menen patsha Rossiyası arasında dúzilgen shártnamalarǵa kóre ámirliktiń sirtqi jumislari qalay ámelge asirilǵan?
4. Xiywa xanlıǵı menen Rossiya imperiyası arasında dúzilgen shártnamalardıń mazmuni

neden ibarat?

5. Usi dáwirde jinayat hám jaza máselelerin analizlep úyreniń .
6. Túrkistan general-gubernatorlığında sud sistemasi qanday jumislardi júrgizgen?
7. Rossiya imperiyası húkimdarlığı dáwirinde Túrkistan úlkesinde qanday huqiq dárekleri ámelde boldi?

Nº	Test tapsırmazı	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	Qoqan xanlığı qashan saplastirıldı?	1876-jili	1877-jili	1878-jili	1879-jili
2	Túrkistan general-gubernatori Kantselyariyasında jámlengen bolip, onda dáslep 18 xizmetker islegen bolsa, 1882-jili qansha adamǵa jetken?	49 adamǵa	25 adamǵa	39 adamǵa	29 adamǵa
3	Sol dáwirde Buxara qalasin basqariw kimlerga júklengen?	mirshablarǵa	Amirlerge	Nayıplarg'a	Nókerlerge
4	Sol dáwirde Jasawilbasi janında qansha nóker xizmet etken?	10-20	15-20	15-25	5-10
5	«Paraxatshiliq» shártnamasi qashan duzildi?	1873 j	1874 j	1875 j	1876 j

A`debiyatlar:

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma`naviyat. T. «Ózbekiston», 1994 y.
2. Karimov I.A. Milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. I jild. T. «Ózbekiston», 1996.
3. Ózbekistonning yangi tarixi. I jild. T. «Sharq», 2000 y.
4. Ózbekistonning yangi tarixi. I I jild. T. «Sharq», 2000 y.
5. Saidov A., Tashqulov J. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. IIV Akademiyasi.T. 1995 y.
6. Ziyo A. Ózbek davlatchiligi tarixi. T. «Sharq», 2000 y.
7. Muqimov Z. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. Samarqand, 1998.
8. Hamidova M. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi.Oquv qwllanma. T. TDYuI. 2004.

Rossiyada Oktyabr` awdarispaǵı hám Túrkistanda sovetler hákimiyatiniń ornatiliwi

Joba:

1. Túrkistanda Sovet hákimiyatiniń ornatiliwi
2. TASSRniń shólkemlestiriliwi hám oniń 1918, 1920-jillardaǵı Konstitutsiyaları.
3. 1918-20-jillardaǵı Túkrstan nizamshiliğiniń ózine tám ózgeshelikleri.

1917-jili 27-fevral`da Petrogradta burjuaziyalıq-demokratiyalıq revolyutsiyaniń jeńisi

Túrkistan úlkesine de óz tsirin kórsetti. Nátiyjede Túrkistanda da rabochiy hám soldat deputatlari Sovetleri hám hár túrli qatlamlar wákillerinen dúzilgen atqariw komitetleri dúzile basladi. Tashkenttiń barlıq kvartallariniń wákilleri toplanip, «Shuroi islam» shólkemin dúzgen.

1917-jildiń mart ayında úlke avtonomiyası mäseleri Túrkistan jámiyetlik-siyasiy turmisinda tiykargı mäseler bolip qaldi. Túrkistanǵa avtonomiya statusin beriw ideyası tek ǵana demokratiyalıq ziyalilar arasında emes, hárte ádiwayi puqaralar arasında da keń tarqalǵan.

31-mart kúni rus patshasiniń úlkedegi tayanishi - Túrkistan general-gubernatori hákimiyyatti sheklendi. 1917-jil 7-aprel`de Waqitsha húkimet qarari menen Shepkin basshiliǵında Túrkistan komiteti shólkemlesstirilgen. 10 adamnan ibarat bul komitet aǵzalariniń tórtewi: Mámleketlik Dumanıń aǵzasi A.Bukeýxanov, II shaqiriq Mámleketlik Dumanıń aǵzasi Maxmudjan Tinishpaev, III shaqiriq Mámleketlik Dumanıń aǵzasi Sadri Nizanovich Maqsudov hám general-mayor Abdulaziz Davletshin edi.

Negizinde, Waqitsha húkimet Túrkistan general-gubernatorlığı menen almastirilip, úlkeni koloniallıq usilda basqariwdiń sirtqi kórinisi ǵana ózgertilip, oniń mazmuni bolsa buringísinsa qalǵan edi. Nátiyjede Túrkistan komiteti menen jergilikli shólkemler arasında qarama-qarsılıqlar júzege keldi.

Túrkistandaǵı jergilikli xaliqtıń jámiyetlik-siyasiy aktivligi shárayatında 1917-jili 16-aprel`de «Shuroi islam»niń Tashkent shólkemi baslaması menen shaqirilǵan Pútktúrkistan musilmanlariniń I-quriltayı is basladi. Bul s`ezde úlkedegi barlıq túpkilikli xaliqlardıń wákillerinen ibarat 150 delegat qatnasqan. Prezidium quramında Munavvar qari, Ubaydulla Xojaev, Sherali Lapin, Mustafa Chukaev, Tashpulatbek Narbutabekov, Axmad Zaki Validi, Sodiq Sattarov, I.Shoaxmedov, Abduraxman Orazaev, Mulla Abdumaxmud Maxmudov, Serekbay Akaev, Axmadbek Qoybakarov, Sabirjan Yusupovlar bar edi. S`ezd kún tátibine húkimetke múnásibet; shólkemlestiriw májilisine tayarlıq kóriw haqqında; Túrkistandaǵı jergilikli puqaralar mákemeleri; Túrkistanda diniy-sháriyat mákemeleri; mektepler, medreseler hám waqimlar, finans isleri; buringı zamannan qalǵan mákemelerdi jańalaw; Túrkistandaǵı barlıq musilmanlarga basshiliq etiwshi islam diniy basqariwin dúziw tuwrali, aзиq-awqat mäseleri; urisqa múnásibet front artında (ishkerisinde) xizmet etiwshiler tuwrali mäseleri; «Shuroi islam»di úlke kólemimnde birlestiriw tuwrali; «Shuroi islam»niń atqariw komitetlerine múnásibet; Rossiya pútkil túrkistanlılar s`ezdine delegatlar saylaw tuwrali; jer-suw tuwrali mäselerler kirgizilgen edi.

S`ezddiń sońǵı májilisinde oraylıq basqariw organı - Túrkistan úlkesi musilmanlariniń Shurosıń (Úlke musshurosı) dúziw tuwrali qarar qabil etildi. Úlke musilman shurolarin dúziwe milliy háreketke birlesken hám oraylasqan tús beriw ushin barlıq shashaw, bir-biri menen óz-ara baylanısqan musilman jámiyetlerin, komitetlerin hám awqamlarin birlestiriwdi kózde tutqan edi.

Úlke musshuroniń 1917 jili bolip ótken májilisinde Reje qabil etildi. Reje muwapiq barlıq qala, uezd, volost, musilman sovetleri hám «Shuroi islam», «Ravnaq-ul islam», «Mirvaj-ul islam», «Avtorlar jámiyeti», «Talabalar jámiyeti» siyaqli basqa jámiyetlik shólkemler milliy hám klasslıq ayirmashiliqlarına qaramastan musilman deputatlari volost, uezd hám qala Shuolarına birlesiwi, olardiń hámmesi birgelikte musilman deputatlari Túrkistan Oraylıq Shurosına boysiniwi lazim edi. Úlkemusshuro qanday da bir klass, partiya yaki qáwimlerdiń organı bolmay, al nizam shıgariwshi hákimiyyatti ámelge asiriwshi wákillikli pútkil musilmanlar basshiliq organı sıpatında dúzilip atırǵan tuwrali anıq túsinik berilgen edi.

Bağdarlamada jazılǵaninday, avtonomiyalı respublikalar parlamenti hám jergilikli ózin-ózi basqariw shólkemlerine saylawlar uliwma tiykarda, jasirin dawis beriw joli menen ámelge asiriladi, millettiń 20 jasqa shıqqan barlıq aǵzaları jinisi, klassqa yamasa dinge tiyisliligine qaramastan teńdey saylaw huqiqina iye bolip, ózleri de saylana aladi. Musilman hayallardiń saylawda qatnasiwi bolsa «sháriyat nizam-qagyidalari tiykarında ótiwi lazım»¹ delinedi.

Atap aytqanda, olar óz baǵdarlamalarında avtonomiyaǵa erisken úlkeler ishki basqariw mäselerlerinde, finans, sháriyat, mádeniyat, yustitsiya hám xaliq bilimlendiriliw mäselerlerinde biyǵárez boliwi kerek, degen pikirdi ortaǵa taslaydi. Bunda hár bir respublika wálayat, uezdlerde bólínip, olarǵa jergilikli óz-ózin basqariw huqiqi, Rossiyyada jasap kiyatırǵan barlıq túrkiy

milletler hám elatlarǵa tiyisli máseleleri sheshiw boyinsha uliwsma milliy-mádeniy birlespe shólkemlestiriw huqiqi beriliwi lazimligi atap ótildi. Diniy máseleleri sheshiw ushin arnawli «Mahkamai sharia» shólkemin dúziw, oniń wálayatlarda basqarmalarina, awillarda bolsa bólimleri bolǵan qazixanalarǵa tapsiriw kózde tutilǵan. Rossiya missionerlerine tiyisli barlıq máseleleri sheshiw ushin Shayxulislam tárepinen basqarilatuǵın uliwsma keńes saylaw kózde tutilǵan.

Baǵdarlamada puqaralardiń huqıqlarına baǵışlanǵan bólüm ayiriqsha itibarǵa ilayiq bolip, onda «avtonomiyanıń pútkil xalqi dini hám milletine qaramastan nizam aldında birdey juwapker» dep atap ótilgen edi.

Hújdan erkinligi, ásirese, shaxsqa qol qatimaslıgi, yaǵniy shaxs qamaqqa alinǵannan soń 24 saat ishinde ayip járiyalaniwi, pasport tártibin biykar etiw, saliq kólemi dáramat hám paydadán kelip shıqqan halda belgileniwi zárúrligi, barlıq mámlekетlik múlk konfiskatsiyalanip, xaliqqa ijaraga beriw yamasa puqaralarǵa satiw usinis etildi. Baǵdarlamada isshiler birlespeleleri, jámiyetler dúziw, is taslaw usili menen óz huqıqlarin qorǵaw múmkinligi bayan etildi. Oǵan qorǵaw ushin óz aldına nizamlar zárúrligi tuwrali arnawli stat`ya keltirilgen.

Avtonomiyalı respublikaniń nizamli sistemasi sud hám yustitsiya shólkemleri hesh kimniń aralasiwinan jiraq bolip, tek ǵana sháriyat hám nizamǵa boysiniwi zárúrligi, sud isleri advokat qatnasiwinda alip bariliwi lazim.

Bilim aliw huqiqi, mekteptiń biygárezligi, baslawish mektep bypul, uliwsma tálim májbúriyligi, oqitiw tilleri tuwrali toqtap ótilgen.

Úlkemusshuroniń shólkemlestiriw bólümminiń qurami tómendegilerden ibarat edi: Zaki Validov, Farid Toxirov, Tolibjon Musobov, Yamin Yanboev, Muxammadamin Afandizada, Nizamiddin Asaliy, qari Ziyoboy, Muradxoja Salimxoja, Shakirjan Raximi, Tuzel Janbay, Abdulla Avloniy, Salaxiddin Muftizada, Piri Mursilzada hám Muxammadjan Pashshaxujaev.

Úlkemusshuro janinan bilimlendirirw bólumi de shólkemlestirilgen. Oniń quraminda Munavvar Qari, Zaki Validov, Burxan Xabib, Polatxon Poshshabekov, Abdulqosim Aminzada, Abdusalim qari, Rustambek Yusufbek, Ibragim Toxiri hám basqalar saylangan. Türkistanniń birligi hám jaqsi tárepine qaray áhmiyetli qádem qoyildi.

Birlesiw protsessleri hár qashan da bir tegis rawajlana bermeydi. Munavvar qari basshiliǵındaǵı «Shuroi Islamiya»dan 1917-jili iyuń ayında tiykarinan diniy ulamalardan quralǵan «Shuroi Ulamo» ajiralip shıqqan.

Tashkentteki issi hám soldar deputatlari Soveti musilmanlar arasında usi bóliniwden ustaliq penen paydalaniwǵa uringan. Sentyabr` waqiyalari nátiyjesinde Tashkent Soveti hákimiyyatti qolǵa aliwǵa háreket etken. 1917-jili 10-sentyabr`de Tashkente Pútkil Türkistan musilmanlariniń II-quriltayi ashildi. Usi quriltay hákimiyyatti soldat, issi hám diyxan deputatlari Sovetlerine beriwge qarsi shiqti. Sentyabr` waqiyalari jámiyettegi siyasiy qaramaqarsılıqlardi keskinlestirip, úlkedegi isshiler háreketi menen milliy hárekettiń keyingi jollarin birinen ajiratip jiberdi.

Tashkentte 1917-jili 17-20-sentyabr`de Türkistanlı hám qazaq musilmanlariniń quriltayında «Shuroi Islamiya», «Shuroi Ulamo», «Turan» hám basqalardi birlestiriw joli menen pútkil Türkistan ushin uliwsma bolǵan «Ittifoqi muslimin» degen siyasiy partiya dúziwge qarar etilgen.

«Ulamashilar» quriltayındaǵı tiykarǵı másele Türkistan úlkesin keleshekte siyasiy basqariw tuwrali bolip, onda demokratiyalıq Rossiya quraminda aymaqliq federatsiya «Türkistan federativ Respublikasi» dúziliwi ideyasi alǵa qoyildi. Fevral` revolyutsiyasiniń tásiri menen Türkistanda profsoyuz birlespeleleri ǵalaba ráwıshte shólkemlestirildi, jergilikli xaliqlar tillerinde gazetalar shıǵa basladı.

1917-jili sentyabr` ayında bol`sheviklesken Tashkent soveti soldatlardi hám hasli Rossiyalı isshilerdi óz tárepine tarta algan edi. Tashkentteki oktyabr` revolyutsiyasi qatnasiwshilar 1-noyabr`de Bas komissar general Korovichenko hám Waqitsha húkimettiń Türkistan komitetin qamaqqa algan hám usi kúni Türkistanda Sovet hákimiyatiniń ornatılǵanlıǵı járiyalanǵan. Qurallanǵan rus isshileri, tiykarinan temirjolshilar, Tashkent garnizoniniń soldatlari menen birge

bir topar jergilikli qurilisshi isshilerdiń kómeklesiwi menen mámlekетlik awdarispaqtı ámelge asirdi.

Túrkistan bol`shevikleri úlkedegi pútikil hákimiyatti óz qollarina aliw ushin reyimsiz gúres alip bardi.

1917-jili 15-22-noyabr`de Tashkent qalasında bolip ótken isshi soldat hám diyxan deputatlariniń III úlke s`ezdinde hákimiyat máselesi sheshildi. Bunda 15 adamnan ibarat Túrkistan Xaliq Komissarlar Soveti dúzildi. (18 sol eser hám 7 bol`shevik). Húkimetke jergilikli xaliqtan bir de wákil kirgizilgen joq. Sherali Lapin basshiliğindağı «Ulamashi»lar, meńshevik hám sol eserlerdiń Úlke Soveti quramina musilman wákillerin de kirgiziw tuwrali usinislari itibarǵa alinbadi.

Rossiya Xaliq Komissarlar Soveti 2-noyabr`de «Rossiya xaliqlari huqiqlari deklaratsiyasi», 20-nyabr`de «Rossiya hám Shiğistiń barlıq musilman miynetkeshlerine» mürájatnama járiyaladi. Deklaratsiyada xaliqlardıq óz táǵdirin ózi belgilew huqiqi rásmiy túrde tán alindi; hátte ajiralip shígiw hám biygárez mámlekет dúziw huqiqi berildi; hár qanday milliy, diniy hám basqa sheklewler biykar etildi.

Kóp uzamay Túrkistan XKS «Shuroi İslamiya», «Shuroi Ulamo» shólkemlerin tarqatip jiberdi.

2. Túrkistan ASSRniń shólkemlestiriliwi hám oniń 1918, 1920-jillardaǵı Konstitutsiyaları.

1917-jili 26-28 noyabr`de Kagan qalasında Túrkistan úlkesi musilmanlariniń ayiriqsha 4-quriltayi bolip ótti. Quriltayda demokrat musilman ziyalilar talabi menen Túrkistan xalqiniń evropali wákilleri de teń huqiqli bolip qatnasqan. Túkistanniń basqariw sistemasi tuwrali másele úsh kún dawam etken quriltaydiń diqqat orayında bolǵan.

Quriltayǵa barlıq wálayatlardan wákil bolip kelgen derlik 200 ge jaqin qatnasiwshilar avtonomiya hám górezsizlik járiyalaw ideyasin qollap-quwatlaǵan.

Quriltayda qabil etilgen qararda «Túrkstanda jasap turǵan túrli millettegi xaliqlar Rossiya revolyutsiyasi shaqiriq taslaǵan xaliqlardiń óz táǵdirin ózi belgilewi tuwrali erk-iqrarin bayan etip, Túrkistandi Rossiya quraminda aymaqliq jaqtan avtonomiya dep járiyaladi».

18-noyabr`de shólkemlestirilip atırǵan mámlekettiń ati aniqlanip, «Túrkistan avtonomiyasi» dep atataluǵın boldi. Pútikil Rossiya shólkemlestiriw májılısi shaqirilǵanga shekem hákimiyat Túrkistan Waqitsha Keńesi hám Túrkistan xaliq (millet) májılısi qolinda boliwi kerek edi. Túrkistan Waqitsha keńesi aǵzalarinan dúzilgen Waqitsha húkimet kollegiyasi quramina I adam saylandı: Muxammadjan Tanishbaev -bas wázir, ishki isler wáziri, Islam Shoaxmedov - bas wázir orinbasari, Mustafa Chukay - sirtqi isler wáziri, Ubaydulla Xojaev - áskeri wázir. Tórt orin rus tilles xaliq wákillerine ajiratilǵan.

Quriltay dawamında Túrkistan Millet Májılısi 54 adamnan ibarat etip saylandı, sonnan 2/3 bólimi, yaǵniy 36 adam jergilikli xaliq wákilleri edi.

Túrkistan avtonomiyasi húkimeti qisqa pursat ishinde xaliq arasında úlken itibarǵa iye boldi. Fitrat avtonomiya járiylanǵan kúndı «milliy qádir túnimiz» dep atadi.

Túrkistan avtonomiyasin kóp góana musilman emes toparlar hám jámiyetlik shólkemler qollap-quwatlaǵı. Qalalarda sultanatlı demonstratsiyalar bolip etedi, milliy hám rus baspasózinde oni maqtap, barlıq milletler máplerine say ekenligi tuwrali onlap maqala hám shaqiriqlar basiladi. Soǵan qaramastan, ol 72 kún ómir súrdı. Sovet húkimeti 1918-jili fevral`da Avtonomiyani hám Qoqan qalasi xalqın qanǵa batirdı, úsh kúnlik qırǵında qalada 10000 adam óltirıldı.

Túrkistan Avtonomiyali Sovet Respublikasi Túrkistan úlkesi Sovetleriniń 5 quriltayında shólkemlestirildi. Úlke Sovetleriniń quriltayi 1918-jili 20-aprel`de óz jumisin basladı. Onda 263 mandatqa iye bolǵan wákiller qatnasti. Solardan 86 adam partiyasız edi. Quriltay qatnasiwshilariniń tek góana 205 jergilikli xaliq wákilleri quraytuǵın edi. 23-26-aprel` kúnleri quriltay sanaat kárzanaların milliyestiriw, temir jol transportındaǵı jumislardiń barisi, jer-suwigá tiyisli ilajlardı ámelge asiriw, áskeri qurilis, Túrkistandaǵı aziq-awqat máselesiniń awhali siyaqli máselelerdi dodaladi hám qarar qabil etti. 27-aprel`de qabil etilgen «Túrkistan Xaliq

Komissarlar Sovetiniň gezektegi waziypalari haqqında» deklaratasyasında ashiqtan-ashiq koloniallıq ruwxındaǵı qarar qabil etildi. Onda: «Túrkistan Rossiya Fedratsiyasınıň quram bólegi bolip qaladi» delingen edi.

30-aprel`de V.I.Leninniň jeke kórsetpesi menen quriltay RSFSR quramina kiretuǵın Túrkistan Avtonomiyalı Sovet Respublikasın dúziw haqqındaǵı qarar qabil etiledi hám usi mámlekет haqqındaǵı Reje qabil etiledi. Túrkistan Avtonomiyalı Sovet Respublikasi tuwralı Rejege kóre:

Túrkistan úlkesi Rossiya Sovet Federatsiyasınıň Túrkistan Sovet Respublikasi dep járiyalandı hám oǵan Xiywa hám Buxaradan basqa pútkil Túrkistan geografiyalıq aymaǵı kírgizildi.

Túrkistan ASSRiniň 1918-jilǵı Konstitutsiyasi Túrkistan Respublikasınıň tómendegi huqiqların belgiledi:

- 1) Konstitutsiya sheńberinde belgilengen nizamshiliqlar;
- 2) Túrkistan Respublikasınıň jerleri, suwlari hám zapaslarina iyelik etiw hám basqariw;
- 3) Miynetke haqi tólew normaları hám lawazimlardı, basqariwdıń federal húkimet tarawlarinan basqa tarawlarina lawazimli shaxslardi tańlaw, federal húkimetlerge óz iqtıyarı menen kandidaturalardı qaytip alıw hám qadaǵalaw huqiqin engiziw;
- 4) Federal húkimet tárepinen qabil etilgen jergilikli shárt-shárayatlar, áskeriy mákemeler tiykarlarina baylanıslı qollanılatuǵın ózgerisler;
- 5) jergilikli xojaliq, qońsishılıq hám militsiya máséléleri boyinsha federal wákiller arqali qońsı mámleketter menen tikkeley qatnasiqta boliw;
- 6) Rossiya federatsiyası kóleminde qarız hám finans kelisimleri;
- 7) Federal salıq hám tólemlerden tisqari basqa salıqlardıń ornatiliwi;
- 8) Respublikaniň turmisliq ózgesheliklerin esapqa algan halda puqaralıq hám jinayıy sud sistemasi hám sudlar negizleri, sonday-aq, puqaralıq hám jinayat nizamlarınıň ózgerisleri;
- 9) Túrkistan Respublikasi kóleminde uliwa hám ayirim amnistiya;
- 10) Wákilliklerge normalarına baylanıslı saylaw nizaminiň ózgertiliwi;
- 11) Túrkistan Respublikasi quramina kiretuǵın wálayat hám milliy birlespelerdiń shegara hám wákilliklerin belgilew hám ózgeris kírgiziw, óz-ara tartislardıń sheshimin tabiwi;
- 12) Túrkistan Respublikasi quramina Rossiya federatsiyası kóleminde jańa aǵzalardıń qabil etiliwi hám oǵan burın aǵza bolǵanlardıń shígiwin támiyinlew;
- 13) Túrkistan Respublikasınıň uliwa hákimshilik-aymaqliq bóliniwi;
- 14) Túrkistan Respublikasi aymaǵında federal húkimet tárepinen islep shígilǵan xojalıqtı rawajlandırıw jobalarına tiykarlanıp xalıq xojalığı jobasınıň ornatiliwi;
- 15) Óz byudjetine iye boliw.

Kórsetilgen huqiqlardı belgilewde Túrkistan Respublikasınıň oraydan uzaqlığı, úlken aymaǵı, etnografiyalıq, topografiyalıq hám turmisliq ózgeshelikleri esapqa alındı. Usi ózgeshelikler Túrkistan Keńesiniň IX-s`ezdi tárepinen Túrkistan ASSRniň biyǵárez huqiqların bekkemlegen jańa Konstitutsiyani tastiyqlawda da esapqa alingan. Túrkistan ASSRniň 1920-jilǵı Konstitutsiyasi TASSRniň 1918-jilǵı Konstitutsiyasınıň Túrkistan Respublikasınıň huqiqları tuwralı ayirim bántlerine aniqliq kírgizdi, ayirimlari shígarıp taslandı. Solay etip, TASSRniň 1920-jilǵı Konstituyasına muwapiq Túrkistan Respublikasi tómendegi biyǵárez huqiqların ámelge asirdı:

- 1) Túrkistan Respublikasi aymaǵında jaylasqan jer, jer asti bayliqları hám suw zapaslarina iyelik etiw;
- 2) Konstitutsiyada belgilengenindey nizamshiliq hám basqariw;
- 3) Lawazimlar shólkemlestiriw hám is haqi normalarin belgilew, federal húkimetke tiyisli

bolmaǵan basqariwdań barlıq tarawlarında lawazimli shaxslardi tańlaw hám tayinlawń

4) Federal húkimet tárepinen belgilengen salıq hám tólemlerge qaramastan salıq hám tólemlerdi belgilew;

5) Respublikaniń miynet etiwshi xalqina tiyisli bolǵan sud sistemasi hám sudlaw negizleriniń huqiqiy normalarin belgilew;

6) Türkistan ASSR quramina kiriwshi wálayat hám milliy birlespeler aymaqlari shegaraların hám wákiliklerin belgilew hám ózgertiw;

7) Türkistan ASSR hákimshilik-aymaqliq bóliniwin belgilew;

8) Türkistan ASSR kóleminde uliwma hám ayirim ápiw etiw hám amnistiya;

9) Türkistan ASSR byudjetin belgilew hám tastiyqlaw ushin Pútkilsoyuzliq orayliq atqariw komitetine usiniw.

Türkistan ASSR 1920-jilgi Konstitutsiyasi Türkistan Respublikasınıń tómendegi huqiqların shıgarip tasladi:

A) Federal húkimet tárepinen qabil etilgen jergilikli shárt-shárayatlarǵa tiykarlanǵan áskeriý mákemelerdi ózgertiw huqiqi;

B) Jergilikli xojaliq, qońsishiliq hám militsiya máseleleri boyinsha federal wákikller arqali qońsi mámlekетler menen tikkeley qatnasiqta boliw huqiqi;

V) Rossiya feredatsiyasi kóleminde qarız hám finans kelisimlerin dúziw huqiqi;

D) Türkistan Respublikasi quramina Rossiya federatsiyasi kóleminde jańa aǵzalardiń qabil etiliwi hám oǵan burin aǵza bolǵanlardıń shıǵiwin tastiyqlaw huqiqi hám basqa huqiqlar.

Türkistan ASSRniń 1918-jilgi Konstitutsiyasında qorǵaniw, sirtqi baslanislar, pochta, telegraf, teńiz isi, temir jollar, sirtqi sawda, sanaat hám finans federal bassqariw wákilligine tiyisliligi kórsetilgen bolsa da, soǵan qaramastan bul máseleler menen tikkeley Türkistan orayliq atqariw komitetine boysiniwshi arnawli komissiyalar shuǵillanǵan.

TASSRniń 1918-jilgi Konstitutsiyasına muwapiq Türkistan Respublikasında Sirtqi isler boyinsha Komissariat, Áskeriý isler boyinsha Komissariat, Pochta hám Telegraf Komissariati, Finans isleri boyinsha Komissariat, Baylanis jollari boyinsha Komissariat hám basqalar jumis júrgizgen. Usi waqitta federal organlar hám Türkistan Respublikasi organları arasında jumis sheńberleriniń shegaralaniwi sheshilmegen.

Basqa sovet erspublikalarında bolǵani siyaqli, Türkistan ASSRniń xarakterli belgisi Avtonomiyalı Sovet hákimiyyati negizinde, proletariat diktaturasi printsipleri negizinde qurılǵanlıǵı edi.

Mámlekетlik hám jámiyetlik shólkemler sistemasında jetekshi orindi Türkistan Kommunistlik partiyası - isshiler communistlik partiyasınıń quramli hám bólimes bólimes iyelegen.

Qadaǵalaw ushin sorawlar

1. XX ásirdiń baslarında Türkistan úlkesiniń hákimshilik dúzilisi qanday edi:

2. Fevral` demokratiyalıq revolyutsiyasi Türkistan úlkesiniń siyasiy shárayatına qanday tásir etti:

3. «Shuroi Islamiya»niń maqset hám waziypalari nelerden ibarat:

4. 1-pútkil Türkistan musilmanlari s`ezdiniń áhmiyeti nelerden ibarat:

5. Usi dáwirde qabil etilgen Konstitutsiyalardi analizlep úyreniń.

Ádebiyatlar:

1. Istorya Sovetskogo gosudarstva i prava Ózbekistana. T.1 T. FAN,1960 g.

2. Ózbekiston Sovet mustamlakachılıgi davrida. T. «Sharq». 2000 y.

3.S. Azamxujaev . Turkiston muxtoriyati. T. FAN, 1996 y.

4.P.M. Abdullaev Natsional`nie politicheskie organizatsii v Turkestane v 1917-1918 gg. Avtoref. dis. doktora ist. nauk. T. 1998 g .

5.Ózbekiston tarixi. T. «Universitet», 1999 y.

6. R.Qayumov Ózbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi.T.«Adolat»,1998 y.

7. Xamidova M. Ózbekiston davlati va huquqi tarixi. T. TDYuI. 2004 y.

Nº	Test tapsırması	Durıs juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap	Al`ternativ juwap
1	Qashan Waqitsha húkimet qarari menen Shepkin basshiliǵında Túrkistan komiteti shólkemlesstirilgen?	1917-jil 7-aprel	1917-jil 7-dekabr	1918-jil 6-aprel	1918-jil 6-dekabr
2	«Kooperatsiya haqqında»ǵı nizam SSSR Joqargı Sovetiniń 1986-jil 26-maydaǵı qarari menen tastiyiqlanıp, 1-iyul`den baslap kúshke engizilgen bolip, ol neshe statyani óz ishine aladi?	58 stat`yani	48 stat`yani	68 stat`yani	54 stat`yani
3	Ózbekstan Sovetleriniń 1927-jil 30-martta bolip ótken 2-quriltayında qanday masele kórildi?	Ózbekstan SSRniń birinshi Konstitutsiyası qabil etildi	Jinayat kodeksine ózgerisler kiritiw haqqında	Hayal-qizlardıń huqiqiy normaların keńeytiw	Ózbekstan SSRniń Awil-xojaliq reformalari haqqında
4	Sol dáwirde Sovetler deputatlari wákilliginiń müddeti neshe jil dep belgilendi?	2,5 jil hám 5 jil	3,5 jil hám 5 jil	2,5 jil hám 7 jil	2 jil hám 5 jil
5	ÓzSSR Neke hám sem`ya kodeksiniń waziypalarına kóre neke jasin neshe jas dep belgilegen?	18 jas	17 jas	16 jas	19 jas

